

Р.Р. Қайирбекова,
С.В. Тимченко, З.А. Джандосова

ЖАХОН ТАРИХИ 10

2-қисм

Умумтаълим мактабларининг ижтимоий-гуманитар
йўналишидаги 10-синфи учун дарслик

*Қозогистон Республикаси Таълим ва фан
министрлиги тасдиқлаган*

Алмати «Мектеп» 2019

УДК 373.167.1

ББК 63.3я72

Қ23

Қайирбекова Р.Р. ва б.

Қ23 **Жаңон тарихи. Үмумтаълим мактабларининг ижтимоий-гуманитар йўналишидаги 10-синфи учун дарслик. 2-қисм / Р.Р. Қайирбекова, С.В. Тимченко, З.А. Джандосова. — Алмати: Мектеп, 2019. — 192 б.**

ISBN 978—601—07—1350—5

Қ **4306020600—145**
404(05)—19 107(1)—19

УДК 373.167.1
ББК 63.3я72

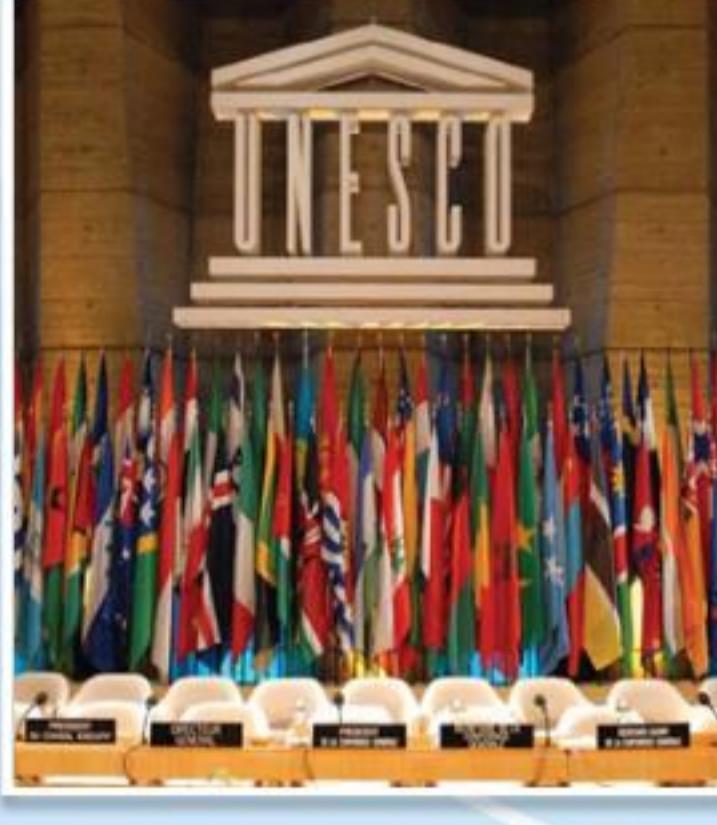
ISBN 978—601—07—1350—5

© Қайирбекова Р.Р., Тимченко С.В.,
Джандосова З.А., 2019
© Таржимон Азимий Р.А., 2019
© “Мектеп” нашриёти,
бадиий безак берган, 2019
Барча ҳуқуқлар ҳимояланган
Нашрнинг мулкий ҳуқуқлари
“Мектеп” нашриётига тегишли

*Книга представлена исключительно в образовательных целях

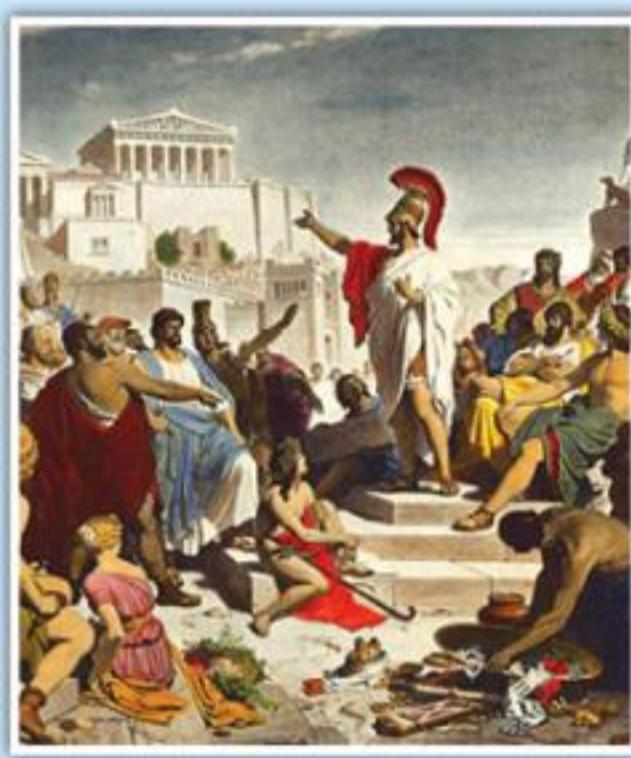
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

III бўлим
Давлат, уруш ва инқилоблар
тариҳидан

IV бўлим
Маданий тараққиёт

МУНДАРИЖА

Кириш	6
-------	---

7-бўлим. ДАВЛАТ, УРУШ ВА ИНҚИЛОБЛАР ТАРИХИДАН

7-боб. Давлатнинг тарихий турлари, шакллари ва сиёсий тартиблар

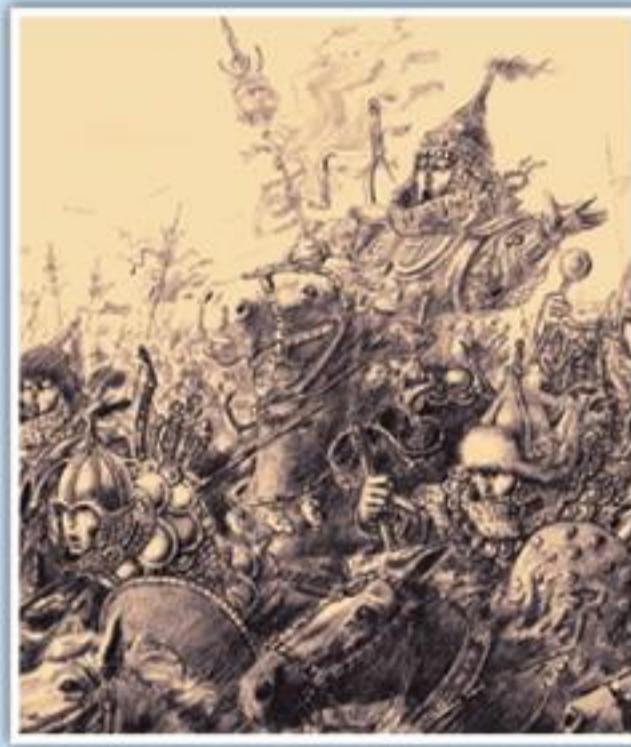
38—39-§. Давлаттушунчаси. Давлатпайдо бўлишига оид назариялар	8
40-§. Давлатшакларининг эволюцияси: қадимги замондан бугунги кунгача	16
41-§. Сиёсий тартиб турлари	23

8-боб. Жаҳон тарихининг жараёнига таъсирқилган ҳарбий-сиёсий воқеалар

42—43-§. Антик давлардаташкил топган дунёдаги империялар	30
44-§. Ҳунларнинг босқинчилик юришлари Ғарбий Рим империяси инқирозининг омили сифатида	42
45-§. Араб босқинчилари. Араб халифалигинингтاشкил топиши ва парчаланиши	47
46—48-§. Евросиё ҳаритасининг ўзгаришига Чингизхон юришларининг таъсири	53
49-§. Европанинг ўзгаришига Наполеон юришларининг таъсири	76
50—51-§. Жаҳон урушлари ва халқаро муносабатлар тизими	82

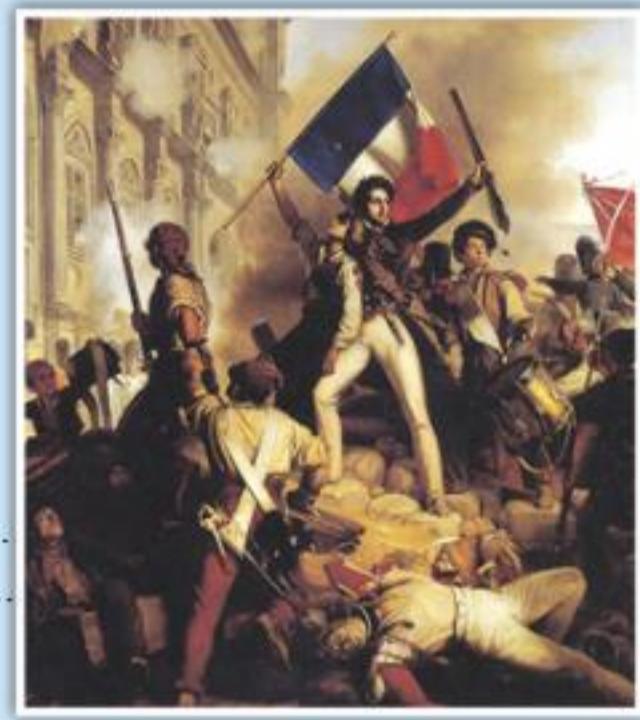
9-боб. Инқилоблар жамиятда ўзгариш омилларидан бири сифатида

52—53-§. Буржуазия инқилоби — саноатлашганжамият шаклланишининг асосий сабабидир	104.
54—56-§. Социалистик инқилоблар ижтимоий тенглик ғояларини амалга оширишнинг радикал усули сифатида	115
57—58-§. Ҳозирги замон инқилоблари	124..

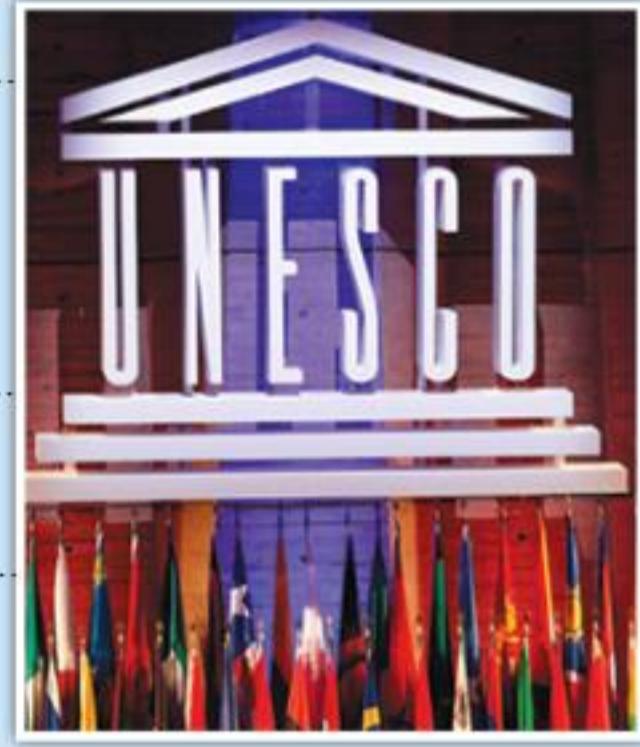

10-бўлим. МАДАНИЙ ТАРАҚҚИЁТ**10-боб. Инсониятнинг маданий меросларини асраш йўллари**

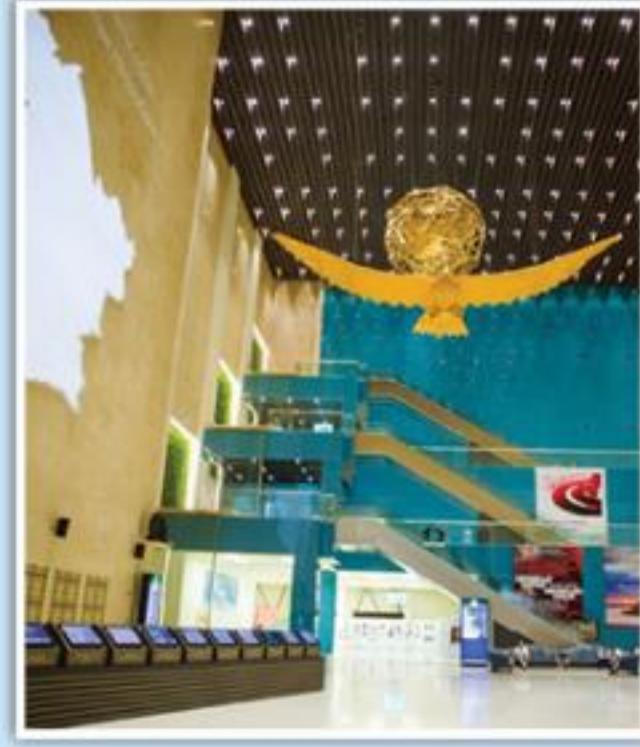
59-§. Юнесконинг инсониятнинг тарихий-маданий меросларини асраш борасидаги фаолияти	138
60-§. Музей иши. Музейларнинг дунё аҳлининг тарихий-маданий меросларини ўрганиш ва асрашдатутган ўрни	143
61-§. Дунёдаги энг катта музейлар	148

11-боб. Санъат—жамиятнинг тараққиёт тимсоли

62-§. Тарихий жараёнлар контекстида санъатнинг йўналиши ва услуби	158...
63-§. Оммавий маданиятва унинг замонавий жамиятга таъсири.....	166

12-боб. Замонавий жамиятнинг маънавий ва ахлоқий қадриятлари

64-§. Умумисоний маънавий-ахлоқий қадриятларнинг шаклланиши	172
65-§. Глобаллашувшароитида маънавий-ахлоқий қадриятларни ўзгартириш муаммолари	179
Атамаларлуғати.....	188

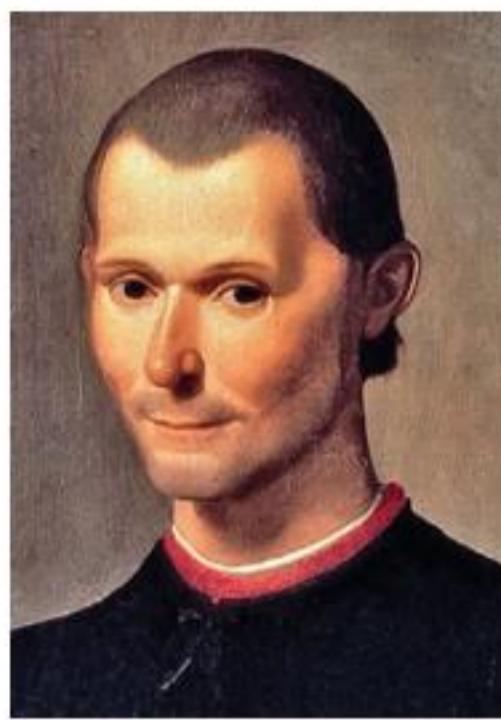

БҮЛИМ

ДАВЛАТ, УРУШ ВА ИҢҚИЛОБЛАР ТАРИХИДАН

Н. Макиавелли
(1469—1527)

Давлат ѿз тараққиёт даражасига етгандан кейин, тескари йўналиш — регрессияга учрайди. Шу сабабли, тарихда давлатларнинг тараққий топиши ва парчаланиши тез-тез такрорланади. Макиавелли бошқарувнинг З та яхши шаклини (монархия, аристократия, демократия — халқ ҳокимияти) ва З та суст шаклини (тирания, олигархия ва анархия) алоҳида таъкидлаган. Шунингдек, у иккита замонавий давлат бошқарувининг турларини ажратиб кўрсатган: монархия ва республика. Булар олий ҳукумат институтларини ташкил қилиш йўлларига боғлиқ ҳолда ўзаро фарқ қиласиди. Ушбу бошқарув шаклларидан ташқари яна теократик бошқарув шакли ҳам мавжуд.

Ёддатутинг

Монархия (юнон. Monarchia — ягона ҳукумат) — мамлакатдабарча олий ҳокимият шартли равишда ва амалда бир киши — монарх қўлида тўпланади, ҳукумат ўзгармайди ва меросхўрлик йўли билан авлоддан-авлодга ўтказиладигандавлатшакли.

Республика (лотин. respublica — халқ мулки, ижтимоий мулк) — давлатҳукумат органлари сайлов ва ўзгаришлар асосида шаклланган давлатшакли.

Теократия (юнон. Theos — Худо + kratos — ҳукумат) — давлатраҳбари бир вақтнинг ўзида руҳоний раҳбар ҳисобланадиган давлатбошқаруви шакли. Олий давлатбошқаруви диний институтлар ва диндорлар қўлида бўлади. Бошқарув тизими, муҳим жамоат ишлари, диний қарорлар, қонунлар (диний маълумот) орқали ҳал қилинади.

Давлат пайдо бўлишига оид назариялар. Давлат ҳар бир халқда турли вақтларда турли йўллар орқали шаклланган. Бу эса ҳар хил муаммо ва назарияларнинг пайдо бўлишига таъсир кўрсатган. Давлат пайдо бўлишига оид дастлабки назариялардан бири диний назария ҳисобланади.

Ёддатутинг

Ушбу назарияга кўра давлатнинг пайдо бўлиши фақат Худонинг иродаси билан амалга ошади.

Диншуносларнинг фикрича, давлат Худо амрини амалга оширади, шунинг учун ҳам давлат ҳукумати абадий, барқарор ва унга бўйсуниш табиийдир. Ҳукмдорлар давлатни Худо номидан бошқаради. Шунинг учун уларнинг ҳукмронлиги кучга эга, уларнинг фармон ва қонунлари адолатли. Давлатнинг пайдо бўлиши ҳақидаги назарияни биз қадимги Миср, Бобил, Ҳиндистон ва Хитойнинг адабий ва тарихий-ҳуқуқий ёдгорликларида учратамиз.

Диний назария ўрта асрларда кенг тарқалған, бу даврда черков ҳокимияти дунёвий жамиятдан юқори бўлган. IX-X асрлардан бошлаб жуфт қилич назарияси кенг тарқала бошлайди, бу назария асосида Худо христианликни сақлаш учун черков ва дунёвий жуфт қиличини самодан туширган. Бу иккала қилич ҳам черковга берилган. Черков битта қиличини олиб, иккинчисини монархга берган. Шунинг учун у черковга итоат қилиши керак. Бироқ, дунёвий ҳокимият тарафдорлари монарх ўзининг қиличини Худодан олган дея даъво қилишади. Италиялик Ф. Аквинский Ўрта асрлардаги диний назариянинг таниқли файласуфи ҳисобланди.

Фома Аквинский — католик черковининг файласуфи бўлган. Ф. Аквинский Худо оламни яратган, шунинг учун ҳам давлат қудратли куч деган фикрни илгари сурган. Диний файласуф Юнонистонда пайдо бўлган патриархал бошқарув унсурларини теологик назарияга киритган. Инсонлар ўзларининг эҳтиёжларини таъминлай олмайдилар, чунки одамлар бирлашиб, давлатга қўшилиш учун яратилган деган Ф. Аквинский давлат Худо томонидан яратилган деб ҳисоблайди. Мана шу табиий сабабдан сиёсий тузилма — давлат пайдо бўлган. Давлат шаклланиши худонинг оламни яратгани каби, монархнинг қудрати худонинг иш-ҳаракати кабидир. Дунёни бошқаришни амалга оширишдан олдин, Худо унга уюшқоқлик ва бирдамлик тизимини ато қилган. Шунинг учун монарх биринчи навбатда давлат ташкил этган, шакллантирган, кейин эса уни бошқарган. Мана шу сабабли давлат Худо иштирокида, инсоннинг иродасига ва ижодига боғлиқ ҳолда пайдо бўлган. Теологик назарияда давлат шаклланишида Худонинг қудрати ва одамларнинг бирлашган ҳаракати мужассам, деган фикр илгари сурилган. Давлат шаклланишига оид яна бир тамойил — патриархал назария.

Давлат пайдо бўлишида илоҳий назариядан патриархал ҳаракатга ўтиш назариясини қадимги юнон файласуфи Платон тадбиқ этган. Платоннинг фикрига кўра, давлат Олимпия илоҳиёти даврида пайдо бўлган ва дунёдаги барча давлатларни ажратган. Аттика (қадимий Афина ҳудуди) Афина ва Гефестга тегишли бўлса, Атлантика ороли Посейдонга берилган. Афина ва Гефест Аттикага ақлли фуқароларни кўчириб, уларга давлатни демократик йўсинда бошқарув ҳақида тушунча берган. Посейдон томонидан ташкил этилган Атлантидадаги давлат меросхўрлик билан бошқариладиган ва қонун билан ўрнатилган подшоҳлик бўлиб ҳисобланди.

Фома Аквинский
(1225—1274)

Платон «давлат одамларнинг ўз турмуш тарзларини осонлаштириш учун бирлашган табиий заруриятларидан келиб чиқсан» деган тамойилда бўлган. У ҳар бир одам ўз заруратини таъминлай олмаганда, ҳар хил талаблар асосида давлат пайдо бўлади деб таъкидлаган. Шу сабабдан, ҳар бир инсон ўз эҳтиёжлари учун бошқа кишиларни ҳам атрофига йиға бошлайди. Мухтожлик кўрган одамлар бир-бирларига ёрдам бериш учун йиғилиб, бир жойга тўплана бошлайди, мана шундай бирлашишлар натижасида давлат пайдо бўлади. Бу назариянинг кейинги издоши, қадимги юнон файласуфи **Аристотель**: “Барча одамлар табиатан бирлашишга, биргаликда яшашга интилади, улар бирлашиш учун яратилганлиги учун ўзаро алоқалар ўрнатиш ва оила қуришга талпинади. Бир неча оиласалар бирлашиб яшаш жойини ташкил қиласди. Яшаш жойининг пайдо бўлиши давлат пайдо бўлишига таъсир қиласди. Яъни, давлат инсоннинг ижтимоий табиатидан ҳосил бўлади” деган тамойилни илгари сурган.

Эътиборберинг!

Патриархалдықтеория бойынша мемлекеттің пайда болуы патриархалдық отбасының тарихи даму нәтижесінде пайда болған. Мемлекеттік билік әке билігінің жалғасы болып саналады деп анықтама береді.

Аристотель инсоннинг табиий ақл-онгини ҳам давлат асоси сифатида алоҳида таъкидлайди. Адолат ваadolatсизлик, яхшилик ва ёмонлик, ҳақиқат ва ёлғон каби, тушунчаларга эга одамлар давлат уюшмасида бирга яшай олади.

Ёддатутинг

Аристотелнинг фикрича, давлат Худонинг амри билан эмас, инсоният жамиятининг тараққиёти натижасида пайдо бўлган.

Қадимги хитой файласуфи Конфуций давлатнинг шаклланишига оид патриархал назария асосчиларидан биридир. У император бошқарувини оила бошлиғи бошқарувига, давлатни эса катта оиласа ўхшатади. Унинг фикрига кўра, давлатни бошқариш ишлари оиласи бошқариш ишлари каби раҳм-шафқат қоидаларига, каттага ҳурмат кичикка иззат асосида ташкил этилиши керак.

Давлат пайдо бўлишидаги ижтимоий келишув назарияси. Эрамиздан аввалги V—IV асрларда Қадимги Юнонистонда пайдо бўлиб, XVII—XVIII асрларда феодализм инқирози даврида буржуа синфининг манфаати учун қайта янгиланиб, маъноси қайта кўриб чиқилган назария. Унга Т. Гоббс ва Ж. Локклар асос солган.

Томас Гоббс — инглиз файласуфи. Давлатгача (табиий) ҳолатни Гоббс «урушдаги каби барчаси бирбирига қарши» деб тасвирлайди. Умумий ҳукumat ва қонун бўлмаган табиий ҳолатда, ҳар бир киши ҳамма нарсага ҳакли. Табиий ҳуқук ва эркинлик мана шундан бошланади. Бундай вазиятларда инсон ақли унга бошқа оламни излаш сари йўл очади. Гоббс тамойилига кўра, бу дастлабки табиий қонун моҳияти. Бинобарин, тинчлик ва хавфсизлик учун ҳар бир инсоннинг табиий ҳуқуқларини чеклайдиган бошқа табиий қонунлар мавжуд. Ушбу табиий қонунлар натижасида одамлар ўзларининг умумманфаатларига қаратилган умумий ҳукмронликтан мустақил давлат бунёд этишга интилади.

Томас Гоббс
(1588—1679)

Джон Локк
(1632—1704)

Ёддатутинг

Жамоат келишув назарияси асосида одамлар ўз ҳуқуқларининг маълум қисмини давлатгатопширади, давлатуларнинг хавфсизлиги ва шахсий мулкларини ҳимоя қилиши шарт. Шу боисдан давлат пайдо бўлишига одамларнинг онгли ҳатти-ҳаракатлари сабаб бўлади.

XIX асрда давлат пайдо бўлиши мажбурлаш назариясидан бошланади деган тахминлар тарқала бошлади. Бу Е. Дюринг, Л. Гумплович, К. Каутский асаларида акс эттирилган. Бу назария асосида давлат пайдо бўлишига зўравонлик таъсир кўрсатди деган тамойиллар мужассам топган. Масалан, заиф, ҳимоясиз қабилаларни кучли жамоалашган қабилалар босиб олади. Босиб олинган халқлар ва

К.Е.Дюринг
(1833—1921)

худудларни бошқариш учун мажбурий бошқарув бўлинмалари вужудга келади ва давлат пайдо бўлади.

Эътиборберинг!

Мажбурлаш назариясига кўра, давлатжамиятнинг ички тараққиёти натижасида эмас, унга ташқаридан таъсир кўрсатадиган кучлар натижасида пайдо бўлади.

Давлат пайдо бўлиши ҳақида органик назария XIX асрнинг иккинчи ярмида Г. Спенсер, Р. Ворм асарлари орқали кенг тарқалган. Бу вақтда илм-фан оламига Ч. Дарвиннинг органик назариятда кашф этган эволюцион назарияси кучли таъсир кўрсатган. Органик назария асосида «давлат — тирик организм, ижтимоий эволюция натижаси (эволюцион биологиянинг ўхшашлиги каби)» деган фикр шаклланган. Табиий ҳолатда биологик организмда қобилиятлилар яшайди, шу каби ижтимоий организмдаги кураш ва урушлар жараёнида давлат пайдо бўлади.

Эътиборберинг!

Органик назария асосида давлатҳар хил биологик эволюциялар билан муносабат қилган ижтимоий эволюция натижаси ҳисобланади.

XIX аср ўрталарида давлат пайдо бўлишига боғлиқ марксистик назария пайдо бўлган. У немис файласуфи Ф. Энгельс асарларида тартибга келтирилган. Ф. Энгельс «Оила пайдо бўлиши ҳамда мулк ва давлат» номли асарида давлат пайдо бўлишига сабаб бўлган эҳтиёжлар ҳақида ёзди. У давлат ҳар доим бўлмаганини, иқтисодий кучлар таъсиридан; меҳнат жамиятининг бўлиниши, шахсий мулкнинг пайдо бўлиши, иқтисодий манфаатларга боғлиқ жамиятининг турли синфларга бўлинишига қараб, инсоният жамиятининг маълум даврида пайдо бўлганини алоҳида таъкидлайди. Махсус куч кўрсатиш қуроллари ва маҳаллий бошқарув билан шуғулланадиган органлар, ҳукмрон гуруҳнинг манфаатларини таъминлаш, синфлар курашига йўл қўймаслик орқали давлат пайдо бўлади.

Ёддатутинг

Синфлар курашининг пайдо бўлиши давлат ҳаётида устувор кучга эга синф манфаатини ҳимоя қилишга олиб келади.

Давлат пайдо бўлиши ҳақида психологик назария вакиллари Л.И. Петражицкий ва Г. Тард давлат тузилишини инсон психикасининг тузилиши билан боғлайди. Бир томондан, бу бошқа одамларга

Хукмдорлик юритишиң әхтиёжи, иккінчи томондан, бүйсунишга тақлид қилишдір. Ҳокимиятта норози, тажовузкор одамлар ҳар доим учрайди. Бу назария вакилларининг фикрига күра, давлат психологик зиддиятли шахсларниң ўртоқ бир фикрга келишиби учун умумий асос яратиши керак. Маъсулиятли қарорлар қабул қила оладиган шахслар қуйи табақа фуқароларининг муаммоларини ҳал этишга ёрдам берешлари лозим. Давлат баъзи тажовузкор шахсларни назорат қилиши шарт.

Л.И. Петражицкий
(1867—1931)

Эътиборберинг!

Давлат табиатан психологик бўлиб ҳисобланади, чунки у инсон онгидаги шаклланган қонуниятларга асосланади.

Билмингизнитекшириング

1. Ҳуқуқий ва ижтимоий давлатга таъриф беринг.
2. Замонавий жамиятдаги мавжуд сиёсий институтлар номларини атанг ва мазмунини гапириб беринг.
3. Давлат шакли қандай ҳолатларга боғлиқ?
4. Давлат бошқарув шакллари ва уларниң мазмунини аниқланг.
5. Давлат шаклланишининг асосий назариялари қандай?

Топшириқ

1. Қуидаги матн билан танишиб чиқинг.

Гоббе Т. Фалсафа асослари. Фуқаролар ҳақида (парча)

V бўлим, 12-§. Кўп табиий шахслар ўзларини ҳимоя қилиш, умумий қўрқувларини енгиш учун ягона шахс таъсир кучи атрофида тўпланади, бу давлат деб аталади.

VI бўлим, 14-§. Давлат фуқаролик қонунчиликка боғлиқ эмас, чунки фуқаролик қонунчилари давлат қонунларидан келиб чиқади. Давлат хоҳиши-иродаси олий ҳокимият томонидан руҳсат берилган ана шу жамият ёки шахснинг хоҳиши-иродасидир.

2. Тушунтиринг. “Давлат келишуви ва жамоат келишувига мос келмайдиган синфлар ўртасидаги келишмовчиликларниң тасвири ва натижаси” (Ф. Энгельс).

3. Жадвални дафтарга чизиб, уни тўлдиринг.

Назария номи	Муаллифлар	Асосий мазмуни

40-§. ДАВЛАТ ШАКЛЛАРИНИНГ ЭВОЛЮЦИЯСИ: ҚАДИМГИ ЗАМОНДАН БУГУНГИ КУНГАЧА

Ушбу дарсда:

- Давлатнинг асосий шакли: монархия, республика, теократия ва ҳудудий-сиёсий тузилмалар билан танишамиз.

Калит сўзлар:

монархия, республика, президент, импичмент, теократия, унитар давлат, федерация, конфедерация.

Тарихий тараққиёт давомида давлатнинг монархия, республика ва теократия каби шакллари қарор топган.

Монархияда ҳокимият мерос сифатида берилади, монарх жамоат лавозимларини тайинлайди. Монархия қулдорлик тузуми даврида шаклланган ва феодализм даврида ҳукуматнинг асосий тузумига айланган. Буржуазия жамиятида эса монархия урф-одат, анъанага ҳурмат сифатида сақланган. Тарихий тараққиётлар босқичида бошқарувнинг бундай кўриниши сезиларли даражада ўзгаришларга юз тутган.

Ёддатуинг

Монарх қўлидаги бошқарув хусусиятларга қўра монархия уч турга бўлинади: табақалашган — ваколатли, мутлоқ монархия ва конституциявий ёки чекланган монархия.

Табақалашган — ваколатли монархия — монарх бошқаруви ваколатли органлар (аслзода, диний ҳокимият органлари, шаҳар аҳолиси) орқали бошқариладиган, қонуний фаолият таснифларга эга давлат шакли. Табақалашган — ваколатли монархия Фарбий Европадаги кўп давлатларда табақалар ва табақалашган органлар шаклланиши жараёнларида XIII-XIV асрларда (Англия парламенти, Франция Бош штаби, Испания кортеси, Россия собори) шаклланган.

Мутлоқ монархия — мустақил раҳбар (қирол, подшоҳ, император) ҳеч қандай чекловларсиз, чекланмаган давлат шакли. Монархга барча олий қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти тегишли. Чекланмаган ҳокимият даврида марказий ва маҳаллий ҳукумат йирик феодалларга эмас, монарх томонидан тайинлаган ва лавозимидан оловчи мансабдор шахсларга тегишли.

Мутлоқ ҳокимият марказий ҳокимият шакллана бошлаган давлатларда папа таҳтининг маънавий нуфузи — Муқаддас Рим империясидан ажralиб чиқиб, мустақилликка эришганда, ўрта асрлар охирида пайдо бўлган. Ушбу давлатларда подшоҳ аста-секин шаҳар ичиди, ташкилот ичиди, аристократия ва сенъорлар орасида ўз ҳокимиятини шакллантирган. Монарх улардан бирининг табақа имтиёзларини сақлаб, бошқа бирларининг фаолиятларига рухсат бериб, мулк тўплаш имконини яратиб, ўртадаги мувозанатни сақлаган. Шунингдек, кўп ташкилот-

ларнинг мавжуд ҳуқуқлари ва имтиёзлари олиниб, улар ҳукуматга тебе бўла бошлади. Мутлоқ ҳокимият даврида феодал давлатларни марказлашириш юқори даражага етди, турли соҳаларда бюрократик аппарат шаклланди, маҳаллий армия ва полиция ташкил этилди, табақа органларининг фаолияти қисқартирилди.

Эътиборберинг!

Мутлоқ монархия сиёсатининг энг асосий мақсади — табақа оқсуякларининг имтиёзлари ва ҳукмронликларини сақлаб қолиш ва уни қўллаб-қувватлашдан иборат бўлган. Бунинг учун улар армиядан фойдаланган, уларга офицер лавозими ва юқори ойлик маош тайинлаш орқали ўз мақсадларини амалга оширган.

Ёддатутинг

Абсолютизм XVI-XVIIIасрлар охирида равнақ топган.

Классик абсолютизмнинг маркази Франция ҳисобланади. Ҳозирги кунда классик мутлоқ монархия йўқ. Кўп давлатларда абсолютизмга биржуазия инқилоби натижалари туфайли барҳам берилган. Мутлоқ монархиянинг айrim кўринишлари ҳозирги кунда Саудия Арабистони ва Қатарда, шунингдек, Уммонда сақланган. Европада мутлоқ теократик монархия Ватиканда сақланган.

Конституциявий ёки чекланган монархия — монарх ҳукуматининг конституция ёрдамида чекланганлигини англатувчи бошқарув шакли. Монарх шартли равишда олий ҳукумат эгаси ва суд тизимининг раҳбари ҳисобланади.

Россиядаги Земск собори

А.Тестлен. Кольбер XIV Людовикга илм ва фан академиясининг олимларини таништирумокда. 1667 й.

У расмий равища ҳукумат ташкил этади, вазирларни ўзгартиради, ҳарбий ва полиция қўшинларига буйруқ беради, парламент қабул қилган қонунларни бекор қиласди ёки кучга киришини тартибга солади; қонунларни ҳимоя қилиш ва парламентни тарқатиб юбориш ҳуқуқига эга. Амалда бу ваколатлар ҳукумат ихтиёрида бўлади, монарх эса, “подшоҳлик қиласди, лекин ҳукмронлик қилмайди”. Ҳукумат парламент таклифига кўра парламент сайловида кўп депутат мандатига эга бўлган сиёсий партияларнинг вакилларини монарх тайинлайди. Ҳукумат раҳбари сифатида парламентда кўп овозга эга бўлган партия раҳбари тайинланади. Ҳукумат ўз фаолияти учун монархнинг олдида эмас, парламент олдида ҳисобот беради.

Монарх давлат раҳбари сифатида факат миллат рамзи ҳисобланади ва ваколатига кирадиган хизматларни бажаради. У давлат ичида (ўз халқнинг олдида) ва халқаро тадбирларда давлат рамзи сифатида иш юритади.

Дунёда дастлаб конституцион монархия Англиядаги 1688 йилда Буюк Инқилоб ғалабасидан кейин пайдо бўлган. Ҳозирги замонда конституциявий монархия Буюк Британия, Швеция, Японияда сақланган. Ҳозирги кунда давлатнинг республика шакли кенг тарқалган.

Ёддатутинг

Республика шаклида ижро этувчи органлар президент, парламент ва ярим президент ёки президент-парламент шаклларига бўлинади.

Президент бошқарувидаги республикаларда президент бир вақтнинг ўзида давлат раҳбари ва ижро этувчи ҳокимият раҳбари ҳисобланади. Бу ерда АҚШ классик президент республикасидаги ҳукумат каби давлат ҳокимиятлари бўлмайди, ҳукумат хизматини президент маъмурияти

Қозғистон Республикасининг Парламент мажлиси

бажаради. Ҳукумат фаолият юритаётган президент бошқарувидағи республикаларда әса, ҳукумат фаолияти президент назорати остида бўлади. Президент ҳукуматнинг сиёсий фаолиятини назорат қилса, бош вазир (премьер-министр) ҳукумат ишини ташкил этиш ишлари билан шуғулланади.

Эътиборберинг!

Президент бошқарувидағи республикаларнинг ўзига хос хусусиятишундаки, президент ва парламент халқ томонидан сайланади.

Парламентдаги партия таркибиға қарамасдан, президент ҳукуматни ташкил қиласди. Бундай бошқарув шаклидаги бошқарув тақсимотининг ўртасида кучли тизим қарор топади. Президент парламент томонидан қабул қилинган қонунларга вето қўйиш ҳуқуқига эга. У бош қўмондон, ҳарбий ва фавқулодда вазиятларни эълон қилиш ҳуқуқига эга. Президент парламентни тарқата олмайди. Президент конституциявий тузумга қарши ҳаракатлар ёки жиноят содир этганда, унга импичмент эълон қилинади. Ҳозирги кунда АҚШ, Қозғистон Республикаси, Россия Федерацияси ва ҳ.к. давлатлар президент бошқарувидағи республика ҳисобланади.

Парламент бошқарувидағи республикаларда ҳукумат парламент асосида ташкил топади ва ҳукумат фаолияти давомида парламент назоратида бўлади.

Эътиборберинг!

Парламент бошқарувидағи республикада халқ фақат парламентни сайлади, президентни әса парламент ёки парламентдаги муваққат органлар сайлашади.

Президент давлат раҳбари сифатида фақат ваколатли хизматларни бажаради. У давлатнинг ички ва ташқи сиёсатидаги асосий йўналишларни аниқловчи, халқаро муносабатларда Қозоғистон номидан вакиллик қилувчи мансабдор шахс. Президент шартли равища кўп ваколатларга эга бўлиши мумкин, фақат бу борада ҳукумат розилиги талаб қилинади. Президент томонидан ишлаб чиқарилган норматив ҳужжатлар фақат ҳукумат розилиги ва тасдиғи орқали юридик кучга эга бўлади. Парламент бошқарувидаги республикада ҳукумат таркиби парламент топшириғи асосида президент парламентда кўп овозга эга партия аъзоларини киритади. Парламент сайловида кўп мандатга эга бўлган сиёсий партия раҳбари ҳукумат раҳбари бўлади. Агар ҳеч бир сиёсий партия парламентда мутлоқ устунликка эга бўла олмаса, унда коалицион ҳукумат ташкил этилади.

Ҳукумат фаолияти қачонки парламентда кўпчилик ишончига сазовор бўлса ҳамда қўллаб-қувватланса самарали бўлиши мумкин. Агар ҳукумат парламент ишончини оқламаса, ҳукумат инқирози бошланади (парламент ҳукуматнинг қонун чиқариш ташаббусини тўхтатади). Бундай инқирозлардан чиқиш учун президент парламентни (агар парламент бир палатали бўлса) ва қуи палатани (агар икки палатали бўлса) тарқата олади. Президент парламентни тарқатиш билан бирга, янги парламент сайловини тайинлаб, натижада янги сайланган парламент ишончли ҳукуматни ташкил қиласи. Ҳозирги кунда парламент бошқарувидаги республикалар қаторига ГФРни киритиш мумкин.

Ярим президент ёки президент-парламент бошқарувидаги республика — бу ҳукуматни ташкил этиш ва унинг фаолиятини назорат қилиш ваколатлари президент ва парламент ўртасида бўлинадиган ҳукумат шаклидир. Президент ҳам, парламент ҳам ҳукуматни ташкил этиш ва унинг фаолият юритишида иштирок этади. Парламентда кўп овозга эга бўлган партия лидери ҳукуматни ташкил қиласи, президент уни бош вазир (премьер-министр) лавозимига тайинлаши керак бўлади. Бош вазир таклифи билан президент бошқа вазирларни ҳам тайинлайди. Парламент ҳукуматга ишончсизлик билдириши мумкин, бундай ҳолатларда у истеъфога чиқади. Франция ярим президент бошқарувидаги республика ҳисобланади.

Теократик бошқарув шакли диний иерархияга хос. Тарихда теократик давлатлар ҳақида мисоллар кам эмас: қадим замонларда — Иудея, ўрта асрларда — Омейя ва Аббосийлар халифалиги, янги даврда — Парагвайдаги иезуитлар, Кавказдаги имом Шамиль, шунингдек, 1870 йилда Италия бирлашганга қадар Папа вилояти теократик давлат бўлган. 1951 йилда Тибет ХХР бирлашганга қадар Тибетдаги Далай-лама (ламай диний жамоаси раҳбари) Тибетдаги дунёвий ҳокимиятни ҳам бошқарган. Ватикан айни пайтда диний давлат намунаси сақланган давлат ҳисобланади.

1979 йилда Ислом инқилоби натижасида Эронда диний республика ташкил топган. Шу йили мамлакатда Конституция қабул қи-

линиб, шу даврдан бугунги кунгача диний бошқарув шакли амалга оширилмоқда. Давлат сиёсий ва маънавий раҳбар томонидан бошқарилади, у Оллоҳнинг иродасини ифодалайди деб ҳисобланади. У давлат бошқарувининг учта тармоғига эга бўлганлиги учун, президент кучини чеклаш, Назорат кенгаши билан бирга исломга қарши парламентнинг ҳар қандай қонунини тақиқлаш ҳуқуқига эга. Эроннинг биринчи рухоний раҳбари оятулла Р. Хоменей бўлган. Парламент Назорат кенгаши томонидан назорат қилинади, кенгашда оятулла лавозимини эгаллаган 12 юқори даражали дин вакили бор. Кенгашни раҳбар бошқаради. Теократик оқим жамият ва фуқароларнинг шахсий ҳаётида диний регламентлар кучайишига хизмат қиласи, мухолиф жамоат ташкилотларининг фаолияти тақиқланади.

Давлат *сиёсий-ҳудудий тузилиш шаклини* ҳам ташкил этади, натижада ҳукумат давлат ҳудудига жойлашиб, давлат ҳокимиятининг марказий ва маҳаллий органлари ўртасида ўзаро муносабатларга таъсир қиласи. Давлат ҳар хил дин, ҳар хил тил, ҳар хил маданиятларни ижтимоий ташкилотларининг ва ҳар хил миллатларни бирлаштирганилиги учун, мана шу жамоат ташкилотларининг бирлашиши ва давлат яхлитлиги учун тамойиллар ва иншоатлар талабини аниқлаш эҳтиёжи келиб чиқади.

Унитар тамойилига кўра, давлат ўз мустақиллиги бўлмаган, маъмурий-ҳудудий қисмларга бўлинади. Бундай давлатлар ҳудудида давлатнинг марказий ҳокимият органларига қарам давлат органлари фаолият юритади. Унитар давлатда конституция ва фуқаролик умумий, яъни бошқарув органлари, ҳуқуқ ва суд бир тизимга бўйсунади. Бундай мамлакатлар қаторига Қозоғистон Республикаси, Франция Республикасини киритиш мумкин.

Федерализм тамойили — аввал мустақил бўлган бир неча тузилмаларни (мамлакатлар) бирлаштириб, давлат-федерация иттифоқига бирлашишни хоҳлаган сиёсий шаклни тақдим этади. Федерация таркибиға қўшилган тенг ҳуқуқли аъзолар ўз конституцияси, қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд органларига эга бўлади. Шунингдек, умумий федерал-давлат ҳукумат органлари шаклланиб, ягона фуқаролик ва пул бирлиги бўлади. Олий ҳукумат органлари ўртасидаги ваколат ва хизматлар алоқаси ҳамда федерация ва ҳукуматнинг олий органларини, шунингдек, федерациянинг ҳар бир аъзосини бошқарув шартнома асосида амалга оширилади. Германия, Ҳиндистон, Россия, АҚШ ва ҳ.к. федератив давлатлар ҳисобланади.

Конфедерация тамойиллари — ўрин эгаллаган муаммоларни ҳал қилиш учун мустақил давлатларнинг иттифоқларга бирлашиши. Конфедерация иштирокчилари бўлган давлат уюшмалари ўз мустақиллигини сақлаб қолади, ўз давлат ҳокимияти ва бошқарувига эга бўлади; муайян мақсадларни (ҳарбий, ташқи сиёсат ва бошқалар) мувофиқлатириш учун маҳсус органлар тузадилар. Марказий ҳукумат

давлат бошқарувига боғлик, чунки у мустақил давлатлар томонидан молиялаширилади. Бундай уюшмалар ҳаётга татбиқ этилади ёки тарқатилади ёхуд федерал бўлади. Масалан, дастлаб конфедерация сифатида ташкил топгани АҚШ бора-бора федерацияга айланган.

Билмингизнитекширинг

1. Монархиянинг турларини атанг ва таърифланг.
2. Президент, парламент ва ярим президент бошқарувидаги республикалар ўртасидаги фарқлар нимада?
3. Президент, парламент ва ярим президент бошқарувидаги республикаларда ижро этувчи ва қонун чиқарувчи ҳокимијатнинг ўзаро муносабатлари қандай?
4. Теократик бошқарув шакли нима? Тушунтиринг.
5. Унитар, федератив ва конфедератив давлатлар хусусиятларини атанг.

Топширик

1. 1787 йилда қабул қилинган АҚШ Конституциясининг бир қисми билан танишиб чиқинг ва давлат шаклини атанг. Жавобингизни тушунтиринг.

VІ модда. Кўшма Штатлар конгрессига йиғилганлар розилигисиз ҳеч бир Штат қандайдир қиролга, шоҳзодага ёки давлатга ҳеч қандай элчи юбормаслиги керак, улардан ҳеч бир элчини қабул қилмаслиги ва улар билан маслаҳатлашиш, битимлар тузиш, иттифоқ ташкил этиш ёки шартлашиш шарт эмас.

Кўшма Штатлар конгрессига йиғилганлар розилигисиз икки ёки ундан кўп Штатлар ўзаро трактатлар ёки иттифоқ тузадилар...

Ҳар бир Штат тинчлик вақтида ҳимояланиши ва манфаати учун ҳарбий кема сақлашга конгресс зарур деб топган вақтдагина ҳақли; Ҳар бир Штат тинчлик даврида конгресс фикрича Штатлар ташқи хавфсизлигини таъминлаган қўрғонлардаги гарнизонларни таъминлаш учун қўшин тўплаш ҳуқуқига эга.

Ҳеч қандай Штат Кўшма Штатлар конгрессига йиғилганлар розилигисиз уруш очиш ҳуқуқига эга эмас.

IX модда. Кўшма Штатлар конгрессига йиғилганлар тўққизта Штат розилигисиз уруш эълон қила олмайди,... трактатлар ва иттифоқлар тузадилар, пул йиғиб уларнинг қийматини белгилай олмайди, Кўшма Штатларни ҳимоя қилиш ва уларнинг умумий манфаатлари учун зарур миқдорини аниқлаш, фойдаланиш учун зарур пул миқдорини белгилаш, ҳарбий кемалар яратиш, ёки сотиб олиш, ёки қуруқликдаги қўшинлар, ёхуд флот учун жангчилар сонини белгилаш ҳамда армия ва флотнинг бош қўмондонини тайинлаш ҳуқуқларига эга эмас...

2. Қуйида келтирилган давлатлардан фойдаланиб, жадвални тўлдиринг: Австрия, Австралия, Аргентина, Арманистон, АҚШ, Белоруссия, Бельгия, Бразилия, Буюк Британия, Ватикан, Вьетнам, Германия, Испания, Италия, Канада, Малазия, Мексика, Нидерландия, Россия, Хитой, Швеция, Эрон, Япония, Қозогистон, Ҳиндистон.

Давлат бошқарув шакли

Монархия	Республика	Теократия

Давлат тузилиш шакли

Унитар давлат	Федерация	Конфедерация

41-§. СИЁСИЙ ТАРТИБ ТУРЛАРИ

Еддатуинг

Сиёсий тартиб — бу сиёсий ҳокимиятни амалга ошириш усуллари ва услубарини таъминлайдиган услубий тизим. Сиёсий тизим давлат ҳокимияти ва шахс үртасидаги муносабаттарни англатади.

Ушбу дарсда:

- Сиёсий тузум турлари (тоталитар, авторитар, демократик) билан танишамиз.

Сиёсий тизим белгилари:

- аҳолининг сиёсий ҳокимиятни шакллантиришдаги иштирокининг даражаси ва бундай тузилманинг ўзига хос ёндашуви;
- инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари, фуқароларнинг давлат қонунлари билан ўзаро муносабати;
- инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг кафолати;
- аҳолининг бевосита иштирокида сиёсий ҳокимиятни амалга ошириш даражаси;
- оммавий ахборот воситаларининг ҳолати, давлат аппарати даражасида аҳолининг хабардорлиги ва ошкоралиги даражаси;
- жамиятнинг сиёсий тузумида нодавлат тузилмаларнинг роли ва ўрни;
- қонун чиқарувчи ва ижро этувчи тармоқлар үртасидаги муносабатлар;
- сиёсий ҳокимиятни амалга оширишда устуворликни (ишончли, мажбурий) аниқлаш усуллари;
- жамиятнинг барча соҳаларида қонун устуворлиги;
- жамиятда давлат тузилмаларининг (армия, полиция, давлат хавфсизлиги), сиёсий ва ҳуқуқий мақоми;
- кўп партиялилик, сиёсий плюрализм даражаси;
- мансабдор шахсларни, шу жумладан, энг юқори шахсларни сиёсий ва ҳуқуқий таъқиб қилишнинг муайян механизмларини амалга ошириш.

Калит сўзлар:

сиёсий тартиб,
фуқаролик жамияти,
шахс, тоталитаризм,
авторитаризм, демократия, бошқарувчи
элита, сиёсий террор,
ваколатли демократия,
ғоявий плюрализм.

Сиёсий тузум хусусиятига аҳолининг тарихий анъаналари ва жамиятнинг сиёсий маданияти даражаси муҳим таъсир кўрсатади. Сиёсий диктатор ва ҳукмдор сиёсий элитага ҳалқ ва фуқаролик жамияти институтлари қанча кўп имкон берилса, улар ҳукмронликни шунча кўп эгаллайдилар.

Еддатутинг

Сиёсий тузум инсониятнинг эркинлигига, давлатнинг ўзига хослигига ва фуқаролик жамиятига қараб уч турға бўлинади: тоталитар, авторитар ва демократик тузум.

Тоталитар тузум. Тоталитаризм (лотин. Totalis — тўлик, жами, тўла) — бу сиёсий тартиб, давлатнинг бутун жамиятни ва ҳар бир кишини тўла назорат қилиши ва қатъий тартибга солишидир.

Тоталитаризм бошқарув шаклларини тўла қамраб ўз назорати остига олиш шакллари орқали мустабидлик, зулм, ҳарбий диктатура каби бошқа давлат зўравонликларидан фарқ қиласди. Давлат бутун жамият ва шахсларни қатъий назорати остига олади.

Барча даражадаги ҳокимият органлари ёпик, ягона шахс ёки кичик бошқарувчи элита гуруҳларини ташкил қиласди. Ҳукумат томонидан жамоатчилик фикрига тўла мафкуравий назоратлар ўрнатилганда, сиёсий террор ва жазо чоралари такомиллаштирилганда, жамиятдаги барча соҳалар устидан сиёсий ҳукмрон бўла олади.

Тоталитаризм белгилари:

- марказлаштирилган ҳукумат тизими пирамида шакли каби, унга лидер (раҳбар) ёки гуруҳлар ҳукмронлик қиласди. Ваколатли гуруҳлар сайловчиларга ҳисбот бермайдиган ўзларининг қонуний, ижро этувчи ва суд ҳокимиятларига эга;

- ҳокимият иерархиясида фақат биргина ҳалқ партияси раҳбарликка эга. Партия сиёсий мақсадларни аниқлайди, муваффақиятга эришиш учун маблағ ажратади, давлат аппарати билан ҳамкорлик қиласди ва ишлайди, ходимларни танлайди ва ишга қабул қиласди;

- умуммажбурий мафкура, назоратсиз ҳукмдорлик қилиш қонунига асосланган тизим. Тоталитар тузум мафкурасининг қадр-қиммати бутун аҳолини бир мақсад йўлида сафарбар этишни ўз ичига олади;

- оммавий ахборот воситалари ҳукумат назорати остида ва тарғибот воситаси сифатида хизмат қиласди;

- шахс эркинлиги ва фуқаролик жамияти бўлмайди;

- иқтисодиёт давлат назоратида бўлади;

- ҳарбий куч ҳукмрон партия ва ҳукумат назорати остида;

- жазо тизими такомиллаштирилган. Тоталитаризмни ташкил этиш билан биргаликда “бошқача ўйлаш” деб номланган оммавий репрессиялар, қувғин-сургуналар ва жазо билан шуғулланувчи давлатнинг мажбурий машинаси жалб қилинди. Тоталитар тузум асосан фавқулодда вазиятларда шаклланади. Жамиятда чуқур иқтисодий ва сиёсий инқироз, бекарорликни ошириш, дастурли вазифаларни тезкор ҳал этиш зарурати туғилади. Уни амалга ошириш бу муаммоларни ҳал этиш ва аниқ мақсадларга эришиш йўли сифатида кўрилади. Тоталитаризм ривожланиш жараёнида юзага келиши, жуда оғир муаммоларга

дуч келиши, уларни ҳал этишда барча одамлар күчларининг фавқулодда сафарбарлиги пайдо бўлганда юзага келиши мумкин.

Бундай мураккаб ҳолатда фуқаролар миллатни “қутқарувчи” раҳбарларга эргашадилар.

Тоталитаризм XX асрнинг биринчи ярмида бир қатор давлатларда ўрнатилди. Тоталитаризм ҳақидаги дастлабки маълумотлар италиялик фашистларининг раҳбари, биринчи тоталитар тузум яратувчиси Б. Муссолини: “ҳамма нарса давлат учун бўлиши керак, давлатдан ташқари ва унга қарши ҳеч нарса бўлмаслиги керак”, — деди. Замонавий сиёсий тадқиқотларда тоталитар давлатларга фашистлар Италияси, фашистлар Германияси, СССР ва Кенгаш тузуми асосида яратилган Шарқий Европа ва Осиё давлатлари ва Куба киради. Тоталитар тузум икки турга бўлинади: фашистик ва тоталитар социализм.

Авторитар тизим. Авторитар (лотин. *Auctoritas* — ҳокимият, таъсир; *auctor* — асосчи, муаллиф) тизим тоталитар жамиятдан демократик жамиятга ўтиш даврини ўз ичига олади.

Ёддатуинг

Авторитар тизимда жамиятдаги давлат — сиёсий тузулмадаги сиёсий ҳокимият халқнинг озроқ таъсири, маълум шахс (гурух, партия, элита гурух) орқали амалга оширилади. Давлатва фуқаролар жамияти ўртасидаги муносабатлар, асосан, ишонтириш орқали эмас, мажбурлаш орқали амалга оширилади.

Авторитаризм белгилари:

- марказлаштирилган ҳокимият тузилмаси: бир вақтнинг ўзида давлат ҳокимиятидан ажralиб чиқиб, шу ерда ҳокимиятнинг марказдаги бир гуруҳга ёки ўзаро бирлашган органларга жамланиши;
- раҳбарнинг роли юқори, бироқ тоталитар тузумдаги етакчининг ролидан паст;
- ҳокимиятни бўлиш тамойили ҳисобга олинмайди: ижро этувчи ҳокимият органлари қонун чиқарувчи ва судни ўзига бўйсундириб, уларнинг ваколатларини бирга амалга оширади;
- давлат органлари ва мансабдор шахсларни сайлаш тамойиллари ўзгариб, уларнинг ҳисобдорлиги ва аҳолига давлат томонидан бўйсуниши камаяди ёки умуман бўлмайди. Сайлов тизими шартли кўрсаткич сифатида амалга оширилади. Сайлов натижалари олдиндан аниқланганлиги учун, сиёсий тизим таснифига ҳеч таъсир кўрсатмайди;
- давлатни бошқарувда буйруқбозлик, маъмурий бошқарув усули ҳукмронликга эга, аммо оммавий таъқибларга учрамайди, террор қўлланилмайди;
- Куч тузулмаларини жамият амалда назорат қила олмайди ва сиёсий мақсадлар учун ишлатилиши мумкин;

- мағкуравий ягона бошқарув йўқ;
- сиёсий ҳаракатлар ва ёндошувлар, фикрлар плюрализмида чеклов ва назорат мавжуд;
- алоҳида цензура сақланади;
- жамият ҳаётининг барча соҳалари устидан умумий назорат ўрнатилмайди. Бироқ тизим аниқ сиёсий муҳолифатга, жамият ҳаётидаги муҳим воқеаларга халқнинг амалда иштирок этишига йўл қўймайди. Ҳокимият учун бўлган ҳақиқий сиёсий курашда ҳеч қачон шафқат кўрсатилмайди. Тизимнинг фаол муҳолифлари қотоғонликларга дучор бўлади.

— фуқароларнинг инсон ҳуқуқ ва эркинликлари билан боғлиқ бир қатор қонунлар амалга оширилади, лекин улар (сиёсий жиҳатдан) чекланган бўлади. Шахс ва ҳокимият ўртасидаги ҳар қандай муносабатларга нисбатан хавфсизликка кафолат йўқ.

Авторитар тизим турларига қўйидагилар киради:

- Ҳарбий тизим (ХХ асрнинг иккинчи ярмида Лотин Америкаси тизими, ХХ асрнинг 60-80 йилларида Корея Республикаси тизими);
- фуқаролик диктатураси — бир томонда жамланган ҳокимиятнинг фуқаролик шакли (Шарқий Араб давлатлари тизим);
- Теократик тизим (Эронда оятуллоҳ Хомей тизими).

Авторитаризм турли даврда турли мамлакатларда (Форс, Спарта, Хитой, Испания, Чили ва бошқалар) ҳар хил шаклларда бўлган.

Демократия. Аввало, демократия фуқароларнинг бевосита назорати сифатида кўрилиб, монархия ва аристократик бошқарувга нисбатан муҳим аҳамитга эга. Бироқ, қадимги даврда демократия “бошқарувнинг ёмон шакли” ҳисобланган. Бу вақтда ҳукмдорлар (шаҳар-давлатдаги) юнон фуқароларининг паст маданиятини кўриб, “халқ ҳокимияти”ни қўллаб-қувватламай, мамлакатни бошқарадилар. Шу муносабат билан демократия тизими узоқ вақт давомида ўрнатилмаган, кейинчалик унинг ўрнини охлократия (вакиллар гуруҳлари) эгаллайди, натижада зўравонликлар авж олади. Бу борада Аристотель демократияни сиёсий тизим сифатида қўллаб-қувватламаган.

Ёддатутинг

Демократия (юнон. *demos* — халқ + *kratos* — ҳокимият) — оммавий ташкилотлардаги турли даражадаги халқ ҳукмронлиги, жамиятдаги либерал ҳуқуқ ва шахс эркинлигининг ўзгармас қадриятлари халқнинг сиёсий жараёнларга иштирокини қўллаб-қувватловчи сиёсий тизим.

Демократик тушунчанинг шаклланишидаги янги босқич Буюк француз инқилобидан бошланади. Бу давлат институтларининг пайдо бўлиши, мустақиллик талаблари ва шахсларнинг ижтимоий тенгли-

Афинадаги Халқ йиғилиши

ги, бошқарувчи ва бўйсинувчилар ўртасидаги муносабатларни янги кўринишга мос равишда шакллантириш заруриятидан келиб чиқсан. Бироқ, XVIII асрда демократияга салбий муносабатлар ҳали ҳам давом этди. Бу барча фуқароларни миллий давлатлар каби йирик сиёсий тузилмаларни бошқаришда кундалик ва бевосита иштирок этишга чақириладиган идеяларни амалга оширишнинг мумкин эмаслиги билан боғлиқ. Жамиятнинг динамик ривожланиши туфайли ўсиб бораётган кўпгина ижтимоий манфаатлар бошқарув функцияларини мураккаблаштириди. Натижада демократиянинг халқ ҳокимияти сифатида ўзига хос аҳамияти ҳокимиятни амалга оширишнинг ўзига хос механизмларидан фарқ қиласи.

Замонавий демократик жамият тажрибаси демократия пойдеворини қуришга имкон беради:

- Инсоннинг ижтимоий ва сиёсий ҳуқуқларига фуқаролик гарови;
- барча фуқароларнинг давлат ишларида ва давлат бошқарувида иштирок этишига доир тенг ҳуқуқлари. Бу ерда халқ-ҳокимият манбай ва ўзларининг сайланган вакиллари томонидан бошқарилади, бюрократия, оммавий ахборот воситалари, сиёсий партиялар ва бошқалар орқали ҳокимиятни назорат қиласи;
- мунтазам сайлов — ҳокимият органларининг асоси;

- устунлик билан таъминланган аниқ чора-тадбирлардан фойдаланиб, камчилик ҳуқуқини ҳурмат қилиш;
- күч ва бошқарув тизимини ўзгаришининг мутлақ устуворлиги;
- рақобатдош партия тизими, халқ иродасини ифодаловчи ва ҳукуматга таъсирни шакллантирадиган асосий механизм;
- муҳим сиёсий қарорлар устидан жамоатчилик назорати;
- мағкуравий плюрализм ва рақобат фикри. Бугунги кунда, дунёда демократик сиёсий тизим ваколатли демократия (қонун чиқарувчи ёки ҳукуматнинг ижро этувчи органларига сайланган ўз вакилларининг қабул қиласидиган қарорига фуқароларни билвосита иштирок әттириш учун даъват этади) имкониятларидан фойдаланиб қурилади ёки оралиқ тузилмалар (партиялар, ижтимоий-сиёсий ҳаракатлар) орқали қурилади. Ушбу механизмлар демократик бошқарув тузилмасини шакллантиради. Демократия қўйидаги ҳолларда қулай бўлади:
- жамият иқтисодий ривожланишининг юқори даражасига етганида;
- фуқаролик жамиятнинг асосий шартлари шаклланганида;
- жамият бошқа фикрлар ва нуқтаи назарларга нисбатан кўпроқ толерант муносабат шакллантириб, сиёсий маданиятнинг муайян даражасини ўрганганда.

Эътиборберинг!

Аҳолининг ҳокимиятга ўз ҳуқуқларини қандай амалга оширганлигига боғлиқ, демократиянинг учта асосий пойдевори яратилади.

Тўғридан-тўғри демократия — халқ Қенгаши орқали бевосита қарор қабул қиласиди ва уни амалга оширишни назорат қиласиди. Ушбу демократия шакли биринчи шаклга хосдир. Қадимги Юноистонда, Қадимги Римда, Ўрта асрларда Новгородда ва Флоренцияда ишлатилган.

Қиёсий демократия — халқ маълум вазиятлардагина қарор қабул қиласиди, масалан, референдум ўтказиш давомида муайян масалалар бўйича.

Ваколатли демократия — Одамлар ўз вакилларини сайлайди ва улар миллат ёки бошқа ҳокимиятни бошқараради. Бугунги кунда бу каби демократия халқ орасида кенг тарқалган.

Билмингизнитекширинг

1. Сиёсий тизим нима?
2. Сиёсий тизим белгиларини атанг.
3. Тоталитаризм аломатларини тушунтиринг.
4. Сиёсий авторитар тизим деганимиз нима?
5. Бошқарувнинг демократик шакли ҳақида гапиринг.

Топшириқ

Сиёсий тизимни қуидаги белгилар асосида таққослаб, жадвални түлдириңг

Белгилар	Тоталитаризм	Авторитаризм	Демократия
Инсоннинг эркинликлар ва ҳуқуқларга зәғ бўлиши ва унга доир кафолатлар			
Бошқарув ва давлат ҳокимиютини ташкил этиш таъмойиллари			
Мафкура			
Партия тизими			
Мухолифатнинг мавжудлиги			
Сиёсий ҳокимиятни амалга ошириш усуллари			

*Книга представлена исключительно в образовательных целях

согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

ЖАХОН ТАРИХИНИНГ ЖАРАЁНИГА ТАЪСИР ҚИЛГАН ҲАРБИЙ-СИЁСИЙ ВОҚЕАЛАР

42—43-§. АНТИК ДАВРЛАРДА ТАШКИЛ ТОПГАН ДУНЁДАГИ ИМПЕРИЯЛАР

Ушбу дарсда:

- Форс империяси;
- Александр Македонский империяси;
- Рим империяси ҳақида ўқиб ўрганамиз.

Калит сүзлар:

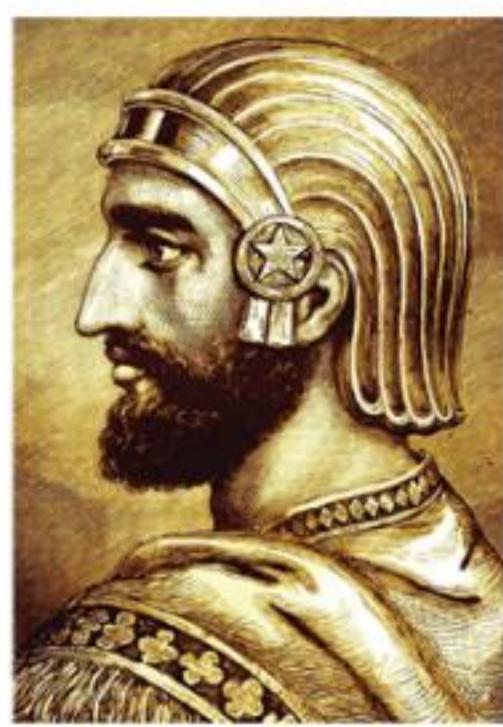
Босиб олиш юришлари, урушлар, империя, ислоҳотлар, сатрапилар, дарик, шарқий деспотизм, Эллиниттифоқи, экспансия, дунё салтанати, провинция

Империя император ҳукмдорлигидаги кучли ва йирик мамлакатдир. Империя ижтимоий давлат тизимининг шакли сифатида ўз ҳудуди, иқтисодиёти ва географик шартлари, этник таркиби ва маданий анъаналари ҳар хил бўлган халқларни бирлаштиради. Ўз таркибига иқтисодий ҳар хил ва хилма-хил маданиятларга эга халқларни бирлаштирган империялар мустаҳкам тузилма ҳисобланмайди. Империя таркибидаги халқларнинг турли хил фарқларга эга бўлиши улар ўртасида ўзаро мунозаралар пайдо бўлишига олиб келади, ички низолар ва урушлар рўй беришига сабаб бўлади. Империя катта бўлгани учун у бекарор бўлиб қолади ва уни парчалаб, ағдарувчи кучлар ҳам кўпаяди. Империяларни шакллантирувчи куч заифлашган пайтда, у ҳам яшашдан тўхтаб, парчаланиб кетади. Империя кучли бўлиши учун императорлар аҳолининг урф-одатлари ва қонунларини ҳурмат қилмоғи лозим бўлади, уларга ўзларини-ўзлари бошқариш ҳуқуқлари

берилиб, фақат солиқлар йиғиш йўлга қўйилса, савдо алоқаларини юритиб, тинчликни қўллаб-қувватлаши лозим. Одатда парчаланган империя ўрнига иккинчиси пайдо бўлади. Империя тарихи кўрсатгандай, уларнинг пайдо бўлишига бир халқ сабаб бўлади, улар ўзларининг манфаатлари учун бошқа халқларни босиб олади ва уларнинг розилиги муҳим эмас. Қадимги антик даврда — Форс империяси, Александр Македонский ва Рим империяси каби кучли державалар бўлган. Бу бир ҳукмдорнинг чекланмаган ҳукмдорлигидаги империялар бўлган. Бундай империяларнинг барчasi ҳарбий экспансия ва ҳудудларни босиб олиш натижасида вужудга келган.

A. Форс империяси

Эрамиздан аввалги II-І мингийилликлар даврида Эроннинг шимолида мидян қабилалари, жанубида эса форслар жойлашади. Эрамиздан аввалги VI асртагача форслар Ассурия ва Мидияга қарам бўлган. Эрамиздан аввалги 558 йилларда Кир II форслар подшоҳи бўлиб сайланади, у Аҳамонийлар суло-ласининг асосчисидир. Форслар мидияликларнинг ҳукуматига қарши чиқиб, мидия подшоҳи Астиагга қарши уруш эълон қиласди, бундай тўқнашувлар натижасида Мидия парчаланади ва форслар тўлиқ ғалаба қозонади. Кир Мидия давлатини Форсларга қўшиб олади.

II Кир

Мидияни босиб олган Кир бу иши билан тамоман тўхтаб қолмайди, эрамиздан аввалги 547-546 йиллар оралиғида Арманистон ва Каппадокияни, Лидияни босиб олади. Эрамиздан аввалги 538 йилларда эса Кир Бобил давлатини босиб олиб, уни Форслар таркибига қўшиб олади.

Бобилни қўлга киритган Кир ғарбга чуқур кириб боради ва сафарини давом эттиради. Форс подшоҳи бу каби юришларни тинч усулда олиб боради. Кир Қуддус (Иерусалим)ни қайта тиклайди, ҳибсдаги бобиллик иудейларга ватанига қайтиш учун имкон беради ва Финикиядаги шаҳарларни қайта тиклашга ёрдам беради. Кир ўз олдига Фаластин ва Финикиядаги кичик давлатлар билан дўстона муносабатлар ўрнатган ҳолда Форс подшоҳлигини босиб олишни мақсад қилиб қўяди.

Ёддатутинг

Босқинчилик натижасида эрамиздан аввалги VI аср охирларида жуда йирик форс империяси пайдо бўлади, у Ҳинд дарёсидан бошланиб, шарқда Миср, ғарбда Эгей денгизигача чўзилади.

Эрамиздан аввалги 529 йилда Қаспий даштларида массагетлар билан жангда Кир вафот этади. Кирнинг сиёсатини унинг ўғли Камбиз давом эттиради. Кир босиб олган, бироқ форслар билан муносабатлари йўқ баъзи давлатлар, ҳукмдорнинг вафот этганидан фойдаланиб, ажralиб чиқади. Уларни қайта босиб олиш учун Камбиз ҳар хил ҳаракатлардан фойдаланиб, кўп куч сарфлайди.

Камбиз ҳокимиётни кучайтиргандан сўнг, босқинчилик сиёсатини давом эттириб, эрамиздан аввалги 526 йилда Мисрга қарши юришга отланади, эрамиздан аввалги 525 йилда ушбу мамлакатни босиб олади. Камбиз Карфаген, Эфиопия каби Африкадаги бир неча давлатларни эгаллашга ҳаракат қиласди. Бироқ, унинг бу режалари амалга ошмайди. Камбиз ҳукмронлик қилган сўнгги йилларда мамлакатда йирик на-мойишлар ва низолар авж олади, у бутун Форс подшоҳлигига салбий

таъсир күрсатади. Эрамиздан аввалги 523 йилда Камбиз вафот этгандан кейин, империя таркибидаги күп ҳудудларда форсларга қарши инқилоблар бўлди.

Форс подшоҳлигининг Доро I (эрамиздан аввалги 521—486 йилларда) подшоҳ бўлган даврда юксак чўққига эришади.

Эътиборберинг!

Доро Форс давлатини ҳар хил ҳудудлар — сатрапиларга бўлади, уларга ҳукмдор сатрап (форсча “хшатрапаван — давлатнисақловчи”) ҳукмронлик қиласи, ҳар бир ҳудудларгаподшоҳ хазинасини тўлдириш мақсадида маълум миқдорда солиқлар солинади ва давлатучун бутун олтин тангалардариқ-8,4 грамм олтин жорий этилиб, пул ислоҳотларини олиб боради.

Доро давлатнинг асосий марказларини йўллар билан, мукаммал алоқа тизимлари билан таъминлади, армия ва ҳарбий ишни қайта тиклади. Доро I ислоҳоти ва кейинги ҳукмдорлар ҳаракати натижасида Форс подшоҳлиги империя таркибига кирувчи халқлар ютуқларидан ташкил топган янги имкониятларга эга бўлди.

Ислоҳотлар натижасида мураккаб бюрократик бошқарув тизимга эга давлат маркази шаклланса ҳам, Форс давлатида ҳали ҳам қабила иттифоқларининг айрим хусусиятлари сақланган эди. Подшоҳ ягона етакчи давлатни бошқарса ҳам, қабилалардаги нуфузли оқсуяклар таъсирида бўлди.

Вақт ўтиб, қабилалар иттифоқи классик қадимги шарқий деспотизм намунасини қабул қилди, унинг баъзи унсурлари мисрликлар ва бобилликлардан ўтди. Бошқарувнинг деярли барча тизими очиқ бюрократик сифатга эга бўлди, мансабдор шахслар сони ошди. Саройлар ва барча идораларда бюрократия қарор топди. Барча фармонлар маҳсус протокол ва кундаликларга ёзилган бўлиб, ёзувлар оромий тилида юритилди, кейинчалик бу тил умумдавлат тилига айланди. Марказлаштирилган ҳокимият кучининг ошиши юқори давлат назорати (“подшоҳ манбаи”) фаолиятини жорий этиш заруриятини вужудга келтирди. У подшоҳ фармони бўйича алоҳида ҳудудларда жавобгар назорат хизматини бажарди.

Марказ ҳокимиятининг мустаҳкамланиши суд ҳокимиятининг подшоҳ ва ўзига хос мавқеага эга “шоҳ судлари” қўл остида бўлишига таъсир кўрсатди. Уларни бу лавозимга подшоҳ умрбодликка тайинлади, улар фақат жиноят содир қиласа ёки пора олса лавозимидан олинди. “Подшоҳ суди” лавозими баъзан мерос сифатида авлоддан авлодга ўтди.

Давлатнинг бирдамлигини сақлаш, чегараларни қўриқлаш ва империя ичидаги рўй берадиган намойишларни бостириш учун ташкил этилган армия ва ҳарбий ҳаракатларга эҳтиёж бор эди. Тинчлик даврда доимий армия сафини форслар ва мидияликлар ташкил этган, улар армиянинг асоси бўлган. Бу доимий армиянинг энг олдинги қаторларини подшоҳ қўшинлари эгаллаган, улар яйдоқ отли оқсуяклардан ва ўн

минг “ажалсиз” пиёда қўшинлардан ташкил топган. Подшоҳ саройи минглаб шахсий қўриқчилар томонидан ҳимоя қилинган. Уруш пайтида мамлакатнинг турли бурчакларидан катта қўшинлар армияга сафарбар қилинган, баъзи ҳудудлар ҳақиқий аскарларни етиштиришга мажбур бўлдилар.

Ёддатутинг

Доро подшоҳнинг аскарларни қайта йиғиш ва ҳарбий реконструкция қилиш ишлари Форс империясининг кучли империяга таъсир қўрсатди.

Ушбу ўзгаришлардан кейин Форс подшоҳлиги босқинчилик урушларини қайта давом эттиради. Улар Эроннинг шимолий-ғарбини, Эгей денизига қарашли ҳудудлар ва оролларни босиб олади-да, Шимолий Қора денгиз атрофида яшовчи скифларга қарши босқинчилик юришларини давом эттиради, лекин мағлубиятга учрайди. Эрамиздан аввалги VI аср охириларида форс салтанати чегара ҳудудлари қадимги юон даврида эгалланган ҳудуднинг ҳажми билан тенглашади. Ушбу ҳудудлардан кўпчилигини Доро босиб олган, баъзиларини эса аҳолининг ихтиёрига кўра қўшиб олган эди. Бироқ, дунё ҳокимиюти учун бўлган бу курашлар Форсларга кучли таҳдид солди. Юонлар бирлашиб, форс босқинчилариға қарши курашга ўтди. Қадимги шарқий деспотизм, антик жамият билан юонлар давлати олдида заифлашди.

Билмингизнитекширинг

- Империя тушунчасини таърифлаб беринг.
- Форс давлати ташкил топган даврга оид тушунча беринг.
- Кир II ва Камбизнинг ташқи сиёсати ҳақида гапириб беринг.
- Доро I нинг ислоҳотларини тавсифланг ва унинг мазмуни ҳақида гапиринг.

Топшириқ

Қуйидаги матн билан танишиб чиқинг ва Доро I нинг молияга доир сиёсати ҳақида қандай қарорга келиш мумкин:

Геродот. Тарих

... Доро пул қўйиш учун тоза олтинни кўпроқ эритишга буйруқ берди. Миср сатрапи Ариад ҳам ҳудди шундай кумуш пул ишлаб чиқара бошлади... Доро буни билиб сатрапни ўлдиришга буйруқ берди. Унга қўзғолон уюштирмоқчи деган айб қўйиб, фикрини амалга ошириди.

Б. Александр Македонский империяси

Эрамиздан аввалги 359 йилда Филипп II Македониянинг олий ҳукумдори бўлиб тайинланди. Оқсуякларнинг сиёсий таъсирни камайтириб, македон армиясини қайта йиғди, ўзлигидан ҳаракат қилувчи

қуролли күч турлари — пиёда ва отли армияни, турли тузилмаларни бирлаштириди.

Филипп ўз бошқарувини қурол кучи ҳамда сотиб олиш орқали ва дипломатик йўллар билан кенгайтира бошлади, Македония аста-секин Болқон яrim оролидаги қудратли давлатга айланди. Филипп юнон мамлакатларини ўзига бўйсундира бошлади. Эрамиздан аввалги 338 йилда Херонея шаҳар атрофида бўлган македон ва юнонлар ўртасидаги жангда юнонлар мағлубиятга учради. Эрамиздан аввалги 337 йилда юнон шаҳарлари вакилларини йиғиб Коринф конгрессида Филипп II етакчилигига Эллин иттифоқи ташкил топади, улар Форс подшоҳлигини босиб олишни ўз олдиларига асосий мақсад қилиб қўядилар.

Коринфдан Македонияга қайтган Филипп Форсларга қарши босқинчилик юришларига тайёргарлик кўра бошлайди. Бирок, эрамиздан аввалги 336 йилда у тасодифан вафот этади. Тахтни унинг ўғли Александр эгаллайди, у Македонияга ҳукмронлик қилиб, бутун Юонистонда Македония назоратини ўрнатди, Эллин иттифоқининг раҳбари ва Форсларга қарши босқинчилик курашларининг қўлбошчисига айланди.

Эрамиздан аввалги 334 йилнинг баҳорида Александр Шарқقا қараб юришни бошлайди. У 20 кунда Геллеспонтга етиб бориб, уни 160 та кема билан кесиб ўтади. Форсларнинг қўшинлари Александр лашкарларидан ҳам кўп бўлади. Форс подшоҳи хизматида фақат юнонлардан ташкил топган ёлланма 40 мингта аскар бор эди, Форс подшоҳлиги таркибидаги ўз аскарларининг сони эса чексиз кўп эди.

Эрамиздан аввалги 334 йилнинг май-июнь ойларида юнон ёлланма аскарлари ва 20 минг отлик аскардан иборат форс қўшинлари Граник дарёсидаги тўғри қирғоққа жойлашади. Кун ботганда юнон-македон қўшинлари дарёning шимолидаги қирғоққа етиб боради. Форс отлик аскари дарё қирғоқларида ҳужумга қулай масофада, бир қатор бўлиб жойлашади. Македония пиёда аскарларнинг олдинги сафи дарёни кесиб ўтганда, форсларнинг отлик аскари уларга қарши жиддий ҳужум уюштиради. Македония отлик аскарлари дарёдан кечиб ўтиб, форсларга чекка қанотдан ҳужум қилгунича бу ҳаракат бир неча марта тақрорланади. Узоқ вақтга чўзилган қонли жанг бошланади. Форс отлик қўшинлари учун қўшимча ёрдам йўқ эди, уларнинг армияси таркибида юнонларга қарши бирга курашаётган юнонлар жанг пайтида форсларни ташлаб қарама-қарши томонга ўтиб кетади, шундай қилиб, бу курашда Александр ғалаба қозонади. Ушбу ғалабадан кейин Кичик Осиё ҳудудлари осонгина кўлга киритилади, кўп ҳудудлар юнонлар раҳнамосини ўзларининг халоскори сифатида кутиб олади.

Эрамиздан аввалги 333 йилда Александр Сурияни босиб олишга отланади. Ғарбий Осиёning тақдири шу ойнинг ноябрь ойида Иссе атрофида ўтган урушда ҳал бўлади. Жанг қизғин тус олган бир пайтда Александр озина отлик аскари билан майдон марказидаги форс шоҳига қарши йўл олади. Доро III орқага қочади. Унинг орқасидан форс оқсуяклари ҳам қочади. Раҳбарлар қочиб кетаётганини кўрган

лашкарлар орасида ваҳима бошланади. Александр ғалаба қозонади. 332 йилнинг август ойида Тир парчаланади. Қолган Финикия шаҳарлари Александр ҳокимиютини тан олади ва унга бўйсунади.

Доро Александрга тинчлик шартномасини тузиш учун элчилар юборади, унга Ефрат чегарасигача бўлган бутун Осиё бошқарувини таклиф қиласди. Ҳарбий кенгашда Александрнинг кўп аскарлари Доронинг таклифини қабул қилиш кераклигини билдиради. Улар Македон подшоҳлиги бошқаруvida бўлган ҳудулар орқали кенгайишни ўзлари учун хавфли деб ҳисоблайди. Бироқ подшоҳ бу таклифни қабул қилмайди. У Мисрни ҳеч қандай жангларсиз босиб олади. Мисрдан кейин Александр армияси билан Месопотамияга томон йўл олади.

Доро III ўз аҳолисидан кўп жангчи йиғади. Александр аскарларининг Мисрдан чиққанини эшигтгач, ўзининг отлик аскари ва уруш араваларини қулай ерларга жойлаштириб, душманларини кутади. Бу Тигр дарёси бўйидаги Гавгамелга яқин ердаги кенг ҳудуд эди. Эрамиздан аввалги 331 йилнинг 1 октябрида Гавгамель атрофида уруш бошланади.

Форс аскарларининг сони юнон-македон аскарларидан икки ҳисса кўп бўлса ҳам, уларнинг сифати ва тартиби Александр аскарларидан паст эди. Доронинг умиди оқланмайди. Македон камончилари арава ҳайдовчиларни узоқ масофадан отиб, сафдан чиқиб, баъзан ҳимояланиб, уларни аравадан ағдариб ташлайди. Фақат баъзи ареваларгина ракиб аскарларга ета олади, бироқ, аскарлар улар яқинлашганда йўлларни кенг очиб, ўтказиб юборишади, аревалар аскарларга тегмаганлиги сабабли, катта зарап кўрмайди. Юнон-македон аскарлари жанг марказига кўйилади; ўнг қанотга Александрнинг ўзи бошқарадиган отлик аскар жойлашади, чап қанотни эса Парменион бошчилигидаги фесаллин жангчилари эгаллайди. Александр, шунингдек, керак бўлганда фойдаланиш учун қўшимча жангчилар кучини ҳам олиб юради. Македонликларнинг асосий ҳимоясини парчалаш учун юнон ёлланма аскарлари билан озгина форс пиёда аскарлари, ҳамда отлик аскар гуруҳи қарши кўйилди. Ҳимоя ташқарисида отлик аскарлар жойлашади.

Форсларнинг отлик қўшинлари асосий қанотни айланиб ўтиб, македон отлик аскарларининг орқасидан ҳужум қилмоқчи бўлганда, бу ерга Александр аскарларининг қўшимча кучлари етиб келади. Уруш вақтида форсларнинг отлик аскарлари жойлашган марказий ва чап қанот ўртасидаги мудофаа линиялари очиқ қолади. Шу пайтда Александр ўзининг отлик аскарлари билан бирга форсларнинг чап қанотини иккига бўлиб, уларга кучли зарба беради. Парменион раҳбарлигидаги чап қанотнинг қамал ичида қолиш ҳавфи туғилганда, Александр душман томоннинг сиртидан ўнг қанотига зарба беради. Форслар қоча бошлайди, уларнинг орқасидан македонликлар қувиб боради. Яна бир марта мағлубиятга учраган Доро Мидияга қочади.

Гавгамелдаги ғалаба бутун Форс подшоҳлиги мағлубиятга учраганини англатади. Форслар аскари бутунлай парчаланиб, тиз чўкади. Ҳокимиютидан айрилган Дорони қўл остидаги оқсуяклар ўлдиради.

Гавгамелдаги жанг

Гавгамелдаги жанг ва Доронинг вафоти Александрга қаттық таъсир күрсатиб, унинг ҳаракатларини ўзгартиради. Энди у ўзини Доро III вориси сифатида эълон қиласиди. Александр бошига подшоҳ тоҗини кияди ва фармонларида Форс Аҳамонийлар сулоласига хос белгилардан фойдалана бошлайди. Шарқ ҳаётига кўниккан Александр атрофига шарқ оқсуякларни йиғиб, уларга совғалар тақдим этади, алоҳида ҳурмат кўрсатади. Кейинчалик у саройда шарқона урф-одатларни жорий этиб, ўзининг етакчиларидан уни бажаришни талаб қиласиди. Подшоҳ олдида ерга ётган ҳолда таъзим кўрсатиш, унинг ерга судралган кийимини ўпиб, ҳурмат кўрсатиш, уни ердаги Худо каби кўриш — бу каби одатларнинг барчаси олдиндан сафарларда бирга келаётган шерикларига ёқмаганлиги туфайли норозиликлар бошланади.

Эътиборберинг!

Дастлаб босқинчилик бошланганда Александрнинг қўмондонлари босқинчиликнинг асосий мақсади “варварларни илотларга айлантириш” эканлигини билдириди, энди Александр устози Аристотель айтган “туғилганидан қул” мана шу варварлар ғолибнинг саройида муҳим аҳамиятгаэга бўла бошлайди, македонияликларнинг эса ёш подшоҳга таъсири борганди сари камаяди.

Юнон-македон аскарлари босқинчилик ишларини давом эттиради. Александр ўз қўшинлари билн бирга Сирдарё атрофига келади. Ҳозирги Хўжанд ҳудудида Александр буйруғи билан 22 минг тоғли аҳоли ўлим жазосига маҳкум этилади, улар провиант йиғишга чиққан бир неча македонларни тоғ йўлида ушлаб олгани учун айбдорга айланади. Александрнинг маҳаллий аҳолига нисбатан қаттиққўл сиёсати халқ ўртасида норозиликларни вужудга келтириб, сўғд қабиласига

мансуб оқсуяк Спитамен унга қарши қўзғолон бошлайди. Шу тариқа Александр Марказий Осиёда жуда қаттиқ қаршиликка дуч келади. Эрамиздан аввалги 328 йилда Спитамен вафот этгандан кейин, Александр ўз сиёсатини ўзгартиради. Энди у Мисрда қўлланган усулидан фойдаланиб, маҳаллий халқнинг урф-одати ва анъаналарини ҳурмат қилган ҳолда оқсуякларга хушомад кўрсата бошлайди. Шунингдек, Александринг атрофидаги македонияликлар ўртасида унга қаршилар сафи кўпая бошлайди.

327 йилда Марказий Осиёни бўйсундиргандан кейин, юон-македон аскарлари Ҳиндикуш ороли орқали шимолий Ҳиндистонга (Ҳинд дарёси соҳилига) қараб йўл олади. Александринг аскарлари худди олдингидек куч кўрсата олмайди, ҳиндулар эса ўз ерлари учун фидокорона курашади. Шунингдек, Александр аскарлари Ҳиндистонда тропик ёмғирга дуч келади ва безгак касалига чалинади. Бунгача фақат қўмондонлар ўртасида бўлган норозиликлар аста-секин аскарлар ўртасига ҳам тарқала бошлайди. Ҳинд дарёси соҳилларини эгаллаган Александр Ганга дарёси соҳили орқали Форс салтанати чегараларидан ташқари ерлар орқали олдинга томон юришга қарор қиласди, бироқ қўшинлар унинг буйруғини бажаришдан бош тортади. Эрамиздан аввалги 324 йилда Александр чўл орқали катта қийинчиликлар билан Бобилга етиб боради.

Юон-македон босқинчилик юришлари натижасида Болқон яrim оролидан Ҳинд дарёсигача бўлган ерларни қамраб олган йирик салтанат қарор топади. Империя пойтахти дея эълон қилинган Бобилда Александр янги юришга тайёргарлик бошлайди, мана шу мақсадда Тигрда катта флот йиғади. Бироқ, қизғин тайёргарлик пайтида у безгак касаллигининг оғир тури билан хасталаниб, эрамиздан аввалги 323 йилда оламдан ўтади.

БИЛМИНГИЗНИТЕКШИРИНГ

1. Коринф конгрессининг қарори қандай аҳамиятга эга?
2. Граник ва Иссе атрофида бўлган жанглар ҳақида гапириңг ва уларнинг аҳамиятини кўрсатинг.
3. Гавгамела атрофида бўлган жанг натижалари қандай?
4. Форс салтанати босиб олингандан кейин Александринг ҳаракатлари қандай ўзгаради?

Топшириқ

Матн билан танишиб чиқинг ва Александр Македонский шахсига тавсиф беринг.

Плутарх. Александр

...Александр болалик давридаёқ, унинг донишмандлик хусусиятлари намоён бўлган: бу унинг келгусидаги довюрак ва жозибали хусусиятларидан далолат эди. У жисмоний кучни ривожлантиришга эътибор беради; ҳақиқатни севиши орқали у эрта улғаяди, ёшлигидан босиқ ва мулоҳазали бўлди. У куч сарф қилинадиган

барча ҳаракатларни яхши күрмайди ва уларни ҳар қандай ерлардан изламайди; шу жиҳатлари орқали у Филиппдан фарқ қиласы, сўфиларнинг айтишича, у ўзининг моҳирлиги билан фахрланади ва Олимпиадада ғолиблик ато қиласын ўзининг ҳарбий аравалари мавқеини ошириш учун уларни тангаларда тасвирлайди. Александр тез юрганлиги учун ундан атрофидагилар: Олимпиадада иштирок этишини сўрайди, у: “ҳа, иштирок этаман, агар менинг рақибларим шоҳлар бўлса” деб жавоб беради.

... Филипп ўғлининг табиатан ўжарлигини, агар у мусобақада иштирок этса, уни мажбурий бўйсундириш мумкин эмаслигини билади. Александрни ақлли сўзлар билан тўхтатиш мумкин эди. Шунинг учун у буйруқ беришга эмас, амин бўлишга ҳаракат қиласы.

...Александр Аристотелдан нафақат ахлоқий ва сиёсий сабоқ олган, балки акроматик ва эзотерик деб номланувчи сир таълимотларини ҳам чуқур ўзлаштирган, у халқ ичидаги тарқалмаган. ...Александр бу таълимотларнинг бир нечтаси Аристотелнинг китобида чоп этилиб, унга жавоблар берилганлигини билган. Аристотелга ёзган ҳатида подшоҳ фалсафа ҳақида ўз фикрини очиқ билдиради: “Александр Аристотелга омонлик тилайди! Сиз фақат оғзаки берилиши керак бўлган илмларни чоп этиб, тўғри қилмадингиз! Агар биз тарбия топиб, ўқиган билимларимиз барча учун умумий бўлса, унда бизнинг бошқа одамлардан фарқимиз нимада? Мен ўзимнинг шон-шарафим билан эмас, балки олий маълумотим билан бошқалардан устун бўлишни ҳоҳлайман. Соғ бўлинг”.

B. Рим империяси

Қадимги Рим ўзининг тарихий ривожланиш давомида фаол босқинчилик сиёсатини юргизди, натижада кучли империя шаклланди.

Ёддатутинг

Рим империяси ҳарбий экспанция ва ҳудудларни босиб олиш натижасида пайдо бўлган.

Италияни босиб олиш. Подшоҳлик даврда (эрамиздан аввалги 753—509 й.) Рим Аппенин ярим оролидаги кичик давлат бўлган, у Лакция ҳудудининг бир қисмини эгаллаган, бу ҳудудларда дастлаб лотин қабилалари яшаган. Рим республикага айлангандан кейин Италияни босиб олишга киришади. Дастлаб уларнинг асосий рақиблари шимолда — этрускилар, шимолий-шарқда — сабинлар, шарқда — эквлар, жанубий-шарқда — вольсклар бўлган. Рим ўзлари таҳтдан ағдарган подшоҳ Тарквиний Горднинг мададларига суюнган этрускиларга кучли зарба беради, эрамиздан аввалги 499—493 йилларда лотинлар шаҳридаги Ариций федерацияси (Биринчи Лотин уруши) устидан ғалаба қозониб, улар билан бир-бирининг ички ишларига аралашмаслик, ўзаро ҳарбий ёрдам ва teng тақсимланиш ҳақида иттифоқ тузади. Бу эса римликларга сабинлар, вольсклар, эквлар ва жанубий этруски манзилгоҳларига қарши урушлар очиш имконини яратиб берди.

Римликларнинг ушбу босқинчилик урушлари уларга галлар ҳужум қиласынан сўнг тўхтади, галлар Аллия дарёси атрофидан рим қўшиларини тор-мор қилиб, Римни босиб олади ва унга ўт қўйиб юборади. Галлар шаҳарни хонавайронга айлантириб ташлаб кетгандан сўнг, римликларнинг Лацияда таъсир доиралари камаяди; лотинлар билан тузган иттифоқ парчаланади.

Айнан шу даврда Римга қарши вольсклар, этрускилар ва эквлар қайта бош күтаради. Бирок, римликлар уларнинг қаршиликларини бостиради. Галлар Лацияга яна ҳужум қилган вақтда, рим-лотин иттифоқи қайта тикланади, IV аср ўрталарида Рим Лация ва Жанубий Этурия устидан назорат ўрнатиб, Италияга қарши босқинчилик урушларини давом эттиради.

Кампанлик Капуя шаҳрининг аҳолиси самнитлардан мағлуб бўлиб, Рим таркибига қўшилади, бу Биринчи Самнит уруши (эрамиздан аввалги 343—341)нинг бошланишига сабаб бўлади, урушда римликлар ғалаба қозонади ва Фарбий Кампания улар ихтиёрига ўтади.

Рим давлатининг куч-қудратга тўлиши лотинлар билан алоқалар ёмонлашишига олиб келади. Бу Иккинчи Лотин Урушининг келиб чиқишига сабаб бўлади (эрамиздан аввалги 340—338 й.). Уруш натижасида Лотин иттифоқи парчаланиб, лотинларнинг бироз ерлари тортиб олинади ва ҳар бир жамоа билан алоҳида шартномалар тузилади.

Бир қатор лотин шаҳарларининг аҳолиси Рим фуқаролигини қабул қиласи. Қолганлари римликлар билан сиёсий томондан эмас, мулкий жиҳатдан тенглашади. Иккинчи (эрамиздан аввалги 327—304 й.) ва Учинчи (эрамиздан аввалги 298—290 й.) Самнит урушларида римликлар томонидан Самнитлар федерацияси тор-мор қилинади, уларнинг иттифоқдошлари бўлмиш этрускилар ва галларга ҳам кучли зарба берилади. Улар Рим билан тенг даражада эмас иттифоқ тузишга мажбур бўлади ва ўз ҳудудларидан бир қисмини Римга беради. Рим Лукания ва Этуриядаги таъсир доирасини янада кучайтиради. Пицен ва Умбрия устидан назорат ўрнатади, Сенондаги Галлини эгаллайди. Шундай килиб, Шимолий Италия ҳукмдорига айланади.

Жанубий Италияга бостириб кирган римликлар, Аппениндаги юонон мустамлакалари билан тўқнашади. Юононларнинг Италиядаги энг қудратли шахри Тарентда, уларнинг иттифоқдоши эпир подшохи Пирр иштирокида қонли уруш бўлиб ўтади. Эрамиздан аввалги 276—275 йилларда римликлар Пиррни мағлубиятга учратади, шу орқали улар Лукания, Бруттий ва Италиянинг жанубидаги юонон шаҳарларини кўлга киритади.

Римнинг Италияни Галлия чегарасигача босиб олиши эрамиздан аввалги 265 йилда Жанубий Этуриядаги Вольсинини босиб олиши билан ниҳоясига етади.

Римнинг қудратли давлатга айланиши. Эрамиздан аввалги III асрда Италияни тўлиқ эгаллаган римликлар эндиликда Римдан ташқари ерларга қарши босқинчилик харакатларини олиб боришга интилади. Римликларнинг Сицилия оролларига уюштирган босқинчилик харакатларига Карфаген давлати қаршилик кўрсатади, у Шимолий Африкадаги Ўрта Ер дengизининг жанубий қирғоқларида финникийлар асос солган йирик давлат. Римликлар Карфаген ва Африканинг шимолий қирғоқларидаги халқларни пунийлар ёки пунлар деб аташади. Шундан келиб чиқсан ҳолда римликларнинг карфагенликлар

билин уруши — пуни уруши деган номга эга бўлади. Биринчи Пуни урушида (эрамиздан аввалги 264—241 йй.) ғалаба қозонган римликлар Сицилияни босиб олади. Бироқ, ана шундай вазиятларга қарамасдан, Карфаген давлати ҳали ҳам ўз кучини йўқотмайди. Римликлар Иккинчи Пуни урушида (эрамиздан аввалги 218—201 йй.) душманларини мағлуб қилиб, Фарбий Ўрта Ер денгизини тўлиқ назорат остига олади.

Карфаген шу пайтларда ҳали бой шаҳар бўлиб, у ерда савдо-сотик муносабатлари авж олган эди. Бу Рим савдогарларининг норозиликларини келтириб чиқаради, шу тариқа улар карфагенликларни ўзларининг рақиблари деб ҳисоблай бошлайдилар. Рим савдогарлари Римнинг қайта уруш бошлишига сабаб бўлади. Учинчи Пуни урушида (эрамиздан аввалги 149—146 йй.) Карфагенни ҳимоя қилувчилар мардларча курашган бўлишига қарамасдан римликлар ғалабага эришади, шаҳар талон-тарож қилинади ва хонавайронга айланади.

Фарбий Ўрта Ер денгизига тўлиқ ҳукмронлик ўрнатган Рим эндиликда Шарққа эътибор қаратади. Бу ҳудудлардаги йирик давлатлар Македония, Сурия ва Миср давлатлари эди. Римликлар “Бўлиб ол, ҳукмронлик қил” шиоридан унумли фойдаланиб: уларни бир-бирига қарама-қарши қўйиб, бирма-бир босиб олади.

Эрамиздан аввалги 2000 йилда Македонияга қарши уруш бошланган римликлар ўзларининг сафларига юнонларни ҳам қўшиб олади, уларга македон бошқарувидан қутилишга ваъда беради, Сурия шоҳини эса, ёрдам беришга кўндиради. Натижада македон подшоҳи Филипп V мағлубиятга учраб, Юнонистондан аскарларини олиб чиқиб кетади. Римликлар юон шаҳарларининг мустақилликларини қайтаришга ваъда беради. Эрамиздан аввалги 189 йилда римликлар Сурия подшоҳи Антиох III ни бўсундиради. Сурия подшоҳлиги гарчи ўз мутақиллигини сақлаб қолса-да, шон-шуҳрати ва мулкий ҳуқуқларини йўқотади. Эрамиздан аввалги 168 йилда римликлар македон подшоҳи қўшинларини Пидне атрофида тўла-тўқис парчалайди. Натижада Македония подшоҳлиги барҳам топади.

Босқинчиликлар натижасида Рим бутун Ўрта Ер денгизида тўла ҳукмронлик ўрнатади. У Иллирия, Юнонистон, Кичик Осиё, Сурия ва Иudeяни босиб олади. Қора дengиз атрофидаги бир қатор давлатлар Рим ҳокимиyитini тан олади ёки уларга қaram бўлади. Галл юришлари пайтида Рим Бельгиядан Аквитаниягача бўлган ҳудудлардаги бутун Альп Галлиясини босиб олади.

Ёддатутинг

ЭрамизданаввалгиIII-I асрлардагиbosқинчилик урушларидан кейин Рим қудратли давлатга, Ўрта Ерденгизи эса Рим ичидаги денгизга айланади.

Италиядан ташқаридаги босиб олинган ҳудудларни римликлар провинция (лотин. мағлуб бўлган давлатлар) деб эълон қиласди. Сицилия биринчи провинцияга айланади. Рим Сенати провинцияларни

бошқариш учун ҳукмдорлар тайинлайди, улар маҳаллий ҳудудларни аёвсиз талон-тарож қиласы.

Әрамиздан аввалги I аср ўрталарида Рим йирик мустамлакачи давлат әди. Рим — Ўрта Ер денгизи қирғоқларида тұла назорат ўрнатған тарихдаги ягона давлат. Римнинг ташқаридаги бошқарув ҳудудлари Италия ҳудудидан олти ҳисса катта бўлган. Рим империяси ҳукмронлик қилган даврда ташқи ҳарбий экспансия заифлашади, у даврда провинцияларни бошқариш уюшган ва босқинчилик хусусиятларига эга бўлган.

БИЛМИНГИЗНИТЕКШИРИНГ

1. Қадимги Римнинг босқинчилик ҳаракатларини нечта даврга ва аҳамиятига қараб қандай бўлиш мумкин?
2. Ушбу даврларнинг оқибатларини тушунтириңг.
3. Босқинчиликлар пайтида римликлар қандай усуллардан фойдаланди?

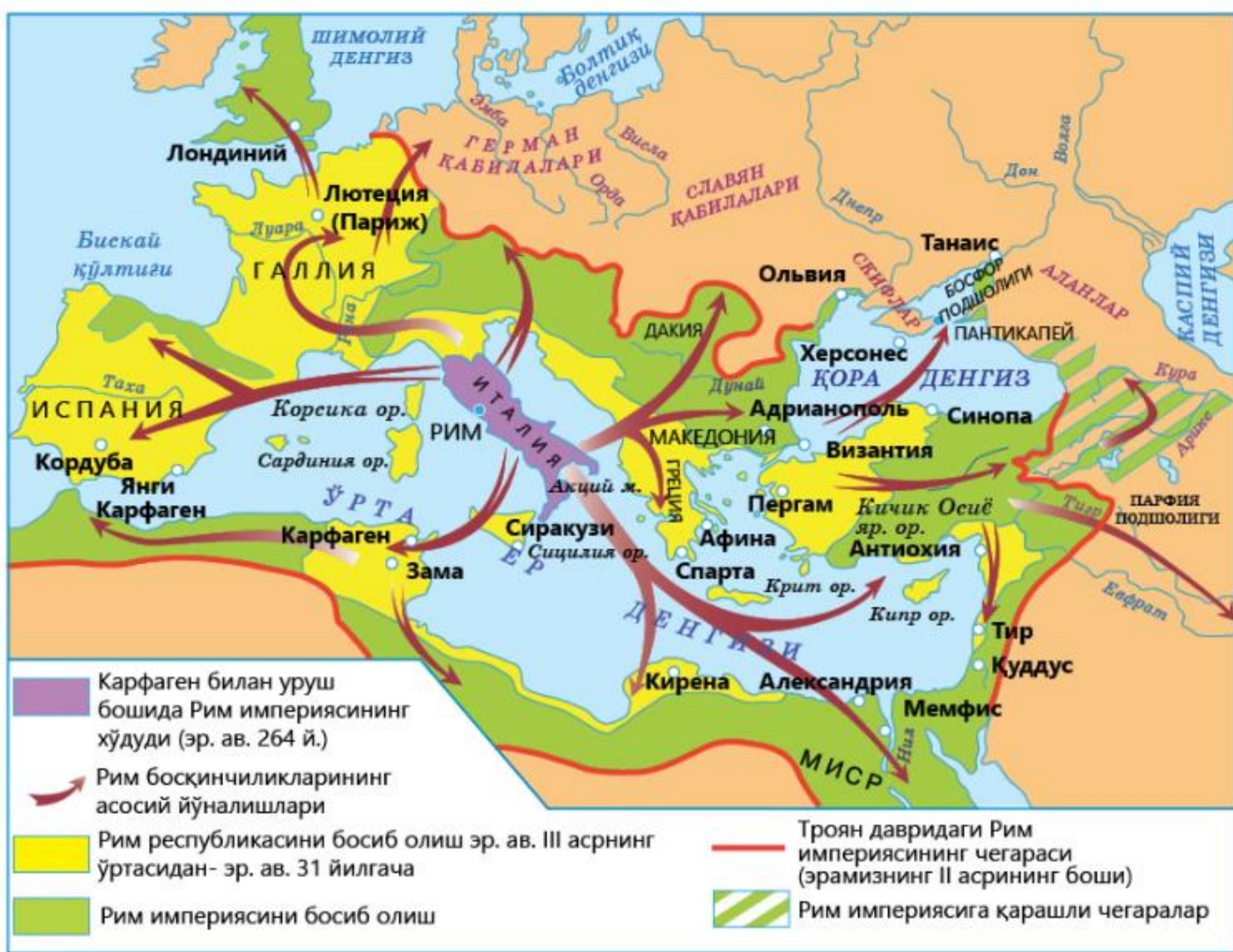
Топшириқ

Харитадан Қадимги Римнинг босқинчилик ҳаракатларини олиб борган йўлларни кўрсатинг.

1. Италия ҳудудида йирик қабилалар. 2. Юнон мустамлакалари. 3. Эрамиздан аввалги VI аср охиридаги Рим империяси чегаралари. 4. Мұхим йўллар. 5. Римга қарши галликларнинг босқинчилик ҳаракатлари. 6. Эрамиздан аввалги 264 йилда Рим томондан босиб олинган ҳудудлар. 7. Римликлар жойлашган вилоятлар. 8. Эрамиздан аввалги 264 йилда Карфаген салтанатининг ҳудуди.

РИМ ИМПЕРИЯСИННИГ БОСҚИНЧИЛИК ЮРИШЛАРИ

44-§. ҲУНЛАРНИНГ БОСҚИНЧИЛИК ЮРИШЛАРИ ҒАРБИЙ РИМ ИМПЕРИЯСИ ИНҚИРОЗИНИНГ ОМИЛИ СИФАТИДА

Ушбу дарсда:

- Ҳунларнинг босқинчилик юришларининг сабаблари;
- Ҳунларнинг ғарбга томон босқинчилик юришлари;
- “Аҳолининг Буюк күчиши” натижалари ҳақида үрганамиз.

Ҳунларнинг босқинчилик юришлари сабаблари. 375 йилда күчмандық ҳун қабилалари Европа құдайларынан бостириб кириши нағијасыда қонли уруш бошланды. Шу тариқа “Аҳолининг Буюк күчиши” бошланды.

Ёддатутиңг

“Аҳолининг Буюк күчиши” — варвар (юонлар юонон тилида гаплашмайдыган бегона халқтарни варварлар деб атаганлар) қабилаларнинг IV-VI асрларда Рим империяси құдудың оммавий равишда бостириб киришининг номлашынышы, бунинг натижасы ғарбий Рим империясинаң инқиrozга юз тутишига ва Европа этносиесий харитасининг түбден үзгаришига олиб келди.

Варвар қабилаларнинг ғарбга жуда күп күчишига бирқатор турли омиллар сабаб бўлди. Бунга жаҳон табиий-иқлим шароитларининг

ўзгариши ва ижтимоий-иктисодий жараёнлар асosий сабаб бўлди. Бундай ўзгаришлар варвар қабилаларда ҳам, Рим империясида ҳам рўй берди:

1. Пасрдан бошлаб глобал совуш бошланди, бу IV—V асрларда сув тизимларига, тупроқ ва ўсимлик таркибининг ўзгаришига таъсир қилди. Натижада кўчманчи халқлар чорва моллари учун янги яйловлар излашга мажбур бўлди.

2. Қисман ривожланган варвар қабилаларнинг ерлардан экстенсив равиша фойдаланиши уларнинг жанубдаги ўрмонли ва ўрмонли дашт ҳудудларига кўчиб кетишга сабаб бўлди. Хўжаликларнинг тараққий топиши бегона ўлкалардан кўчиб келган қабилалар сони кўпайишига туртки берди. Табиатни ўзлаштиришга уларнинг техник ютуқлари, билим ва имкониятлари етмади. Асрлар мобайнида ўрмонзорлар ўсиб, ерларни бутунлай дарахтлар қоплаган, Европада фойдаланиладиган бўш ерлар ва чорва моллари учун яйловлар кам бўлган. Аҳоли яшаш учун жой излаб, уларни топиш йўлларини қидирдилар. Бундай жойлар Европанинг жанубий-шарқидаги даштларда ва Рим империяси ҳудудларида бўлди.

3. Кундалик заруратдан ортиқ даромадларнинг кўпайиши уларда хусусий мулк тўплаш, жамғариш ва обрў-эътибор қозониш, ижтимоий синфларга бўлинниш ва қабилалар ўртасида рақобат ошишига олиб келди. Уруш бу қабилаларнинг шахсий афзалликларини намойиш этиш ва алоҳида ижтимоий мақомга эга бўлиш воситасига айланди. Мардона ҳаракатлар ва қўлга киритилган ўлжалар, босиб олинган янги ерлар, қўшниларни босиб олиш — буларнинг барчаси нафақат раҳбарларнинг, балки қабилаларнинг манбаатларига ҳам мос эди.

4. Қулдорлик тизимдаги инқирозлар Рим империясининг ҳарбий куч-қудратини заифлаштириди. Шимолий Хитой ва Монголия ҳудудларида яшовчи кўчманчиларнинг бирлашган қудратли қабилалари хунну деб аталди, улар эрамиздан аввалги IX асрдан бошлаб Хитой империяси тинчлигига жиддий равиша рахна солди. Хуннулар (хунлар) кўчманчи чорвачи фермерлар эди.

Эрамиздан аввалги III асрда хунларнинг раҳбари Мўде 24 хун қабилаларини бирлаштириб, ягона давлат ташкил этди. У қўшни халқларни бўйсундирди, мана шундай ғалабалардан сўнг Хитой императорини «тинчлик ва биродарлик шартномаси»ни тузишга мажбур қилди. Ушбу шартномага кўра, Хитой империяси хунларга солик тўлашга мажбур бўлди.

Эрамиздан аввалги I аср ўрталарида ҳунлар мамлакати парчаланиб, шимолий ва жанубий ҳун қабилаларига бўлинниб кетди. Жанубий Ҳунлар ўз давлатларида қолиб, шимолий ҳунлар аста-секин ғарбга,

Калит сўзлар:

босқинчилик юришлари, “Аҳолининг Буюк кўчиши”, варварлар, ҳунлар, Атилла, Ғарбий Рим империяси, Шарқий Рим империяси

Еттисувга күча бошлади. Уларнинг бир қисми шу ерга жойлашиб, кичик бир давлат ташкил этган бўлса, қолганлари Урал томон йўл олди.

Хунларнинг ғарбга қарши босқинчилик юришлари. Эрамиздан аввалги IV асрнинг иккинчи ярмида хунлар яна ғарбга томон кўчди. Азов денгизи атрофида Итил даштларини босиб олган хун қабилалари 370 йилда Босфор подшоҳлигини тор-мор қилиб, Қрим ярим оролига кириб борди. 375 йилда улар Итилдан ўтиб, остготлар билан курашиб, уларни ўзларига бўйсундирди. Вестготлар ғарбга қочиб кетди. 380 йилдан кейин хунлар Рим провинцияси Паннонияга жойлашиб, қабила иттифоқини барпо этдилар. Мазкур иттифоққа мажбурий равишда ант, бургунд, гепид, герул, остгот, руги, скир, тюринг каби қабилалар бирлаштирилди.

IV аср охирларида хунлар алланлар, готлар ва қарам бўлган бошқа қабилалар билан бирлашиб, Шарқий ва Фарбий Рим империясига таҳдид сола бошлади. Хунлар раҳбари Улдин вестгот Аларихнинг иттифоқдоши бўлди, Мундзук ва Ругила раҳбарлари хунларни бошлаб, римликларга бир неча марта ҳужум қилди.

Хун салтанатининг ривожланиши хунлар раҳбари Ругила номи билан боғлиқ. У римликлар билан тинч алоқада бўлишни хоҳлайди. Бироқ уларнинг ўртасида тўлиқ тинчлик сулҳи йўқ эди. Ругила бошлаган ишларни кейинчалик унинг жияни Атилла давом эттириди. Гот тарихчиси Иордан: “Бу одам халқлар ва мамлакатларга қўрқув солиш учун дунёга келган”, деб ёзди. Француз тарихчиси Амедей Тьери Атиллага «замонининг энг буюк маърифатпарвари» деб таъриф берган. У: “Атилла номи инсоният тарихида Александр ва Цезарь каби буюк шахслар номи билан бир ўринга қўйилади” деб ёзган.

Атиллани замондошлари уни “Худонинг қамчиси” деб аташади, у таҳминан 400 йилда дунёга келган. У хунларнинг раҳбари Мундзукнинг ўғли ва Ругиланинг жияни бўлган. 434 йилда меросхўрлик йўли

П. Гайгер. Хунларнинг алланлар билан кураши

билан ҳокимиятта келди. Подшоқ таҳтини эгаллаган Атилла 60 минг қүшин билан Италияга бостириб бориб, По дарёси қирғоғигача етади, император Плацидини тиз чўқтириб, Шарқий Альп ва Дунай, Савой дарёлари оралиғида жойлашган Паннонияни тортиб олади. Атилла бошқарган ҳокимиядан кетган бир неча ҳун қабилаларини қўл остига олган Византия императори Феодосий II Атилла билан тинчлик сулҳини тузишга мажбур бўлади ва уларга солиқ тўлаб туришни зиммасига олади.

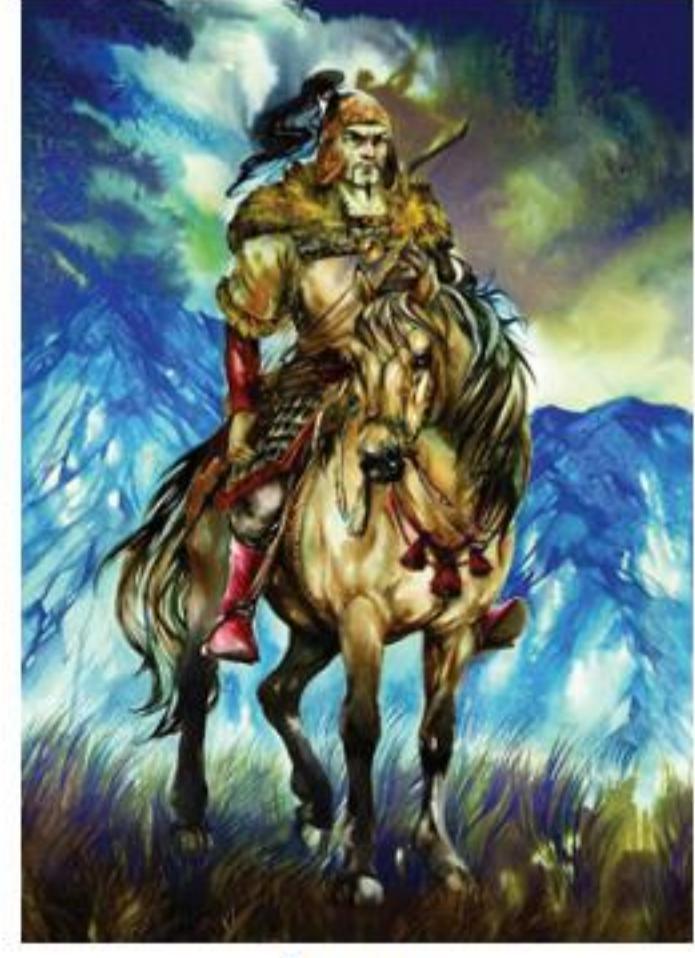
Юз минглаб ҳунларга етакчилик қилган Атилла африкалик вандаллар қироли Гейзерих билан иттифоқ тушиб, Шарқий империяга қарши яна босқинчилик юришларига отланади. У урушда ғолиб бўлиб, Фракия, Македония ва Юнонистонни босиб олиб, Константинополгача етиб боради. Феодосий иккинчи марта сулҳ тузишни илтимос қиласи. Тинчлик сулҳини тузгани билан унинг шарти 443 йилги шартномадан ҳам оғир бўлди. Атилла ҳунларга Дунай ўрта оқимининг жанубидан катта ҳудудни беришини талаб қилиб, яна солиқ тўлашга мажбур қиласи.

Византияни босиб олиб, довюрак Маркианнинг таҳтини эгаллаган Атилла, ғарбга томон йўл олади. Рейн ва Дунай қирғоқларидан Итилгача бўлган ўлкаларда яшовчи барча варварлар қабиласи уни ўзларининг раҳбари сифатида тан олади. Атилла Гейзерих билан сулҳ тушиб, 451 йилда Испания ва жанубий Галлия ҳукмронлик қилган вестгогларга ва шарқий Галлияни бошқарган рим ҳукмдори Аэцийга қарши курашга отланади. Атилла ҳунлар, остготлар, гепидлар ва алланлардан ташкил топган қўшинларни бошлаб, жанубий Германияга бостириб киради. Лех дарёсида ҳам шимолий герман халқлари билан бирлашиб, Неккарда шарқий франклар билан бирлашиб, Бургунд қиролини енгиб, Рейндан ўтади.

Ушбу хабарни әшитгач Аэций, тез орада Луара қирғоғига отланиб, у ерда ғарбий франк ва бургун, сарматлардан иборат ёлланма асркалар билан бирлашади. Римликларнинг иттифоқдоши бўлмиш вестгот қироли Теодорих Аврелиан шаҳрида армия ташкил этади.

Атилла 700 минг жангчиси билан бирга вестготларга қарши отланиб, қолган қўшинларини эса Аврелианини қўлга олиш учун юборади

Кескинлашган қонли уруш бошланади, ғалабани Теодорихнинг вафоти аниқлайди. Унинг 100 минг жангчиси жанг майдонида вафот этади. Теодорихнинг катта ўғли Торисмунд раҳбарлигидаги вестгот армиясининг қолган қисми Толозга (Тулуз) чекинади. Атилла Орлеанга тантанали равишда ғолиб сифатида кириб боради. Ҳунлар қаҳридан қўрқсан Испания ва Жанубий Франция

Атила

ақолиси Торисмунд байроби атрофида түпланади, уларга Аэций ҳам қўшилади. 451 йилда Галлиядаги Каталаун текислигига иттифоқдошлар босимига учраган Атилла мағлубиятга учраб, охири ортга чекинади. Атилланинг орқасидан франк аскарлари тушиб, Тюриңгия орқали Паннонияга йўл олади, у Италияни босиб олишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди. Ҳунларнинг бир қисми Ардарих раҳбарлигига Норик (Австрия ва Тироль) орқали олдинга томон интилади, қолган армияни Атилла Иллирия орқали олиб ўтади. Арций дарёсида мағлубиятга учраган римликлар Ақвилга чекинади, уни ҳунлар 452 йилда босиб олиб, тор-мор қиласи.

Ҳунлар Шимолий-Шарқий Италия ва Равенна гача бўлган масофа-ларни тўла-тўқис босиб олади. Ҳеч қаршилик кўрсатмаган Милан ва Кремон шаҳарларига раҳмдиллик кўрсатади. Верон, Мантуя ва Бергамо шаҳарлари қаттиқ қаршилик кўрсатиб, ўз юртларини узоқ вақт ҳимоя қиласи. Бундан ғазабланган ҳунлар уларни шафқатсизларча талон-тарож қилиб, алал-оқибат тиз чўқтиради. Атрофдаги давлат ақолиси оролга яшириниб, шу ерда Венецияга асос солади. Атилла Мантуига яқин ерларга қўшинларини жойлаштириб, баҳорда Римга қарши босқинчилик ҳаракатларига тайёргарлик кўради. Бироқ унинг олдига Лев I папа элчилари келиб, юришга чиқишдан қайтаради. Бу вақтда Маркиан ва Фарбий Европа халқи ҳунларга қарши бош кўтариб, қуролланишга киришади. Атилла катта хавф остида қолади. Шунинг учун у Римга ҳар йили солиқ тўлашга мажбур бўлиб, Паннонияга қайтади, Шарқий Рим империясига қарши босқинчилик юришларига тайёргарлик кўради. 453 йилда босқинчилик юриши олдидан Атилла бургун королининг қизи Ильдикога уйланиб, шу куннинг ўзида вафот этади. Айрим манбаларда Атиллани уйқуда Аэцийнинг маслаҳати билан, Ильдико ўлдиради дейилса, бошқа манбаларда уни ўзининг қурол ташувчилари ўлдирғанлиги тилга олинади.

Ёддатутинг

Атилла вафотидан сўнг ҳунлар салтанати парчаланиб, бир неча қабилаларга бўлинади. Ҳунларнинг ўzlари эса маҳаллий халқ таркибиға сингишиб кетади.

Фарбий Рим империясининг ўрнига пайдо бўлган варвар давлат тузилмалари ўzlарининг ташки сиёсатини юрита бошлайди. Улардан бир нечтаси империяга қарашли ерларни ўzlарига қўшиб олади. Фарбий Рим империяси ҳукмдорлари фақат Италия ва Испаниянинг кичик қисмига ҳукмронлик қиласи. Бироз вақтдан сўнг, бу ерлар ҳам герман қабилалари қўл остига ўтади.

476 йилда римлик ҳарбий қўмондон германлик скир қабиласи раҳбари Одоакр Римнинг сўнгги императори ўн беш ёшли Ромул Августулга бўйсунишдан бош тортиб, императорнинг муқаддас белгисини Константинополга, шарқий императорга юборади. Одоакр Рим импера-

тори мақомини қабул қылмайды ва варвар давлатлардаги каби ўзини конунг-қирол деб эълон қилади. Шу тариқа Фарбий Рим империяси барҳам топади. Жаҳон тарихида янги ривожланиш даври — ўрта асрлар даври бошланади.

Аҳолининг Буюк кўчишининг натижалари. Хунлар томонидан уюштирилган босқинчилик ҳаракатлар туфайли этник варвар қабилалари жуда катта қўзғолон бошлайдилар, эрамизий V—VI асрларда Фарбий Европа харитасида катта ўзгариш рўй беради. Фарбий Рим империяси парчаланади. Шарқий Рим империяси Византияга айланиб, бошқа йўналишда, янги муносабатлар билан бошқача ривожланиб, славянлар ва Шарқий осиёликларни бирлаштиради. Европада ўнлаб кичик варвар қиролликлар пайдо бўлади. Бундай ўзгаришлар фақат сиёсий томондан ўрин эгаллаб қолмасдан, балки барча соҳаларни қамраб олади.

Хунларнинг босқинчилик ҳаракатлари сабабли Аҳолининг Буюк кўчиши рўй беради. Бундай кўчишларнинг тарихий аҳамияти ижтимоий натижаларда акс этган. Варварлар Фарбий Рим империясини босиб олиш жараёнида катта фермер хўжаликларини хонавайрон қиладилар: қадимги қулдорларга тегишли ерлар янги пайдо бўлган ер эгаларининг кўл остига ўтади. Шундай қилиб, ўрта асрлар феодализм асосини ташкил қилувчи — янги варвар оқсуяклар груҳи устувор кучга эга бўлади. Ерлар аста-секин ҳали эркинликлари сақланган варвар-чорвадорлар ихтиёрига берилади, улар янги ерларда ўзларининг жамоат тартибини ўрнатадилар. Варвар оқсуяклари ўртасидан чиққан ер эгалари ер билан бирга қулларга ҳам эгалик қилиб, шу пайтда уларни ер эгалловчи — теримчиларга айлантиради. Қуллар эса алоҳида хўжаликларга айланиб, қулдорлик тузумига барҳам берилади.

БИЛМИНГИЗНИТЕКШИРИНГ

1. Хунларнинг ғарбга қарши босқинчилик юришларининг сабаблари ҳақида гапириб беринг.
2. Хунларнинг ғарбга қарши босқинчилик ҳаракатларининг жараёнини тасвиrlанг.
3. “Аҳолининг Буюк кўчиши” натижалари ҳақида гапириб беринг.

Топшириқ

Кўшимча адабиётлардан фойдаланиб, хунларнинг турмуш тарзи ҳақида эссе ёзинг.

45-§. АРАБ БОСҚИНЧИЛАРИ. АРАБ ХАЛИФАЛИГИНИНГ ТАШКИЛ ТОПИШИ ВА ПАРЧАЛАНИШИ

Араб давлатининг шаклланиши. Араблар узоқ вақтдан бери Жанубий-Фарбий Осиёдаги Араб ярим оролига жойлашган. Улар ерларга ишлов бериш ва кўчманчи чорвачилик билан шуғулланишган. Қабилаларни сайловда сайланган шайхлар бошқарган. Шайхнинг бошқарув ҳуқуқи уруғ оқсуякларининг олдида чекланган эди.

Ушбу дарсда:

- Араб давлатларининг шаклланиши. Арабларнинг босқинчилик ҳаракатлари ва Араб халифалигининг ташкил этилиши.

Калит сүзлар:

пайғамбар, ислом, монотеизм, мусулмонлар, теократик давлат, халифалик, суннийлар, шоҳидлар, амир, турк-салжуқийлар.

VI аср охирида дастлаб Эрон Арабистоннинг жанубий қисмини босиб олади, кейинчалик Византия Арабистоннинг шимолини босиб олади. Арабларнинг савдо-сотик тизими бузилиб, ярим орол ахолиси қатор талофат кўради.

Эътиборберинг!

Барча араб халқарини бирлаштирадиган умумий фикрга эҳтиёж вужудга келди. Бундай эҳтиёжлар ислом динида мујассам эди. Ислом динига Маккада яшаган Мұхаммад асос солди. *Бирлашишга интилишининг мафкуравий табиати якка худоликда акс этади. Бу ягона Худога бўлган ибодатида акс этади.*

Ибтидоий жамоа тузумлари муносабатларининг парчаланиши билан кўчманчи араб қабилалари ўртасида синфий тортишувлар пайдо бўлади ҳамда ташқи ҳужумларга қарши курашиб зарурияти ягона араб давлатининг шаклланишига замин яратади. Арабларнинг бошқарувчи оқсуяклари — узоқдаги Сурия, Миср ва Эрон каби давлатларга сафар қилиш орқали орлдаги аҳолини жалб қилишга ҳаракат қиласди. Бироқ, бу ташаббуслар кўпчилик томондан қўллаб-қувватланмайди

Ислом динининг қатъий монотеизми ва қабилаларнинг таснифига қарамасдан, барча мусулмонларнинг қариндош бўлиб ҳисобланиши Араб давлатларининг бирлашишига ижобий таъсир кўрсатган мафку-

Қадимги Миср билан Каъба

равий куч бўлди. Араб қабилалари янги динни қабул қила бошлади. Мусулмонлик тезда асосий сиёсий кучга айланди: мусулмонлар жамоаси Арабистоннинг сиёсий бирлашиши учун асос бўлиб хизмат қилди.

Ёддатутинг

“Аллоҳнинг элчиси”— Мұхаммад фақат мусулмон жамоалари раҳбари эмас, балки араб давлатининг асосчиси ҳам эди.

Мұхаммад барча муҳим масалаларни ҳал қилди. Ўша пайтда унинг яқин шерикларидан ташкил топган кенгаш бўлди, улар овоз бериш орқали масалаларни ҳал қилди. Давлат раҳбари ихтиёрида ҳарбийлар мавжуд әди. Унинг асосини Мұхаммаднинг тарафдорлари ҳамда унинг биринчи издошлари ташкил қилди.

Армия қабилалардан ташкил топди ва қабилавий тизим асосида тузилди.

Ёддатутинг

Ягона Араб давлатираҳбари номини Мұхаммад пайғамбар эгалладива дунёвий ва маънавий ҳокимиятга эга бўлди. Арабистонда *теократик давлат* пайдо бўлди.

Янги ижтимоий муносабатлар диний тамойиллар асосида шаклланди, Мұхаммад буни Худонинг иродаси дея эътироф этди. Хусусий мулк муқаддас ҳисобланди, давлат ва дин хусусий мулкларни талон-тарож қилинишидан асрари.

Эътиборберинг!

Давлатбарча жойда ҳукмронлик қилди ва шахсларгаер эгаликларини бериш ҳуқуқига эга бўлди.

Қурилиш ишлари олиб борилмаган, унумсиз ерлар ва яйловлар, яйлов сифатида фойдаланилмаган ерлар ер хазина жамғармаси ихтиёрига ўтказилди. Давлат рухсатисиз ҳеч ким у ерлардан фойдалана олмади. Мұхаммад атрофидагилар билан ерга муҳтоҷларга ер тарқатиб берди. Берилган ерлар мерос сифатида келгуси авлодларга қолдирилди. Жамоа ва қабила оқсусаякларининг ерида бой ер эгалланувчиларга қарам бўлган, қашшоқ ер эгалари ва мол-дунёга эга бўлмаган ва эркиз қуллар ишлади. Ер эгалари оғир ишлар билан шуғулланмади.

Мұхаммад даврида ислом динини кенг кўламда тарқатиш учун араб босқинчиликлари бошланди.

Арабларнинг истилоси ва Араб халифалигининг пайдо бўлиши. 632 йилда Мұхаммад пайғамбар оламдан ўтади. Пайғамбар вафотидан сўнг, мусулмонлар унинг “ворис” — яъни дунёвий ва маънавий ҳокимиятга

эга бўлган Халифа (арабча) тайинлайди. Ислом дини Муҳаммаднинг издошлари томонидан кенг тарқатилади ва араблар тўлалигача мусулмон динини қабул қиласди.

Араб қабилаларини тўплаб, ягона дин остига бирлаштирган Муҳаммад пайғамбар, Сурияга юриш уюширишни ният қиласди. Пайғамбарнинг бу ниятини биринчи халифа Абу Бакр бажаришга киришади. Бу режага шу даврдаги воқеалар ҳам ижобий таъсир кўрсатди. Сабаби Византия ва Форслар ўртасидаги қадимдан давом этиб келаётган урушлар бу давлатларни заифлаштирган эди ва арабларнинг тезда ғалаба қозинишига таъсир қилди. Араблар биринчи иккита халифа раҳбарлигида (иккинчи халифа Умар) форслар ва юнонлар ҳукмронлик қилган Сурия, Месопотамия, Форс ва Мисрни қўлга киритади. Араблар учун ислом динини тарқатиш мақсадида олиб борилган юришлар муқаддас кураш дея эътироф этилади.

Бу урушларда араблар кўплаб афзалликларга эга эдилар. Умуман олганда, улар муайян даражада қариндошлиқ алоқаларига эга одамлардан иборат эди, шунингдек, улар бутунараб сиёсий тузумига бирлаштирилди. Кўчманчи араб қабилалари наслдор отларни кўпайтирдилар. Араб отлари душманларини қўрқитиб, уларнинг секин ҳаракатланган отли аскарларига кучли зарба берди. Бетиним ғалабалар арабларга илҳом бағишлиб, уларнинг ғалабага интилишини уйғотди. Сурия ва Миср ҳамда бошқа давлатлар халқлари арабларни қутқарувчилар сифатида кўрдилар. Босиб олинган ерларда улар аҳолини хонавайрон қилмади, ислом динини ҳам куч ишлатиш йўли орқали тарқатмади, уларга танлов ҳуқуқини берди. Араблар ўзлари босиб олган ерлар аҳолисига диний эркинликлар берди ва ҳудудларда сиёсий эркинликларни таъминлади, бошқарув ишлари маҳаллий диний бирлашмалар томонидан олиб борилди. Мусулмонликни ўз хоҳишига кўра қабул қилган инсонларга қатор имкониятлар ва совға-саломлар берилди. Ислом динини қабул қилганлар солиқлардан озод этилди. Араблар ўзлари босиб олган ерларда фақат маҳаллий бойларнинг мулқларини эгаллади. Улар ҳукмронлик қилган дастлабки даврда барча аҳолига бир хил даражада солиқ бўйича имтиёзлар яратиб берди.

Ёддатутинг

Абу Бакр ва Умарнинг босқинчиликлари натижасида бўйсунган давлатларнинг барчаси кучли теократик давлатгаайланди, у Араб халифалигидеб аталди.

Учинчи халифа Усмон вафот этгандан кейин араб давлати ичида навбатдаги халифа ким бўлишига доир ҳар хил исёнлар ва келишмовчиликлар ўрин эгаллади. Мусулмонлар икки гуруҳга бўлинниб, ўз номзодларини тақдим қилди. Бир гуруҳ пайғамбарнинг қариндоши Алини танласа, иккинчи гуруҳ Суриядаги армия қўмондони Муавияни

танлашди. Икки гурух ўртасидаги қонли кураш 660 йилда Муавиянинг ғалабаси билан якунланди. 661 йилда Али вафот этди.

Эътиборберинг!

Ушбу түқнашувлардан кейин мусулмонлар дунёси суннийлар ва шиалар деб иккиге бўлинди.

Суннийлар (Муавия тарафдорлари) — муқаддас китоб Қуръон ва уни изоҳловчи суннатни тан олади. Шиалар (Али тарафдорлари) — суннатни тан олмайди.

Муавия Омейялар сулоласи (661-750) уруғбошиси бўлган, у халифалик пойтахтини Маккадан Суриядаги Дамашқ шаҳрига кўчирган.

Эътиборберинг!

Бу ерда халифалик қадимги маданиятдан таъсирланиб, ўз тузилиши ва хусусиятига эга бўлган шарқий империяга айланди.

Омейяликлар халифалик чегараларини доимий равишда кенгайтириб борди. Улар орасида Осиёда Арманистон ва Туркистонни, Африкада — Вандал қироллигига қарашли Бизанец провинцияси ва Мавританияни ўз таркибларига қўшиб олди. 711 йилда араблар Испаниядан Африкага қайтиб кетишиди. Бу бўғоз уларнинг раҳбари Тарика шарафига Гибралтар деб номланди (Тарика). Улар вестгот қироллигини ишғол қилди. Бундан бир неча йил ўтгандан сўнг, араблар Галлияга ҳужум уюштириб, арабларнинг босқинчилик ҳаракатларини фақат 732 йилда франк-сакслар қироли Карл Мартелл тўхтатди.

Араблар Кичик Осиёдаги бир қатор шаҳарлар ва Архипелаг оролларини босиб олди, ҳатто Константинополга яқин келади. VIII аср бошларида араблар Византия империясининг пойтахтини қуруқлиқдан ҳам, дengиздан ҳам қамалга олиб, шаҳарга хавф туғдирди. Бу вақтда империяни Лев III Исавр бошқараётган эди, у араблар ҳужумига қарши курашиб, уларнинг қамалини бузиб чиқади. Бироқ VIII аср бўйи Византия ва Халифалик ўртасида Кичик Осиё ва Архипелаг учун кураш олиб борилди, охирида юононлар ғалабага эришиб, ушбу ҳудудларни ўз назоратига олди.

Араблар ўzlари босиб олган ерларда, манзилгоҳларда ёки ҳарбий истеҳкомларда яшади. Уларнинг ҳаётида анча вақтгача ҳарбий-патриархал аҳвол сақланди. Дастребки халифалар мусулмонлар орасида мувозанатни сақлаб, босиб олинган ерлардан қўлга тушган ўлжаларни тенг бўлди. Араблар эрон подшоҳи хазинасини қўлга киритганда, улар олтин ип билан тўқилиб, қимматбаҳо тошлар билан безатилган гиламни қўлга киритади. Қиммат ўлжа барча жангчиларга этиш учун Умар халифа фармони билан тенг бўлиниб, тарқатилади. Бироқ, босқинчилик

курашлар арабларнинг турмуши ва ҳәётига ўзгаришлар киритди. Босқинчилик урушларида иштирок этган күчманчи қабилалар олдинги турмушидан воз кечиб, босиб олган шаҳарлар ва унумдор ерларга жойлаша бошлайди. Оқсаяк араблар қўмондонларга ва ҳудудлардаги босиб олинган давлатлар раҳбарларига қараб, чиройли яшай бошлади. Улар ўзларига салтанатли саройлар қуриб, катта бойлик йиғди, унумдор ерларни эгаллашди. Халифалар Шарқдаги бошқа ҳукмдорлар каби бойлик ва салтанат ўртасида яшашни ҳоҳлади. VIII аср ўрталарида халифалар Тигр дарёсининг қирғозида Қадимги Бобилнинг атрофида янги пойтахт — Бағдод шаҳрини бунёд этади, бу шаҳар кейинчалик Шарқ марваридига айланди.

VIII асрда халифалик тараққиётнинг энг юксак чўққисига етди. Халифалик таркиби Яқин ва Ўрта Шарқ давлатлари ва Шимолий Африка ва Жануби-Фарбий Европа давлатлари кирди. Халифаликда аҳоли сони 80 миллион кишига етди.

Халифаликнинг парчаланиши. 750 йилда омейяликларга қарши Форс провинцияларидан бирининг ҳукмдори Абул Аббос қарши чиқади. У Макка ва Мадинани қўлга киритиб, янги Аббосийлар сулоласига асос солади. Пойтахтни Бағдод шаҳрига кўчиради. Аббоснинг фармонига кўра, омейяликларнинг барча шаҳзодалари жазога тортилади. Улар ичида фақат Абдураҳмон Испанияга қочиб қутулади, 756 йилда у ўзини мустақил амир сифатида эълон қиласиди.

Араб халифалигига кучли давлат тузуми бўлмади. Унда араблар кам эди. Босиб олинган давлатлар учун бўлган курашлар уларнинг кучини заифлаштириб, қудратини камайтириди. Бу катта давлат бирлигини фақат қурол кучи билан сақлаб турди.

Ўзига қарам ҳудудларни бошқаришни осонлаштириш учун халифалар у ерларга ўз вакиллари — амирларни тайинлади, уларга ҳукмронликлар меросхўрлик йўли билан берилди. Чекланмаган ҳукмронлик ва бойликка ружу қўйган амирларнинг аста-секин кучайиши натижасида аксинча халифалик жиддий заифлашди. Маҳаллий бошқарувчилар халифаликка тегишли армияни асраш ва саройларга солик тўлашдан, бўйсунишдан бош торта бошлади. Халифаларга катта давлатнинг ҳар ерида бош кўтара бошлаган мана шундай исёнчиларни жазолаш қатор қийинчиликлар келтириб чиқарди.

Халифанинг асосий ҳимоячилари саройда тарбияланди, уларга ҳарбий ҳунарлар ўргатилди. Улар қўлга тушган турклар ва ёш қуллар орасидан танланди. Бундай армия араб халқи учун бегона бўлди ва аҳоли уларни душман каби қабул қиласиди.

IX асрда Араб халифалигининг Миср, шунингдек, Шимолий Африка, Марказий Осиё, Эрон, Афғонистондаги баъзи ҳудудлари бўлинib кетди.

Х аср бошларида Араб халифалиги бир неча майда мусулмон давлатларига бўлинди. XI аср ўрталарида Яқин Шарқдаги араблар их-

тиёридаги күп ерларни Марказий Осиёдан келган турк салжуқийлар босиб олади. 1055 йилларда улар Бағдодни босиб олади. Халифалар турк-салжуқийлар ҳукмдорини тахтга үтқазиб, уларга султон мартавунонини берди.

БИЛМИНГИЗНИТЕКШИРИНГ

1. Араб қабилалари шаклланишидаги дастлабки шартлар ҳақида гапириб беринг.
2. Халифалар қандай ҳукмронликка эга бўлган?
3. Арабларнинг бошқа давлатларни тез босиб олишлари сабаблари ҳақида гапириб беринг.
4. Босқинчилик ҳаракатларидан кейин арабларнинг ҳаёти ва жамоа тузилмалари қандай ўзгаришларга учраган?
5. Араблар босиб олган ҳудудлардаги маҳаллий аҳолининг аҳволи қандай бўлган?
6. Араб халифлигининг инқирозга юз тутиши сабаблари нимада?

Топшириқ. Қуидаги берилган матнлар билан танишиб, саволларга жавоб беринг.

1. Ҳужжатда баён қилинган кўринишлар қайси асрларга мансуб?
2. Араблар босиб олган ерлардаги аҳоли шароитининг мусулмонлар шароитидан фарқи қандай бўлди?
3. Мусулмонлар босиб олган ерларда яшовчи аҳолининг диний эътиқодларига тинч ёндашувларни қандай омиллардан билиш мумкин?

Мусулмонларнинг Дамашқни босиб олиши ҳақида араб тарихчиси баён қиласи

“Дамашқ шаҳрини босиб олганда Араблар бош сардори у ерда яшовчи аҳолига қўйидагидек имкониятлар берди. У аҳолининг ҳаётини сақлаб қолишига, молмулкларига тегмасликка, уларнинг черковлари ва шаҳар деворларини парчаламасликка буйруқ берди. У биронта уйнинг бузилмаслигига ва тортиб олинмаслигига ваъда берди. Дамашқнинг барча аҳолиси солиқ тўлаши кераклиги огоҳлантирилди.

Бундан кейин Дамашқ аҳолиси ва барча давлат халифага буғдой, арпа ёки хурмонинг, донли экинларнинг учдан бир қисмини бера бошлади.

Савдогарлардан — ҳар бир 200 дирҳамдан 20 дирҳам (дирҳам — арабларнинг олтин пули) солиқ ола бошлади. Ўз динида қолган бойлардан, қашшоқларга қараганда икки ҳисса кўп солиқ олинди”

46—48-§. ЕВРОСИЁ ХАРИТАСИННИГ ЎЗГАРИШИГА ЧИНГИЗХОН ЮРИШЛАРИНИНГ ТАЪСИРИ

А.Мўғул империяси. Олтин ўрда

Мўғул давлатининг ташкил топиши. XII аср охири ва XIII аср бошларида мўғуллар Байкал ва Амурдан бошлаб, шарқда — Иртиш боши ва ғарбда — Енисейгача, жанубда — Буюк Хитой деворидан, шимолда — Жанубий Сибир чегараларигача чўзилиб ётган ҳудудларни эгаллади. Иттифоқдош йирик қабилалар сирасида татарлар, тойжутлар, керейитлар, найманлар ва меркитлар бор эди.

Ушбу дарсда:

- Чингизхон бошчилигіда Мұғул давлатынин ташкил топиши;
- Чингизхоннинг босқинчилік ҳаракатларининг бошланиши;
- Олтин Үрда;
- Мұғул империясининг тарихий мероси ҳақида биламиз.

Калит сүзлар:

Мұғуллар, ўнлик тизим, улус, империя, босқоқ, ясоқ, қурутой, туманлар, Буюк Ясоқ, ваҳима.

Эътиборберинг!

XIII аср бошларида Марказий Осиёда кучли Мұғул давлати пайдо бўлади. Шунингдек, мұғулларнинг босқинчилік ҳаракатларибошланади. Ушбу ўзгаришлар жаҳон миқёсида муҳим аҳамиятга эга. Осиёдаги барча давлатларва Европадаги кўп давлатларни қўлга киритган мұғул босқинчилари улардан кейинги тарихга катта ўзгаришлар олиб келади ва мұғул халқи тарихини тубдан ўзгартиради.

XIII аср бошларида мұғуллар фаол юришлар қилиб, қўшни кўчманчи қабилаларни бирлаштириб, уларни ўзларига бўйсундириди. 1206 йилда ўтказилган қурутойда мұғуллар истеъодли саркарда Темучинни буюк хон сайлаб, унга Чингизхон (Кўк тангри) деган унвон берди. Бу бутун Мұғул империясининг дастлабки пойдевори яратилганидан далолат берди. “Мұғул” атамаси билан аста-секин Мұғуллар салтанатини ташкил қилган барча қабилалар атала бошланди.

Бошқарув ишлари, асосан, ўнлик тизими орқали олиб борилди. Аҳолиси ўн минг туманга бўлинди, уларнинг ҳар бири мингликлар, юзликлар, ўнликлардан ташкил топиб, ҳар бирини ўзларига тайинланган раҳбарлар бошқарди.

Ўз тизимидан бош тортиб, бошқа тизимга, минглик, юзлик ёки ўнликка кўчиш қатъий таъкидланди, тартиб бузганлар ўлим жазосига маҳкум этилди. Армияда ҳам шундай интизом ўрнатилди. Бепоён дашт ҳудудлар қабилалар орасидан маҳсус тайинланган вакилларга эга раҳбарлар томонидан бошқарилди, фақат Буюк хон чекланмаган ҳокимиятга эга бўлди.

Чингизхон Мұғуллар ҳаёти ва урф-одатларини ўз ичига олган “Буюк Ясоқ” маҳсус қонунлар тўпламини чиқарди. 1220 йилда Ўрхон дарёсининг юқори оқимида янги давлат пойтахти — Қарақўримга асос солинди.

Мұғуллар давлати ташкил этилгандан бошлаб ҳарбий хусусиятга эга бўлди. Хонлар мұғул жангчиларининг жанговар тайёргарликларини ошириб, уларнинг от устида узоқ муддатли юришларга чидамлилик даражаларини қатъий назорат қилди.

Чингизхоннинг босқинчилік ҳаракатларининг бошланиши. Чингизхон бутун дунёни забт этишга интилди. У дунёни бир ўзи бошқариш ва янги яйловлар, бойликларни қўлга киритиш мақсадида босқинчилік ҳаракатларини олиб борди. Дастребки пайтларда Чингизхон қўшинларининг сони 95 минг кишидан иборат бўлган. Шахсий қўриқчилар сони ўн минг кишидан ташкил топган. Аста-секин ўзлари ғалаба қозонган қабилалар ҳисобига жангчилар сони доимий равища ошиб борган.

1211 йилда Чингизхон қүшинлари Хитойнинг шимолидаги Цзин империясига бостириб киради. От устида уруш усулларини мукаммал ўзлаштирган мўғуллар хитойларни ағдариб ташлайди. Уларнинг асосий қуроллари тажрибадан ўтган — камон эди. Болалигидан овга чикиб, урушга қатнашган мўғуллар камон отишда моҳир бўлган. От устида камон жуда фойдали қурол бўлган. Отлик аскарлар уруш усулларини раҳбар қўлидаги байроқка боғлиқ ҳолда олиб борган. Етакчи байроқ орқали жангчиларга белгилар берган.

Кунлар ўтиб қўшинларининг сафлари кўпайгач, катта кучга эга бўлган мўғул жангчилариға ҳеч ким тенг кела олмай қолди. 1215 йилда Цзин империяси тўлиқ тиз чўкди, бироқ қаршиликлар бир неча йилларга чўзилди. Мўғуллар хитойларнинг янги ҳарбий қуроллари — тош отгич ва олов отгич қуролларидан, ҳаракатчан миноралар ва ҳаракатлантирувчи араваларидан фойдаланишни тез орада ўрганиб олди. Қўмондон ўзининг жангчилари сафига хитой ҳарбий мутахасисларини ҳам жалб қилди.

Ҳарбий жиҳатдан куч-қуввати ошган Чингизхон ғарбда яшовчи кўчманчи халқларни ҳам босиб олди. Бундан кейин Хоразмшоҳни истило қилиб, қудратли бошқарув тизимини Марказий Осиё ва Форс подшоҳлигигача тарқатди. Босқинчилар қароқчилик ишларини кучайтириб, омон қолган халқларни солик тўлашга мажбур қилди. Шунингдек, мағлуб бўлган халқлар орасидан мўғуллар янги босқинчилик урушлари учун кўп жангчилар тайёрлашди.

Чингиз хон

А. Дузелханов. Мўғуллар

Мұғуллар (1219—1221) уч йил ичида Марказий Осиёни құлга кириди. 1221—1222 йилларда мұғуллар Шимолий Эрон орқали Озарбайжонни, Шимолий Қавказни босиб олди. Уларга дашт күчманчилари ва Жанубий Русь даштларида яшовчи аҳоли тұла бўйсунди.

1223 йилда мұғул жангчиларининг катта қисми Қавказ орқали ўтиб, қипчоқлар даштига етиб борди. Қипчоқ хони рус князидан ёрдам сўрайди. Князлар Киевда кенгашга йигилади. Кенгашга йигилган рус князлари ва бирқатор ҳукмдорлар Қипчоқ хонига ёрдам беришга тайёр эканликларини билдиради.

1223 йилнинг май ойи охирида Ёйиқ соҳили, Азов дengизига қуювчи кичик Қалқа дарёси қирғозида қонли уруш бошланиб, мұғуллар рақибларини мағлубиятга учратади.

Қалқада ғолиб бўлган мұғуллар бундан кейин Қримга йўл олади, Чернигов князлигини босиб олиб, бир неча шаҳар ва аҳоли пунктларини яксон қиласи. Бироқ улар руслар ўлкасига чуқур кириб бормасдан, Мўғулистонга қайтади.

Мұғуллар империяси. Мұғуллар империяси йирик, кенг ҳудудга эга улкан давлат эди. Кучли империя даврида аҳоли сони юз миллионча етди.

Империя тўртта қисм (улус)дан ташкил топди. 1227 йилда Чингизхон вафотидан олдин мол-мұлкини тўртта ўғлига бўлиб беради. Мұғул ва Хитойни бошқарувчи Буюк хон мартабаси (Мўғул империясининг олий ҳукмдори) Угадайга берилди. Чигатой бошқарувига Амударё шарқидаги Марказий Осиё ўлкалари топширилди. Марказий Осиёning ғарбий қисми, Форс ва Шимолий Ҳиндистон Тўле ҳукмронлигига ўтди. Мана шундай тақсимланишгача катта ўғли вафот этганлиги учун, унинг ўғли Ботуга (Ботий) Иртишдан Урал тоғларигача бўлган масофаларни ўз ичига олган Ғарбий Сибир, шимолдан Қаспий ва Орол дengизигача, жанубда Урал тоғли ҳудудлар берилди.

Мұғуллар хитой ва форсларнинг тажрибаларидан унумли фойдаландилар. Буюкхон Мўнкенинг фармонига кўра, босиб олинган барча давлатларда халқ ҳисоботи олиб борилди. Махсус офицер лавозими жорий этилди. Улар солиқлар йиғиш, суд ишларини олиб бориш, ўзларига тегишли ҳудудлардаги тартиб-интизомларга жавоб берди. Русияда уларни босқоқлар деб аташди.

Мўғул империясининг аҳолиси турли динларга эътиқод қилиб, ўнлаб тилларда гаплашиши ва улар ҳар хил маданиятларга мансуб бўлди. Мана шундай ҳар хил халқларни бирлаштириб, уларни битта давлатда асраш ниҳоятда қийин эди. Бу ривожланган бошқарув тизимини жорий этишни тақозо қиласи. Кўп миллатли империяда турли тилларни ўрганиш, таржимонлар тайёрлаш, луғатлар ва маълумотномалар чоп этишга эҳтиёж туғилди. Мунтазам почта хизматларига алоҳида эътибор қаратилди. Бу борада отлардан фойдаланилди. Почта

шаҳобчалари хизматларидан раҳбарларнинг хат ташувчилари билан бирга савдогарлар ҳам фойдаландилар.

Мұғуллар империяси даврида мана шундай йўллар билан ҳар хил халқлар ўртасида алоқалар равнақ топди. Европаликларнинг кундалик ҳаётига мұғул давлати ва уларнинг халқлари кучли таъсир күрсатди. Шу билан бирга, европаликлар турмуш тарзига хос баъзи одатлар мұғул оқсуяклари ҳаётига кириб борди. Мұғуллар туфайли Европа халқлари Хитой янгиликлари ва ютуқларини билиб олди. Ипак толаларининг олиб келиниши уларга Италияда ишлов берилишига ёрдам берди. Хитой томонидан ихтиро қилинган компас ва ўқ-дорилар муҳим аҳамиятга эга бўлди. Китобларни саҳифалаш ғояларини эса, кейинчалик европаликлар ўзлаштириб олдилар.

Мұғуллар ҳар хил динларга эътиқод қилувчиларга тоқат билан қарадилар. Улар империянинг ҳар бир бурчагида яшовчи аҳолига ўз

ЧИНГИЗХОН БОСИВ ОЛГАН ДАВЛАТЛАРНИНГ ҲУДУДЛАРИ

худоларига ишониш ва ўз динларига эътиқод қилиш учун изн берди, диний масканларни солиқлардан озод қилди. Мұғул ҳукмдорлари астасекин ислом динини қабул қила бошлайды, бу мусулмончиликнинг кенг империяга тарқалишига таъсир күрсатди.

Мұғуллар ҳукмронлиги даврида мана шундай ижобий ютуқлар билан бирга, оғир оқибатлар ҳам вужудга келди. Босқинчилик жуда катта талофатлар келтириб чиқарди. Одамлар ўлдирилди, фермалар йўқ қилинди. Минглаб одамлар қулга айланди. Кўплаб ҳудудлар эгасиз қолди, шаҳарлар хонавайрон бўлди. Россиядаги баъзи ҳудудлар аҳолиси сони фақат XVIII асрда мұғул босқинчилигидан олдинги дарajasiga етди.

Одамларга оғир солиқлар солиш, айниқса, мутахассисларни доимий равиша қулга айлантириш, қўлга киритилган ҳудудлар иқтисодиётини заифлаштириб, халқнинг ривожланишига тўғаноқ бўлди. Мұғуллар империяси жаҳон тарихида турли сиёсий ва иқтисодий тизим, турли маданиятларга мансуб давлатлар ва халқларни бирлаштирган энг йирик салтанатга айланди.

Олтин Ўрда. 1227 йилда Чингизхон вафот этгандан кейин унинг ўғиллари ва неваралари босқинчилик ҳаракатларини давом эттириди. Жўчи улусининг ҳукмдори, Чингизхоннинг невараси Боту раҳбарлигига мұғуллар 1236—1240 йилларда Итил булғорлари ва рус еларининг катта қисмини қўлга киритади. Бундан кейин улар Марказий Европа давлатларига қарши босқинчилик ҳаракатларини олиб бориб, 1241 йилда Адриатика денгизи қирғоғига етиб бориб, 1242 йилда орқага қайтади. Итил соҳиллари бўйлаб орқага қайтган Боту, мұғул давлати ҳудудини кенгайтиради, кейинчалик у Олтин Ўрда деб номланади. Унинг қўл остига Дунай ва Иртишгача бўлган ҳудудлар

С. Иванов. Бошқоқлар

кирди. Олтин Ўрдага рус князлари ҳам қарам бўлди. Рус князлари Олтин Ўрдага қарамликларини тан олиб, унинг хонлари қўлларидан “князь фармонлари”ни олди, солиқлар тўлади, шунингдек, улар ўз мустақилликларини сақлаб қолди.

Ўзбекхон (1312—1342) ва унинг ўғли Жонибек (1342—1357) ҳукмронлик қилган даврда Олтин Ўрда гуллаб-яшнаб, энг юқори ривожланиш чўққисига етди. 1320 йилнинг бошларида Ўзбекхон ислом динини давлат дини деб эълон қилди.

Ўзбекхон ва Жонибек ҳукмронлиги даврида Фарбий Европа, Кичик Осиё, Миср, Ҳиндистон, Хитой давлатлари билан карvonли савдо алоқалари ўрнатилди. Карvon йўллари хавфсиз бўлиш билан бирга яхши жиҳозланди.

1359—1379 йиллар оралиғида Олтин Ўрдада ўзаро таҳт талашишлар натижасида 25 хон ўзгарди, кўп улуслар мустақилликка интилди. Бу даврлар рус манбаларида “Буюк инқироз” даври деб аталди. Олтин Ўрдадаги ушбу инқирозлар Моварауннаҳр амири Амир Темур мададида ҳокимиятга келган Тўхтамишхон (1380 йилда) даврида якун топди, марказий ҳокимият бутун Олтин Ўрдада қайтадан ўз ҳукмронлигини олиб бора бошлайди. 1380 йилда Мамай Куликово жангига рус аскарларидан мағлубиятга учрайди, 1382 йилда Тўхтамишхон Москвага қарши ҳужум уюшириб, рус князларини қайта солиқ тўлашга мажбурлайди. Ҳокимиятни мустаҳкамлаган Тўхтамишхон бунгача ўзлари иттифоқдош бўлган Марказий Осиёлик Амир Темурга қарши чиқади. 1391 ва 1396 йиллар оралиғида бўлиб ўтган қонли курашлар натижасида Амир Темур Тўхтамишнинг қўшинларини тор-мор қилиб, Итил бўйидаги шаҳарларни, Сарой-Беркени қўлга киритади. Олтин Ўрда бу кучли зарбадан сўнг олдинги ҳолатини қайта тиклай олмайди. Шундай қилиб, бутун Олтин Ўрда давлати барҳам топади. Олтин Ўрда парчалангандан кейин 1420 йилда Сибир хонлиги, 1428 йилда Ўзбек хонлиги ва 1438 йилда Қозон хонлиги, 1441 йилда Қрим хонлиги, 1440 йилда Нўғой Ўрдаси ва 1465 йилда Қозоқ хонлиги ажралиб чиқади.

Билмингизнитеқшириңг

1. Мўғуллар қандай ҳудудларда яшаганлар?
2. Мўғул қабилаларининг ҳаёт тарзини тасвиrlанг.
3. Мўғуллар давлати қандай ҳарбий тамойиллар асосида ташкил топган?
4. Мўғулларнинг ғалабага эришиш сабаблари ҳақида гапириб беринг.
5. Мўғул истилоларининг натижалари ҳақида гапириб беринг.

Топшириқ

1. Харитадан мўғул қабилаларининг дастлабки манзилгоҳларини топинг.
2. Чингизхон ва унинг ҳарбий қўмондонларининг босқинчилик йўналишларини кўrsатинг.
3. Чингизхон давридаги Мўғул империясининг ҳудудларини кўrsатинг.
4. Харитадан Қалқадаги жанг ўринини топинг.

Б. Амир Темур империяси

Ушбу дарсда:

- Амир Темурнинг давлатташкил қилиши;
- Амир Темурнинг ҳарбий юришлари ва маданий сиёсати ҳақида ўрганамиз.

Калит сўзлар:

қуултой, амир, туман, девон, вазир, босқинчиликлар, юришлар, империя.

Амир Темурнинг давлат ташкил этиши. Амир Темур 1336 йилда 8 (9) апрелда Марказий Осиёдаги Кеш шаҳри атрофида (ҳозирги Шаҳрисабз, Ўзбекистон) Хўжаилғор қишлоғида туғилган. Унинг отаси Чигатой улусига кирувчи Тарагай Барлос Кеш ҳудудининг ҳукмдори эди. Темур ҳақидаги дастлабки манбалар сиёсий фаолиятини бошлаган 1361 йилдан бошлаб учрайди. Ўз уруғи ва бошқа уруғлардан чиққан жасур йигитларни атрофига йиғиб, катта ҳарбий қўшин ташкил қилган Амир Темур шу йилнинг ўзида Самарқандни босиб олган Мўғулистон хони Туғлуққа хизмат қилади. Туғлуқнинг ёрдамида Темур Кеш ҳукмдори бўлади. Туғлуқ Темурнинг ёш бўлса-да ақллилигини инобатга олиб, уни ўзининг ўғли Илёс Хўжанинг маслаҳатчиси этиб тайинлайди. Бироқ Темур хўжайинидан боштортиб, Туғлуқнинг душмани Балх амири Хусайннинг қарамоғиға ўтади. Бундан кейинги сиёсий йўлида Темур кўп жангларда иштирок этиб, кўп амирлар ва хонлар хизматида бўлади. Бир уруш давомида Темур ўнг оёғидан қаттиқ ярадор бўлиб, оқсоқ бўлиб қолади. Шу сабали у “Тимурланг” янги “оқсоқ Темур” деган номга эга бўлади. Европаликлар уни “Тамерлан” деб аташади. Темур феодал ўзаро тўқнашувдан ғолиб бўлиб, 1370 йилда Чигатой улусининг ғарбий қисмидаги Моварауннаҳрга (Амударё ва Сирдарё дарёлари оралиғида) ҳукмронлик ўрнатади.

1370 йил 10 апрелда Чигатой беклари ва амирлари, вилоятлар ва туманлардан юқори мартабали тўралар иштирок этган қуултой ўтказади. Қуултойда Темурга Моварауннаҳрдаги барча лашкарбошилар қасамёд қилади. У хон-унвонига эмас, балки “Буюк амир” деган унвонга эга бўлади. Темур барча ҳукмронлиги бир марказга тўпланган давлат тузиш йўлида кураш олиб борди ва ўз давлатининг пойтахти сифатида Самарқандни танлади. Темур давлат тузумини Чингизхон давридагидек ташкил этди. Яъни, қўшинларни туманларга бўлди, сабаби бу бошқарувнинг ривожланган ва қаттиққўл тизими деб ҳисоблади.

Давлат 7 вазирдан ташкил топган марказдаги девон (кенгаш ёки идора) орқали бошқарилди, ҳудудлар эса маҳаллий девонлар орқали бошқарилди. Уларга солик йиғиш, тартиб сақлаш, лозим бўлганда

аҳолини йиғиш, йўл қурилишлари, карвонсаройлар қуриш, ҳаммомлар ва бошқа жамоа қурилишларини юритиш вазифалари юклатилди. Улар ушбу кирим ва чиқимларни ҳисоблаб, махсус ҳисботлар олиб бордилар. Бундай ҳисботлар ўзбек-турк ёки форстожик тилларида ёзилди. Марказдаги ҳукмрон синф вакиллари ҳудудларни текшириб, назорат қилди.

Жамият ўн иккита синфга бўлинди. Бўлиниш пайтида аҳолининг ижтимоий, иқтисодий ва диний мартабалари инобатга олинди. Темур, асосан, жиноий ва фуқаролик суд ишлари тўпланган, жиноятларнинг таснифи ва уларга белгиланган жазоларни ташкил қилган қонунлар тўпламини жорий этди.

Амир Темур ўз империясини мустаҳкамлаш ва кенгайтириш учун қудратли ва кучли армия ташкил этди. Армиянинг асосий таркибини Марказий Осиёдаги энг кучли жангчи ҳисобланган барлос қабилаларининг йигитлари ташкил қилди. Темурнинг ўзи истеъодли, довюрак қўмондон бўлди.

Амир Темурнинг босқинчилик ҳаракатлари. Амир Темур умрининг катта қисмини ҳарбий юришларда ўтказди. 1372 йилда Амир Хоразмга юриш уюштиради, бу пайтда Хоразм алоҳида мустақил давлат бўлган. У 1359 йилда Олтин Ўрданан бўлиниб чиққан эди. Хоразмликлар Темур аскарларидан мағлуб бўлмасдан, уларга қарши қаттиқ қаршилик кўрсатади. Ўн беш йил ичida Амир Темур ўзига бўйсунмаган хоразмликларга беш марта юриш қилади. У факат 1388 йилда Хоразмни тўлиқ әгаллайди. 1388, 1391, 1394—1395 йиллар оралиғида Амир Темур Олтин Ўрда хони Тўхтамишга қарши юришга отланади. Мана шундай юришлар давомида Темур Тўхтамиш қўшинларини тор-мор қилиб, Олтин Ўрданинг ҳарбий ва иқтисодий қудратини заифлаштиради. У 1392 йилда Кавказга ҳужум қилиб, Арманистон ва Грузияни бўйсундиради, 1397 йилда Озарбайжонни босиб олади. Амир Темур 1398—1399 йилларда Ҳиндистонга катта юришр қилади. Деҳли шаҳрини қўлга киритган қўмондон беҳисоб ўлжаларга эга бўлади.

XV аср бошларида Эрон ва Ироқни тамоман тиз чўқтирган Буюк қўмондон Миср мамлуклари ва Усмонийлар Туркияси билан тўқнашади. Уларга қарши юришга чиққан Амир дастлаб Миср сultonи Фаражани бўйсундиради. Бундан сўнг, 1402 йилда Анқара остонасида буюк турк қўмондони Боязид армиясини яксон қилиб, ғалабага эришади. Шу тариқа ўзининг империясига бутун Кичик Осиёни қўшиб олади.

1404 йилнинг охирларида Хитойга босқинчилик юришларини уюштиришга тайёргарлик кўради. Ушбу босқинчиликдан кўзда тутилган

Амир Темур

мақсад Ипак йўлиниң шу ердаги қисмини бутунлай ўз назорати остига олиб, фойда кўришдан иборат бўлган. Хитойга қарши режалаштирилган юришлар қишининг совуқлигига боғлиқ ҳолда тўхтатилади. 1405 йилниң февраль ойида Амир Темур шамоллаб, ўпка касаллигидан Ўтрор шаҳрида оламдан ўтади. Самарқандда (Гўри Амир мақбарасида) дафн қилинган. У Сирдарё ва Зарафшондан, Ҳиндистон ва Гангагача чўзилган, Тянь-Шандан Босфоргача давом этган йирик империя қурди.

Темурниң маданий сиёсати. Темур ўзи босиб олган ерлардан нафақат моддий ўлжалар, балки шу ерда яшовчи олимлар, ҳунармандлар, рассомлар ва меъморларни ўз давлатига тўплади. Ўзидан ёгорлик қолдириш мақсадида шаҳарларда гўзал иморатлар ва саройлар қурдирди. Масалан, Бағдод, Дарбанд, Байлакан шаҳарларини қайта тиклаб, қулаб қолган қўрғонлар ва саройларни, кўприклар ва канал тизимларини қайта тиклади.

Амир Темур ўзининг туғилган ўлкаси Моварауннаҳрниң ривожланиши ва давлат пойтахти — Самарқандниң гуллаб-яшнашига алоҳида эътибор қаратди. Буюк саркарда босиб олган худудлардаги усталар ва меъморларни, заргарларни, қурувчиларни, шаҳар қурилишига зарур мутахассисларни империяниң шаҳарлари: Самарқандга, ота ватани Кеш шаҳрига (Шаҳрисабз), Бухорага, чегарадаги шаҳар Яссига (Туркитон) тўплади. Амир Темур, айниқса, Самарқандниң гуллаб-яшнаши учун кенг имкониятлар яратди, у бу ҳақида: “Самарқанд устида ҳар доим кўк осмон ва олтин юлдузлар бўлади” деб, ўз орзусини ифодалаган. 1398 йилларда Афғонистонда, 1401 йилларда Кавказ ҳудудида янги сугориш тизими каналларини яратди.

Амир Темур ислом маданияти ва мусулмонлар учун муқаддас жойларни ривожлантириб, масжид, мадрасалар қуришга алоҳида эътибор берди. Шоҳи Зинда манзилгоҳида дафн этилган ўзининг қариндошлари қабри устига мақбара қурдирди.

1378—1404 йиллар оралиғида Самарқанд ва унга яқин ерларда ўн тўрт боғ қад ростлайди. Темур қурдирган боғлар оддий аҳоли учун доим очиқ бўлди, улар унда эркин дам олишди.

1398 йилда Олтин Ўрда хони Тўхтамишни мағлуб қилган Темур Туркистонда дафн этилган дин маърифатпарвари — Хожа Аҳмад Ясавий қабри устига мақбара қурдиришга буйруқ беради, уни эронлик ва хоразмлик усталар қуради. Шу ерда табризлик усталар икки тоналик мис қозон ясайди, у муҳтоҷларга таом тайёрлаш учун ясалди. Моварауннаҳрда ҳунармандчилик кенг тарқалиб, Моварауннаҳрдан чиққан шоир ва ёзувчиларниң қўлёзмаларини бадиийлаштиришда фойдаланилди. Улар қаторига Абулқосим Фирдавсийниң «Шоҳнома» ва «Эрон шоирлари антологияси» каби жавоҳир асарлари бўлди. Шу даврда рассомлик санъати соҳасида Абдулхай Бағдодий, Пир Аҳмад

Боғишамолий ва Хўжа Бангир Табризий каби рассомлар буюк усталик чўққисига эришиб, довруғ қозонди.

Амир ҳукмдорлиги даврида илм ва фан соҳаларида қонун, тиббиёт, коинот, тарих, фалсафа, мусиқа, адабиёт ва шоирлик кенг қулоч ёзиб, юксалди. Шу даврнинг йирик дин вакили ва файласуфи Жалолиддин Аҳмад ал Хоразмий ҳисобланди. Ҳуқуқ соҳасида Абдумалик ва Исомиддинлар шухрат қозонди. Фалсафа соҳасида Садиддин Тафтаззаний ва Али ал-Журжонийлар, тарих соҳасида эса Низомиддин Шомий ва Ҳофиз Обрўлар алоҳида ҳурматга сазовар бўлди.

Амир Темур вафотидан сўнг, тахт талашган саркарда авлодлари ўртасида қонли жанглар беш йилга чўзилди. Бундай тож-тахт талашишларда Амир Темурнинг ўғли Тимур Шоҳруҳ ғолиб бўлди. У Ҳирот шаҳрини пойтахт сифатида танлайди. Гарчи Шоҳруҳ Амир Темур тузган империянинг ягона ҳукмрони ҳисобланса ҳам, амалда давлат иккига бўлиниб кетди: ундан бирининг маркази Хуросондаги Ҳирот бўлса, иккинчисининг пойтахти Моварауннаҳрдаги Самарқанд ҳисобланди.

БИЛМИНГИЗНИТЕКШИРИНГ

1. Темурнинг Туроннинг юқори амири бўлиб тайинланган даври ҳақида гапириб беринг.
2. Амир Темур давлатининг тузуми ҳақида гапиринг.
3. Темур ривожлантирган маданий чора-тадбирларни таърифланг.

Топшириқ. «Темурнинг босқинчилик юришлари» номли жадвални дафтарга тўлдиринг.

Йиллар	Асосий босқинчилик юришлари

В. Москва давлати

Рус ерларининг тараққиёти. Мўғул босқинчилигининг заарлари ва ҳукмдорлар ўрдаларининг жанубда жойлашишиш Итил-Ока дарёлари оралиғи ва Новогород ерини хавфсиз ўлкага айлантириди. Бу ерга ҳам ўрдадан солик йиғувчилар келди, дашт қўшинлари келиб, намойишга иштирок этганларни жазолаб, князларни қўллаб-қувватлаб кетди. Шунингдек, жанубдаги ерлар учун Польша, Венгрия ва Литва каби кучли қўшнилар билан тез-тез тўқнашувлар бўлиб турди.

Ушбу дарсда:

- Русерларининг тараққиёти;
- Москва тараққиётининг бошланиши;
- Москва давлатининг ташкил топиши ҳақида биламиз.

Калит сүзлар:

мұғул (ўрда) босқинчиліги, ер әгалари (вотчинниклар), буюк князь, буюк князликка фармон, князлик, митрополит, туманбоши, марказлаштирилган давлат

Эътиборберинг!

Шимолий-шарқий Рұсь давлати ушбу тұқнашувлардан олисда жойлашған әди. Бу ҳудуд қалин ўрмон ичида, дарё ва күл, ботқоқликлар ўртасида жойлашған ва энг мұхими, ўрда хавф-хатарлариданқам узокда әди.

Ўрда ҳокимиятини тан олиш орқали Шимолий-Шарқий Рұсь, Литва ҳужумидан ҳимоя топди. Шунингдек, ўрдаликлар русларни салбчилардан ҳам ҳимоя қилди. Рұс ерлари кучли ўрданинг құл остида бўлганлиги учун у ерда доим тинчлик ҳукмронлик қилди, шунга кўра князлар ўрда билан яхши муносабатда бўлиб, ўзларининг давлатлари келажагини ўйлади. Бу борада Александр Невский фаолиятини алоҳида таъкидлаш мақсадга мувофиқ.

Рұсь давлатининг шаклланишида черков мұхим ахамият касб этди. Ибодатхоналар барпо этилди, черков ихтиёридаги ер майдонларининг ҳажми ўсди, у ерларда ишлаш учун деҳқонлар ва ҳунармандлар жалб қилинди, уларга солиқдан имтиёзлар берилди. Черков ҳолати яшиланган сари, умумий Рұсь давлатининг иқтисодий қудрати ҳам ортиб борди.

Шаҳарларда тошдан бинолар қуриш ишлари олиб борилди, қадимги ҳунармандчилик турлари — устачилик, тери ошлаш, сопол қуиши, этик тикиш, тош кесиш ўзлаштирилди. Қурол-яроғлар ва асбоб-ускуналар ишлаб чиқариш кенг тарқалди. Аста-секин руслар хўжалиги ривожлана бошлади, улар мамлакатда асосий ишлаб чиқарувчи кучларга айланди. Боярларнинг әгаликлари ва монастырь хўжаликларининг шаклланиши, маҳаллий бозорларнинг маҳсулотларга тўлиши, узок ўлкалардан савдогарлар ва маҳсулотлар ортилган кемаларнинг кўплаб олиб келиниши бевосита деҳқонлар меҳнати билан боғлиқ бўлди. Рұсь давлати ҳаётида савдо-сотик мұхим ўрин әгаллади.

Йирик шаҳарлар савдо марказларига айланди, у ерларга бир неча ўлкалардан маҳсулотлар етказилиб турилди.

Савдогарлар ва ҳунармандларнинг катта қисми ўз меҳнати ва маҳсулотларига эҳтиёж мавжуд бўлган ерларга жойлашди.

Савдо-сотик ишларининг ривожланишига пул тизими жорий этилиши катта таъсир кўрсатди. Ҳукумат ўзининг ташқи сиёсати орқали савдонинг ривожланишига таъсир қилди.

Бу даврда феодал ер әгалиги кенг тарқала бошлади. Ер әгалари ва монастирлар деҳқонларни ўзларига жалб қилиб, уларнинг янги ерларга жойлашишига ёрдам берди, имтиёзлар яратди. Шундай қилиб, деҳқонлар аста-секин уларга қарам бўла бошлади. Улар иш берувчиларга қарам бўлиб, ўзлари жойлашған ерларнинг әгаларига

В. Васнецов. Қадимги Москва

солиқ тұлашга, йўллар ва кўприклар, қўрғонлар ва ибодатхоналарни таъмирлаш ишларида ишлашга мажбур бўлди.

Москва тараққиётининг бошланиши. 1260-1270 йилларда Москва князлиги Шимолий-шарқий Русь давлатидаги Владимирнинг буюк князлигидан ажралиб чиқди. Бу вақтда Литва — Русь давлати ва Тверь князлиги кучайиб, Москва князлиги заифлашиб турган давр эди. Шунинг учун у ўзидан кучлироқ князликларга қарам бўлди. Александр Невский ўз васиятида Москвани кенже ўғли икки ёшдаги Даниилга тайинлайди. 1263 йилда Александр Невский вафот этгандан сўнг, Москванинг биринчи князи тарбиячиси ва ҳомиии унинг акаси — тверлик буюк князъ Ярослав Ярославич Тверской бўлди. 1273 йилда акаси вафот этгандан сўнг, у ўзича ҳукмронлик қила бошлади. Бу вақтда князъ атиги ўн бир ёшда бўлади.

Даниил олдиндан кўра оладиган, кучли сиёсатчи сифатида танилди. 1300 йилдан у тўсатдан Рязань князлигига ҳужум қилиб, музокара пайтида Рязань князини ҳибсга олади. Натижада Москва Рязанга қарашли Коломнани ўз ихтиёрига қаратиб олади. Шунингдек, Даниил яқин атрофдаги Переяславлни босиб олади. Даниил ўз ҳудудининг ғарбида жойлашган Смоленск князлигига қарашли Можайск шаҳрини ҳам босиб олади. Москва дарёси бўйидаги муҳим савдо ерларининг барчаси Даниилга тегишли бўлди. Буларнинг барчаси ушбу князликнинг иқтисодий ва ҳарбий қудратини янада оширди. 1303 йилда Даниил вафот этади.

Даниил Александрович вафот этгандан кейин унинг ўғли Юрий Даниилович Москва князи бўлиб тайинланди. 1319 йилда Юрий Олтин

Ўрдадан буюк князлик ҳақида фармон олиб, Русь давлатининг биринчи (буюк) князи бўлди. Русь давлатининг ҳокимияти учун Тверь ва Москва ўртасида кураш давом этди.

1324 йилда Юрий Тверь князи томонидан ўлдирилади. Буюк князлик ҳақида фармон яна Тверга ўтади.

Москва давлатининг кучайиши. 1325 йилда Юрий Даниилович вафот этгандан кейин, Москва князлиги унинг укаси Иван Данииловичга берилди. Русь давлатида муваффақиятга фақат Ўрданинг қўллаб-қувватлаши орқалигина етиш мумкинлигини тушунган у раҳбарликка интилмайди ва ўз кучини Михаил Ярославич ва Юрий Данииловичга очик кўрсатишдан бош тортади. Иван Даниилович қандай йўл билан бўлса-да Тверь ва Ўрда ўртасида келишмовчиликлар яратиш ҳаракатида бўлди. У бу мақсадини узоқ куттирмай амалга ошириди. Узоқ йиллардан бери ўрдаликлар босими остида яшаган Тверь халқи 1327 йилда бош кўтариб чиқди, намойиш бутун Тверь ҳудудини қамраб олди.

Иван Даниилович мана шу вазиятни қўлдан бой бермасликка ҳаракат қилди. У Ўрдага бориб намойишни бостириш учун ёрдам беришини маълум қилди. У Ўрдадан кўп қўшинлар келтириб, қўзғолончиларни шафқатсизларча жазолади, уларни бостириди. Тверь князи Литва — Русь давлатига қочиб кетади. Қўзғолончиларни бостириб ёрдам қилгани учун Ўрда Москва князига Кострома ва Новгородни берди, бу ерлар олдинлари Тверь князининг ҳукмдорларига қаравали эди. Тверь бутунлай заифлашди. Бироқ Ўрда буюк князъ унвонини Москва ҳукмдорига бермасдан, Суз达尔 князига берди. Фақат 1332 йилда Суз达尔 князи вафот этгандан кейин Иван Даниилович Владимир буюк князи номига эга бўлди.

Эътиборберинг!

УШИМОЛИЙ-ШАРҚИЙ РУСЬДАВЛАТИДАГИОЛИЙ ҲОКИМИЯТИНИ МОСКОВА КНЯЗЛИГИНИ МУСТАҲКАМЛАШ УЧУН САРФЛАЙДИ.

Иван Даниилович Олтин Ўрда билан яхши муносабатда бўлди. У солиқларни ўз вақтида, ортиғи билан йиғиб турди, шунинг учун Ўрда номидан бутун рус еридаги солиқни йиғувчи бўлиб тайинланди. Иван бу вазифани бор кучи билан бажаришга ҳаракат қилди, солиқ тўламаганларни аёвсиз жазолади. Мана шу сабабли, Москва князи ўзининг аҳволини ҳам яхшилайди, ихтиёридаги ерларни кенгайтириди. У бутун муаммоларни пул ва куч ёрдамида ҳал қилди. Иван Даниилович Москва ерига Ростов, Галиц, Белозерск ва Углич князликларини қўшиб олди. У ўзининг ихтиёрида бўлган ҳудудларга дикқат билан қаради. Ҳар доим унинг белида пулга тўла халта юрди. Шунинг учун халқ орасида у халтали Иван (Калита) деган номга эга бўлди.

Иван Даниилович Москвани рус еридаги черков марказига айлантириди. У қароргохи Владимир шахрида бўлган митрополит Петрни Москвага тез-тез чақириб турди. Бу вақтда Петр руҳоний қариган эди. Петр Москвада узоқ яшаб, вафот этди. У Москва Кремлидаги Успенск соборига дағн этилди. Бироз вақтдан сўнг у авлиёлар қаторига киритилди ва Москва ҳимоячиси сифатида танилди. Унинг ётган ерига одамлар тўхтовсиз келиб, дуо қила бошлидилар. Бундан кейинги митрополитларнинг барчаси Москвада яшади, шаҳар рус черковининг марказига айланди. Бу ҳолат Москва князлигининг аҳамияти ва обрўсини ошириди.

Иван Калита даврида князлар ўртасида низоларга барҳам берилди, ўрдаликлар рус ерларига ҳужум қилишни тўхтатдилар.

Ёддатутинг

Владимирнинг буюк князи деган мартабалиунвон фақат Москва князларига берилган.

1359 йилда Москва таҳтини тўққиз яшар Дмитрий Иванович эгаллади. Мана шу йилда Олтин Ўрда иккига бўлиниб кетди. Итил дарёси уларнинг чегаралари бўлди. Олтин Ўрданинг ғарбий қисмини қўмондон Мамай эгаллаб, у Чингизхоннинг авлоди бўлмаганлиги учун хон таҳтига талаша олмади. Итилнинг шарқий томони Сарой ихтиёрида қолди. Олтин Ўрданинг икки қисми ўртасида узлуксиз урушлар давом этди. Мана шундай вазиятда кимга қарашиб керак, фармонни кимдан олиш керак, кимга бўйсуниш керак деган саволлар Москва князлигининг асосий муаммосига айланди. Шу пайтда Дмитрий Иванович боярлари билан бирга Саройга боради. Москванинг кучайиб кетишидан қўрқиб, хон “буюк княз” унвонини қуиши шаҳар — Суз达尔 князлигига беради. Бироқ, мақсадга эришиш учун Дмитрий бош эгиб, Ўрдага уч марта бориб, хоннинг қўлидан буюк князъ фармонини олиб кетади.

Бу пайтда Москва ўз атрофига рус ерларини тўплаб, ҳукмронликни қўлга олиб, катта муваффақиятларга эришган эди. Москвага Владимир ва Дмитров ҳам бўйсунди. Энди Москва князлигига Шимолий-Шарқий Русь давлати ерларининг ярми қаради. Кўп князликлар Москва билан иттифоқдош муносабатда бўлди. Фақат Тверь князлиги Москванинг ракиби айланди.

Шу вақтда Дмитрий Иванович Ўрдага анъанавий ёндашувларини ўзгартириб, унга очик қаршилик кўрсатди. 1361 йилдан бошлаб у Ўрдага солик тўлашни тўхтатди. Москвани ҳимоя қилган рус княzlари княз фармони учун Ўрдага боришни тўхтатди. Уларнинг бу ҳаракатидан норози бўлган Мамай рус князларини, хусусан, Дмитрий Ивановичга ўз ҳукмронлигини тан олишни талаб қилиб, Русга қарши жазолаш ишларини юритди. Москва князлиги Ўрдага қаршилик кўрсата бошлиди, бу Куликово даштида бўладиган жангга бошловчи қадамлар эди.

Еддатутинг

1380 йилда Куликово жангида Мамайнинг мағлубиятта утраши Москванинг Олтин Үрда қарамоғидан озод бўлиб, мустақилик олишидаги муҳим воқеа бўлди.

Москва атрофига Иван III (1462—1505 йй.) ва Василий III (1505—1533 йй.) ҳукмронлик қилган даврда рус халқи бирлашди. XV асрда Москвага Стародуб, Ярослав князликлари, Новгород, Тверь, XVI аср бошларида — Псков ва Рязань ерлари ҳам кўшилади. Ўз таркибига Шимолий-Шарқий ва Шимолий Русь давлатининг асосий ерларини кўшиб олган Москва князлиги ягона Русь давлатини шакллантиришни якунлайди.

Билмингизнитекширинг

1. Шимолий-шарқий рус ерларининг ривожланишига қандай омиллар таъсир қилган?
2. Шу вақтдаги феодал қишлоқ хўжалиги ва ҳунармандчилик ҳамда савдо-сотиқнинг ривожланишидаги янги ҳодисалар ҳақида гапириб беринг.
3. Ривожлана бошлаган рус ерларида ерга ишлов беришининг қандай феодал турлари шаклланган?
4. Ер эгалиги ҳуқуқига асосланган тизим қандай номланади?
5. XIV аср бошларида рус ерининг сиёсий харитаси қандай ўзгарган?
6. Владимир таҳти учун бўлган курашлар ҳақида гапириб беринг?
7. Рус ерининг аста-секин Москва атрофига тўплана бошлигининг сабаби ва Москва князларининг кучайиши сабабларини аниқланг.
8. Иван Калитанинг сиёсати ҳақида гапириб беринг.
9. Куликово даштида бўлган ғалабанинг рус халқи тарихидаги аҳамияти қандай??

Топшириқ

II. “Ёйиқдаги қирғин ҳақида йилнома маълумоти” ҳужжати парчаси билан танишинг. Муаллиф Дмитрий Донскийнинг қандай хусусиятларини тъқидлайди?

...Буюк князнинг қаддидан барчасини кўриш мумкин эди: унинг барча жиҳозлари жанг давомида бўлиниб, майишиб қолган эди, танасида эса урушда олган биргина ҳам яраси йўқ эди. У илк урушдан бошлаб, курашда қатнашиб, татарлар билан бирма-бир курашади. Бу ҳақида “Жаноб князъ, олд қаторда ҳам, орқа қаторда ҳам курашманг, четки ёки хавфсиз ўринда туриңг” — деб, унга кўп князлар ва лашкарбошилар айтган эди: У эса: “Мен ўз бошимни ҳимоя қилиб, орқага яширинсан, бошқаларга барчамиз бирга олға интилайлик деб қандай айтаман? Мен бундай қила олмайман, барча қариндошларим, христианларнинг олдида намуна кўрсатгим келади. Уларнинг жасурликларини уйғотгим келади” — деб жавоб берди. У айтганини бажарди: ҳамманинг олдида юриб, татарлар билан курашди.

Г. Ҳубилай давлати, Ильханат

XIII—XVI асрларда Хитой Мўғул сулоласининг ҳукмронлигига. 1211 йилдан бошланган Хитойдаги мўғул босқинчиликлари 1279 йилда Чингизхоннинг набираси Ҳубилайхон ҳукмронлиги даврида якунланди. 1280 йилда у Хитойда 1368 йилгача яшаган император Юань сулоласини ташкил қилди.

Ижтимоий-иқтисодий тараққиёт. Мұғуллар

Хитой шаҳарлари ва манзилгоҳларини шафқатсизларча талон-тарож қилди. Хитой аҳолисига оғир солиқлар солди. Ҳубилай (1260—1294 йй.) ҳукмронлик қилган даврда қишлоқ хўжалиги соҳасида бирқатор ўзгаришлар амалга оширилди. Бу ерларнинг бир қисмидан яйлов сифатида фойдаланилса, қолган қисмларига маҳсус бирлашган Хитой деҳқонлари қараб, экин экди. Ҳубилай оқсуяклари яхши ерларни ўз қарамоқларига олишда давом этди. Мұғуллар деҳқонларнинг ерларини тортиб олиб, уларни ўз қўргонларига айлантириди.

Қишлоқ хўжалигини ривожлантириб, унинг равнақ топишига шароит яратмади. Хитой деҳқонлари ер учун ва ҳар бир эркак киши учун кўп миқдорда солиқ тўлашга мажбур бўлди, бу уларга жуда оғир ботди. Ҳубилай ҳукмронлиги даврида “Қишлоқ хўжалиги бош қўмитаси” тузилди, ҳудудларда унинг идоралари иш юритди. 1271 йилда “Қишлоқ хўжалиги жамоаси ҳақида” Конун эълон қилинди. Ушбу Конунга кўра, ҳар бир эллик сарой битта жамоа ҳисобланди, унга қишлоқ хўжалигига тажрибали оқсоқол сайлов йўли орқали раҳбар қилиб тайинланди. Ушбу раҳбар вазифалари сирасига қишлоқ хўжалиги ишларига етакчилик ва жамоадаги тартибни назорат қилиш киритилди. Бу чора-тадбирлар қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг афзаллигини ошириб, солиқнинг кўп миқдорда йиғилишини таъминлаш мақсадида амалга оширилди. Бироқ, бундай усулнинг фойдаси юқори даражада бўлмади.

Будда ибодатхоналари ва монастирларининг ерлари олдингидай солиқ тўламади. Шунга кўра, деҳқонлар ўзлари ва ерларини диний ибодатхона феодалларининг ғамхўрлигига ўтказиб, босимдан қутулишнинг осон йўлларини топиб, айёрлик қила бошлади. Мана шундай йўллар орқали ибодатхоналар ихтиёридаги ерлар ҳажми кенгайиб кетгани учун мўғул ҳукмдорлари 1327 йилда ибодатхоналарга халқдан ер сотиб олишни тақиқлади.

Мўғул босқинчилигининг заарини қишлоқлардаги Хитой деҳқонлари билан бирга шаҳар аҳолиси ҳам кўрди. Кўп шаҳарлик усталар

Ушбу дарсда:

- Мўғул сулолалари ҳукмронлигидаги Хитой;
- Ижтимоий-иқтисодий тараққиёт;
- Ички сиёсий тараққиёт;
- Ильханат;
- Ҳулагийлар давлатининг инқирози;
- Газанхон ислоҳотлари;
- Ҳулагийлар давлатидаги феодал муносабатларва унинг парчаланиши ҳақида биламиз.

Калит сўзлар:

Мўғул босқинчиликлари, ҳунармандчилик савдо бирлашмалари, қоғоз пул, «Қизил рўмоллилар» қўзғолони, ильхан, ислоҳот, тамға, иқта, феодалпарчаланиш

Хубилай хон

мүғулларнинг қулларига айланди, Хитойдан бошқа ерларга мажбурий олиб кетилди. Улардан мүғул босқинчиликларида фойдаланилди ва аскарларига хизмат қилди. Айниқса, деворларни йиқитиши ва тошотар қуроллар ишлаб чиқарувчи Хитой усталирига талаб юқори бўлди. Улар ишлаб чиқарган қуроллардан мүғул босқинчилари шаҳарлар ва қўргонларни бузишда фойдаланишди. Марказий давлат маъмуриятида обрўга эга “Усталар ва расомлар бошқармаси” тузилди, бундай бошқармалар барча ҳудудларда мавжуд эди. Ушбу бошқармаларга тегишли устахоналарда қуллар ишлади, улар мүғул оқсусяклари ва уларнинг саройлари учун зарур бўлган ашёларни тайёрлашди. Жанубий Сун империясининг пойтахти Ханчжоу шаҳрининг ўзида бир неча минг усталар ишлаган.

Венециялик сайёҳ Марко Полонинг ёзмаларида XIII асрда Ханчжоу шаҳрида ўн бешта савдо бирлашмалари бўлганлиги айтилади. Савдо бирлашмалари у ерларда яратилган имкониятлар туфайли ривожланган. Мүғул ҳукмдорлари даврида олдингидек чек қўйиш қоидаларига барҳам берилиб, олдиндан шаклланган бирлашмалар кучайиб, ўзаро шартномалар туздилар. Ишлаб чиқариш ва маҳсулот сотиш ҳудудлари бўйича ўз устунликларини сақлаб қолдилар.

Савдо бирлашмлари босқинчиларга маҳсулотларни жуда паст нархларда етказишга мажбур бўлди. Қейинчалик табиий маҳсулот сифатида етказилган солиқлар пулли кўринишга ўзгартирилди. Тадбиркорлар ва савдогарлардан йигилган солиқлар уларнинг мулклари ҳажмига боғлиқ аниқланди. Солиқларни мүғулларга тўлиқ равища бир марказга етказди, уларни ўзаро бўлиб олиш эса мүғуллар вазифаси ҳисобланди. Босқинчилар қулга айланган ҳунармандлар билан бирга, озодликдаги ҳунармандларнинг меҳнатларидан ҳам унумли фойдаландилар.

Мүғуллар фойдаланиш учун йирик қофоз пулларни киритиб, дастлаб уларнинг қадриятини сақлаш учун кўп миқдорда босиб чиқаришини тақиқлади. Қейинчалик бу тақиқлар олиб ташланиб, давлатнинг ўзи пулларни чексиз кўп миқдорда чиқара бошлади. Бу қофоз пулларнинг тўлиқ хунсизланишига, савдо жамоаларининг инқирозга учрашига ва маҳсулотларнинг қимматлашишига, аҳолининг қашшоқланишига олиб келди.

Мүғул ҳукмдорлари Хитойда халқаро савдонинг ривожланишига йўл очди, бундай кенглик хатто олдинлари бўлмаган эди. Хубилай хон будда динини қўлаб-қувватлади, будда динини тарқатувчилар ва олимларга ҳурмат кўрсатиб, имтиёзлар яратди. Шунингдек, бошқа динларга ҳам эркинлик бериб, қўллаб-қувватлади.

Хитойга үз ҳукмдорлигини ўрнатган мүғул босқинчилари шу даврдаги Сун имериясининг бошқарув маъмуриятини ўзгаришсиз қолдирди.

Эътиборберинг!

Хитойга ҳукмронлик ўрнатиб, мүғуллар Хитой тилини ва ёзувини ўрганди. Шунингдек шу ернинг бошқарув шаклини қолдирди.

Ички сиёсатнинг ривожланиши. Давлатни ўнта ҳудудга бўлиб, бирқатор ўлка бўлининишиларгина амалга оширилди. Бошқарув маъмурияти ўзгармасдан қолгани билан, мүғуллар ҳукмдорлигида бўлди, маъмурий бошқарув асосан Марказий ва Олдинги Осиё халқларидан чиқсан вакиллардан тайинланди. Уларга йирик давлат ишлари билан бирга, ҳатто юқори лавозимлар ҳам ишониб топширилди. Марказий ва Олдинги Осиёдан чиқсан одамларнинг юқори лавозимларни эгаллаши Хитойга бошқа ҳудудлардан кўплаб ҳалқларнинг келишига йўл очди.

Юань сулоласининг асосий ҳарбий кучи мүғулларнинг ўзи эди, бироқ армияга маҳаллий Хитой аҳолиси кўплаб тортилди. Улар ер қазиш, ташиш каби қора ишларга тортилди. Давлат ҳудуди туманларга бўлинниб, мүғул сардорларига бошқарувга берилди. Маҳаллий ҳукмдорлар ҳеч ким билан кенгашмади — улар қонунни кўзга илмасдан, ҳатто буюк хонга ҳам ҳисоб бермади. Хитойдаги мүғул оқсуяклари орасидаги талаш мүғул ҳукуматини янада заифлаштириди. XIV аср бошида ҳукумат учун кураш давом этди. Ҳокимиятни бир император қўлга киритса, уни бошқа гуруҳ таҳтдан тойдириб, ўз одамини кўйди, ундан ҳокимият кейингисига алмашиб, қўлдан-қўлга кўчди. Айниқса, моддий инқироз сезилди. Қоғоз пуллари хунсизланиб, Хитой чорвачилигига салбий таъсир кўрсатди.

Мүғул босимиға қарши Хитой халқининг кураши. Аҳолининг ҳукмдорларга норозиликлири кучайди. Айниқса, мүғул ҳукмдорларидан чорвалар ва шаҳарлик ҳунармандлар кўп азият чекди, барча оғирлик ва олим-солиқ шулар зиммасида бўлди. Шунингдек, ўз хизматлари ва лавозимларидан айрилиш ҳавфи сезилган, ҳаёти ҳам мүғул хонларига қарам бўлган Хитой феодаллари норозилик кўрсатди. Хитой халқининг мүғул хонларига қарши кураши XIV асрнинг ўрталарида ниҳоясига етди. Бу даврда Тоғон-Темур (Шуньди) ҳукмронлик қилиб турган эди. У Хитойдаги мүғуллар сулоласининг сўнгги императори бўлди. Аҳолининг норозилик намойишларига 1350-1351 йилларда Хуанхэ дарёсидаги тошқин таъсир қилди.

Сув тошқини кенг тарқалиб, ҳозирги Хэнань, Хэбэй ва Шаньдун провинцияларининг ҳудудларини қамраб олди. Бу воқеа халқнинг бунгача чидаб келган сабрини тугатди. 1351 йилда Тоғон-Темур халқа

ҳимоя түсиқлар қуришни буюрди. Шу йилда Сюйчжоуда (Цзянсу провинциясида) Жанъянеда (Хубэй провинциясида) халқ норозиликлари бошланди. Ушбу құзғолонлардан сүнг, давлатнинг барча ҳудудларида норозиликлар бошланди.

Мүғул феодалларига қарши курашда «қизил рўмоллилар» деб номланган қўзғолончилар муҳим роль ўйнади. Уларнинг номлари Хитой тарихида қолди. Норозиликка иштирок этган чорвалар маҳсус қўшин қуриб, қўзғолончи қизил армияни (хун цзюнь) қўллаб— қувватлаш учун бошларига қизил рўмолчалар тақди, шунинг учун улар қизил белгилилар деб аталди. Кўтарилишчиларнинг асосий бошловчилари “Оқ лотос” жамиятининг аъзолари бўлди. Уларга қўзғолонни бошлаган Хань Шаньтуннинг ўзи қўшилди, кейинчалик у вафот этгандан сўнг, отасининг ўрнига ўғли Хань Линь-эр ҳам ушбу жамоа аъзоси бўлди.

1356 йилда қизил армия Мўғуллар сулоласининг пойтахти — Даду (Пекин) шаҳрига ҳавф солди. XIV асрнинг 60— йилларида мўғулларга қарши инқилоб Хитойнинг кўплаб провинцияларида давом этди. Миллий инқилоб раҳбарлари асосан чорвалар бўлди. Мана шундай чорвалардан тўпланган армия қўмондони Чжу Юань-чжан 1368 йилда император бўлиб эълон қилинди. Мўғулларнинг Юань сулоласи парчаланди. Чжу Юань-чжан янги сулола асосини ташкил этиб, у «Мин » деб номланди.

Ильханат. Хулагу давлатининг ташкил топиши. Чингиз хон армиясининг ҳужумлари натижасида Эроннинг кўплаб ҳудудлари далага айланиб, оазислар яйловларга айланди, сув канал тизимлари эса вайрон қилинди. Нишопур, Рай, Қазвин, Ҳамадон ва бошқа шаҳарлар ер билан яксон бўлиб, бўшаб қолди. Эроннинг кўплаб ҳудудларида молларни босқинчилар ҳайдаб кетди ёки қириб ташлади.

Эронни Чингиз жангчилари XIII асрнинг 50- йилларида тўлик босиб олди. Шунинг учун Буюк хон Мўнке маҳсус сафар уюштириб, уни хоннинг укаси Хулагу бошқарди. Улар (1256 й.) Албурс тоғидаги кучли қўрғонларини бирин-кетин босиб олди. Бундан кейин 1258 йилда Хулагу Бағдодни бошқариб турган Аббосийлар халифалигини тиз чўқтириди, халифалик XII асрнинг охиригача Қуий Ироқни ҳам бошқариб келган эди. Чингиз хон қолдирган васият хусусида Эрон ва Кавказ ҳудудининг аҳолиси унинг тўнғич ўғли Жўчининг эгалиги ҳисобланди, амалда эса бу елларни буюк хон томонидан тайинланган раҳбарлар бошқарди. Хулагу бу ҳудудда 1261 йилда Буюк хон Қубилай тан олган бешинчи мўғул улуси — Хулагий (1256—1353 йй.) давлатини қурди. Жўчи авлодлари бу қарорга қарши бўлди, Кавказ ҳудудининг елларини босиб олишга ҳаракат қилди; шундай қилиб, Жўчи ва Хулагу авлодлари ўртасида тугамас уруш бошланди.

Еддатуинг

Хулагидлар ильхан лавозимини әгаллади бу “қабила хони”, яъни улус хони бўлиб ҳисобаланди.

Уларнинг мулкчилигига Эрон, Афғонистон, Кавказ ҳудудининг маконлари ва Араб халифалигига қараган Ироқ ва Қичик Осиёнинг шарқий ҳудуди киради. Ильханинг Ўрдаси Жанубий Озарбайжонда жойлашди. Ильханлар кўчманчи ҳаёт тарзини кечирди. Сирия ва Мисрда ҳукмронлик қилган мамлукларга қарши қурашиб учун ильханлар крест жангчилари билан битим тузди, бу вақтда крестчилар Сириянинг шимоли билан Кипр оролларини бошқариб турган эди. Бироқ ильханларнинг Миср султонлари билан қураши муваффақиятсиз бўлди.

Эътиборберинг!

Хулагу давлатида феодаллар бир нечта гуруҳдан ташкил топди: ҳарбий кўчманчилар, (мўғул, турк ва курд) оқсуяклар, маҳаллий ҳукмдорлар, дин вакиллари ва маҳаллий ўтрок ер әгалари бўлди.

Форс тарихчиси Рашид-ад-дин “(XIV асрнинг бошида) бир солиқнинг тури бир йилда бир неча маротаба йиғилди, қайта тўлашга чамаси келмаган чорвалар қишлоғи ва уйини ташлаб қочиб кетиши” деб ёзган. Қишлоқда қолганлар эса, уйларини атайин ярми қулаган ҳолда ушлади, улар мана шундай мушкул ҳолатни кўрсатиш орқали солиқ йиғувчилар, ҳарбий лавозимлилар ва ясоқлар қаҳридан қутилишни ўйлади. Бироқ, баъзан бу ҳолат уларга ёрдам бермасди.

Эрондаги қишлоқ хўжалигининг парчаланиши ва шаҳар ҳаётининг қийинчиликларга дучор бўлишини кўплаб манбалардан учратиш мумкин. Географ Хамдаллах Қазвин “олдинги гуллаб турган кўплаб шаҳарлар кичик қишлоқларга айланди” деб айтди. XIII асрда Эрон ва қўшни мамлакатларда маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг пасайишига боғлиқ озиқ-овқат рентасининг аҳамияти ошди. Дехқонлар феодал рентанинг ўсишига, крепостной сиёсатга, босқинчиларнинг зўравонлиги ва тўновчиликларга қарши намойишларга чиқа бошлади. Буларнинг барчаси мамлакатдаги сиёсий ҳолатнинг мураккаблашувига олиб келиб, ҳокимиятни тезкор қарор қабул қилишга мажбурлади. Дастребаки олти ильхан даврида сиёсий бошқарувчи куч кўчманчи мўғул ва туркий қабилаларидан ташкил топган ҳарбий-феодал оқсуяклари бўлди. Улар ўтрок чорваларни талон-торож қилди. Кўплаб ҳудудларда чорвалар давлат ва ер әгаларига маҳсулотнинг 80% гача бериб турди.

Газанхон ислоҳотлари. Эрон ва Озарбайжондаги чорвачиликларнинг оғир аҳволи Газанхоннинг (1295—1304 йй.) бошқача йўл тутишга

мажбуrlади, ички сиёсатни ўзгартириб, мусулмон дин бошчилари ва маҳаллий ҳукмдорлар билан (форс, тожик, Озарбайжоннинг), ўтроқ оқсаяклар билан яқин муносабат ўрнатиб, уларнинг қўллаб-куватлашига сужниш керак бўлди. Бир қатор муҳим ислоҳотлар қўлга олинди. Натижада вактинчалик ҳукуматдаги сиёсий хизмат мўғул—турк ҳарбий-кўчманчи оқсаякларидан маҳаллий оқсаякларга алмашди. Ердан ундирилган олим-солиқнинг аниқ ҳажми ва уни тўлаш муддати бекитилди. Олдингидай сабабсиз солик йиғиш тўхтатилди. Ҳарбийлар ва ҳукмрон синф вакилларига райятларнинг (чорвалар ва шаҳар аҳолисининг) уйида яшаш тақиқланди. Қўплаб шаҳарларда тамға яъни, касб эгалари ва савдогарларга солинган оғир солик олиниб ташланди, уни мўғул хонлари киритган эди. Баъзи шаҳарларда ушбу солик ярмигача қисқартирилди. Қумуш пуллар қайта фойдаланишга киритилди. Бўш ётган ва эгасиз ерлар енгиллаштирилган шартлар билан ер эгалланувчиларга берилди, улар бу ерларда экин экиш вазифасини олди. Ҳазинанинг устахоналарида (карханэ) ишловчи ҳунарманд — қуллар маош оладиган бўлди, улар олдинлари фақат озгина озиқ-овқат учун ишлар эди. Ислоҳот ҳукмрон синф вакилларининг зўравонлиги ва кўчманчи ҳукмдорларга ҳам чек қўйди. Суғориш тизимларини тиклашда катта ишлар юритилди. Газанхоннинг қонун тизими деҳқонларнинг крепостной ҳуқуқларини қўллади ва уларнинг алмашишини таъқиқлади. Бу Чингиз хон давридан қолган қоида эди. Қочиб кетган чорваларни излаш муддати ўттиз йилгача давом этадиган бўлди. Олим-солиқлар бир тизимга тушгани билан, юқори даражада қолди. Масалан Хузистанды давлат (девон) еридаги чорвадан умумий фойдасининг 60% хазинага олинди. Газан хон чорваларнинг феодалларга қарши кўтарилиган намойишларини қатъий босиб ташлади.

XIV асрдаги Хулагийлар давлатидаги феодал муносабатлар ва унинг қулаши. Мўғулларнинг кўчманчи оқсаякларининг талаби билан 1303 йилда иқтани (ҳарбий хизмати учун ҳудуддаги аҳолидан ёки шаҳардаги солиқдан ер улушкини эгаллаш) улушларга бўлиш фармони тасдиқланди. Унга кўра, феодал армияда ҳарбий хизмат қилган барча мўғуллар улуш олиши керак бўлди. Иқта учун бутун ҳудудлар олиниб, минглик амирларга—лашкарларни тақдим қилувчи мўғул қабилалари бўлимларининг бошчиларига берилди. Улар қўшин сонини ортиғи билан минглаб одам деб кўрсатди (ҳақиқатда эса жудаям оз эди).

Минглик амирлар ўзларига тегишли ҳудудларни бўлиб олиб, юзбошиларга тарқатди, улар — ўнлик амирларга, улар-жангчиларга тарқатди. Уларнинг ҳар бири кичик ер улушкини (бир қишлоқ ёки унинг бир қисмини) бирлаштирган чорвалар билан бирга олди.

Еддатуинг

Иқта меросхұрлыкка қонуний равища берилди. Мана шундай ер улушининг әгаларисолик енгилликлариға ҳам әга бўлдилар.

Солиқ енгилликлари баъзи шахсий мулк ерларига ва мусулмон диний идораларининг барча ер әгаларига берилди (кейинчалик меросхұрлыкка айланди).

Газан хон юритган ислоҳотлар Хулагидлар давлатини бироз вакт ушлаб тургани билан, уни сиёсий парчаланишдан асраб қола олмади. Ушбу ислоҳотлардан кейин давлат иқтисоди XIII асрнинг бошида бўлган даражага ета олмади. Шаҳарлар парчаланиши ва маҳсулот ишлаб чиқаришнинг пасайиши, ҳудудлар ўртасидаги чорвачилик муносабатларнинг заифлашуви, иқтанинг тарқалиши феодаллик парчаланишини янада тезлаштириди.

Абу Сайд ильханнинг вафотидан сўнг (1335 й.) Хулагидлар давлати феодалларнинг ўзаро тўқнашув майдонига айланди. Унинг бутунлай сиёсий қулаши 1353 йилда содир бўлди. Эронда бир неча мустақил феодал давлатлар пайдо бўлди.

Билмингизнитекширинг

1. Мўғул хонларининг ҳукмронлигидаги Хитойнинг аҳволи қандай бўлди?
2. Ҳубилай давлатидаги феодал ер әгалланиш ва чорвалар аҳволи ҳақида гапиринг.
3. Мўғул ҳукмронлиги даврида Хитойда касб ва савдо қандай ривожланди?
4. Юань мўғул сулоласининг маъмурий идорасига хос хусусиятларни атанг.
5. Хитой аҳолисининг мўғул ҳонларига қарши кураши ҳақида гапиринг.
6. Хулагийлар давлатининг сиёсий ва ижтимоий-иктисодий аҳволини тушунтиринг.
7. Газанхон ислоҳотининг аҳамиятини аниқланг.
8. Хулагийлар давлатида ер муносабатлари қандай тасвирга эга бўлди ва уларнинг хусусиятларини атанг.
9. Хулагидтер мемлекетінің ыдырау себебін атандар.

Топшириқ

1. Мўғулларнинг Хитойдаги солиқ сиёсати ҳақида XIV асрдаги форс тарихчиси Рашид-ад-Диннинг маълумоти билан танишиб, саволларга жавоб беринг.

Мўгул лавозимлилари ўзларига бўйсунган халқдан солиқни қандай усууллар билан ишади?

“Солиқ йиғишига чиққан олимчилар ҳудудларга отланганда маҳаллий одамларнинг уйини яхши билган қандайдир бир шахсларни топишга интилди. Шунинг ёрдами билан улар одамларни бурчаклардан, омборлардан, боғлардан ва уюндилар орасидан тезда топиб олди. Агар әркакларни ушлай олмаса, уларнинг аёлларини қўлга киритди, уларни мол каби қувиб солиқ йиғувчининг олдига олиб борди. Шундай қилиб, уларни оёқларидан осиб урди. Аёлларнинг йиғлаган ва ёлворган овозлари эшитиларди”.

49-§. ЕВРОПАНИНГ ЎЗГАРИШИГА НАПОЛЕОН ЮРИШЛАРИНИНГ ТАЪСИРИ

Ушбу дарсда:

- Наполеон босқинчилигининг Европадаги индустриалжамияттинг шаклланишидаги мұхим аҳамияти;
- Европадалиберал жамоат ғоясининг тарқалиши ҳақида биламиз.

Калит сүзлар:

босқинчилик юришлари, кодекс, буржуазия ислоҳотлар, либерализм, инсоннинг табиий ҳуқуқи, иқтисодий муносабатлар, фуқаролик ҳуқуқлари, парламентаризм, давлат.

Наполеоннинг босқинчилик юришларининг Европадаги индустриал жамият шаклланишига таъсири. 1799 йилда 18 брюмердаги (9-10 ноябрь) давлат күзғолони Буюк француз инқилобига нұқта қўйди. Давлат бошида Наполеон Бонапарт турган Консул режими киритилди. 1804 йилда Консул ўрнига Биринчи Империя келди, Наполеон император бўлиб эълон қилинди.

Ёддатуинг

Наполеон Францияни дунёдаги етакчи давлатга айлантириш мақсадида, айниқса, биринчи навбатда Европадавлатлариорасида устунлигини орттириш учун, ташқи сиёсатдабосқинчилик уруш юритди. Бу Европалик державалар ва халқлар томонидан қаршиликларни келтириб чиқарди. Шунинг учун, Европа сиёсати Наполеоннинг 1799-1815 йиллар оралиғида қилган босқинчиликларини Франциянинг Европада устунлик қилиш мақсадида бўлган деб фармон қабул қилди.

Эътиборберинг!

Наполеоннинг босқинчилик ҳаракатлари Франциядаги капиталистик ривожланиши тезлаштириди.

Наполеоннинг босқинчилик ҳаракатлари иқтисодий жамғармани керак қилди. Ҳукумат давлатдаги қасбчиликнинг ривожланиши учун имконият яратди. Йирик буржуазияга фойдали давлат топшириқлари берила бошлади. Наполеон давлатнинг моддий тизимида ислоҳотлар юритди. 1800 йилда француз банки ташкил қилиниб, янги пул бирлиги — франк жорий қилинди.

1804 йилда Фуқаролар кодекси (қонунлар тўплами) ёки Наполеоннинг Кодекси чоп этилди. Унда классик буржуазия намунасидаги мулк муносабатлари, меросхўрлик ҳуқуқ, аёлларнинг эркакларга, ёлланмали ишчиларнинг хўжайинга муносабатлари тасдиқланган. Кодексда фуқароларнинг қонун олдири тенглиги, шахслар эркинлигига, мулкига, ор-номус эркинликларига қўл узатмаслик кўрсатилган.

Наполеон Бонапарт
(1769—1821)

XIX асрнинг дастлабки ўн йилида француз иқтисодиётининг барча соҳаси ривожланди. Айниқса, ишлаб чиқариш кескин тус олди, мануфактура билан бирга, ишлаб чиқариш машиналари ҳам фойдаланишга киритилди. 1812 йилда фақат тўқима саноати бўйича 200-дан ортиқ фабрикалар иш юритди. 1800-1811 йиллар оралиғида Лионда мато ишлаб чиқариш уч мартага ортди. Бу машиналарни фойдаланиш орқали эришилган муваффакиятлар эди. Тезда ривожланиш нафақат енгил, балки оғир саноатда ҳам ўз аксини топди.

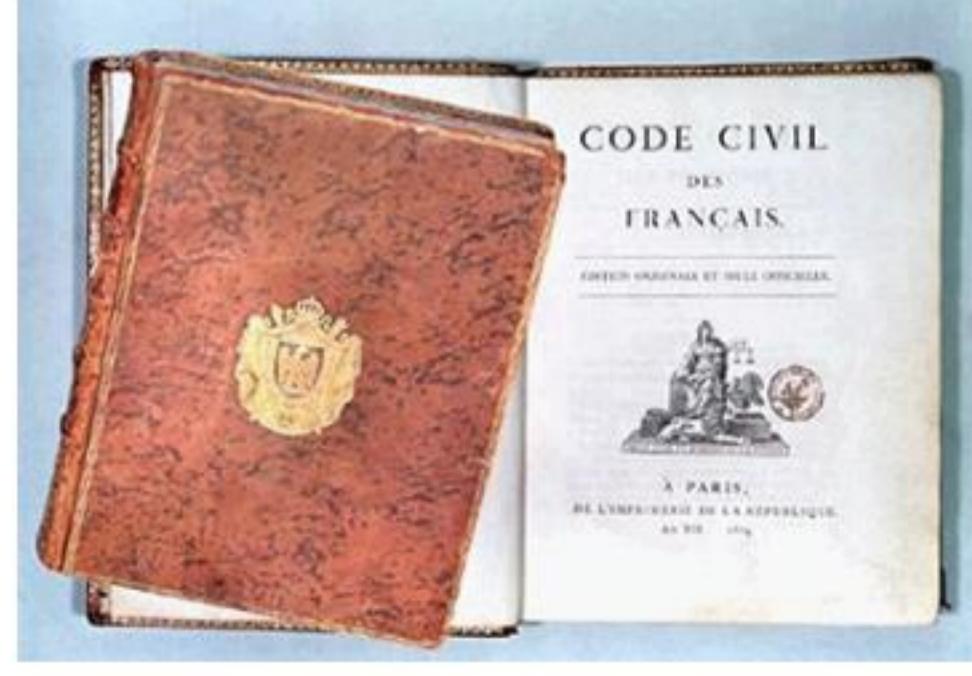
Кескин ривожланиш Франциянинг қишлоқ хўжалигида ҳам ўрин олди. Наполеон чорваларнинг инқилоб йилларида қўлга киритган ерларидан тўсиқсиз фойдаланишига имконият берувчи шартларни тасдиқлаб, тартибга солди. Бу эса ерни фойдаланишни қулай қилди; мол сонининг ўсиб, қишлоқ хўжалагидаги маҳсулот сонининг ортиши Франциянинг ички нархининг ривожланишига таъсир қилди. Европа давлатларини бўйсундириб, янги ерларни босиб олган Наполеон у ҳудудларни Франция маҳсулотини ўтказувчи ҳудудларга айлантириди. Бунга 1806 йилда Наполеоннинг Англияга киритган ҳудудий блокада сиёсати таъсир қилди. Натижада инглиз ишлаб чиқариш маҳсулотларига Европа бозори ёпиқ бўлди. Кучли рақибининг йўлини топган француз иқтисодининг ривожланиш йўли тезлашди.

Босқинчилик ҳаракатлари Франция ресурслари ва қудратини ортириди. Франция босиб олган ерлар ва давлатларни тўнаб, контрибуция олиб, қарам давлатларга, ҳарбий континетларга ўзига самарали нарҳлар тайинлаб, ўз фойдасини ортириб, хазинасини тўлдирди.

Эътиборберинг!

Буржуазиялик Франциянинг босқинчилик ҳаракатлари феодал Европага сезиларли даражада таъсир кўрсатди. Тўқнашувлар феодалмуносабатларни парчалаб, капитализм ривожланишини тезлаштириди.

1811 йилда Француз империяси йирик ҳудудни эгаллаган кучли мамлакатга айланди. Қарам давлатлар ва иттифоқдош республикаларни ҳисобга олганда, унинг таъсири бутун Фарб ва Марказий Европагача етди. Франция рақиблари денгиз атрофидан Англия, куруқликда Россиягина бўлди. Буржуазиялик Франциянинг босқинчилик ҳаракатларининг натижали бўлишининг сабаблари

Наполеон кодекси

қуруқлиқдаги Европа унга қарши чиққан давлатлар, асосан, ночор қуролланган, сони оз аскари бор феодал монархия ва чорвадорлар билан ер әгалар әди. Франциянинг ҳарбий ғалабаларига Германия ва Италиянинг сиёсий бўлиниши ҳам таъсир этди. Унинг чегарасида мустаҳкам бирлашган давлат бўлмади.

Наполеон босқинчилик ҳаракатлари пайтида Франция чегараси-ни айланиб, қўғирчоқ давлатлар қуриб, уларнинг раҳбарлигига ўз қариндошларини қўйди. Француз ҳукумати қўлга киритган давлатларда буржуазия ислоҳотларини юритди. Француз аскарлари босиб олган ҳудудларда Наполеон Кодекси киритилиб, феодал тартиб йўқ қилинди. Ишлаб чиқаришда капитализм ривожланиши цехларнинг йўқ қилинишига олиб келди. Черков ва йирик ер әгаларининг ерларининг қуи нархда сотилиши маҳаллий буржуазиянинг молиясини орттириди. Шу сабабли капиталистик ишлаб чиқаришнинг ривожланишига имкониятлар яратилди. Наполеоннинг Рейн иттифоки ва Вестфаль қироллигини қуриши, жамиятдаги дин таъсирини камайтириши, Фуқаролик кодекснинг киритилиши Германияда сиёсий ўзгариш ўрнатди. Натижада 200-дан ортиқ кичик давлатларга бўлинган немис халқи бирлашиб, ягона давлат бўлиб шаклланди. Наполеоннинг Кодекси киритилган Италияда чорваларнинг бунгача сақланган кре-

Ватерлоо ҳудудидаги жанг. Робинсон картинасидан лавҳа

постной ҳуқуқлари бутунлай йўқ қилиниб, ер эгаларининг қонунлари ўрнатилди. Наполеоннинг ички чегараларни бартараф этиб ягона ҳуқуқий тизимни ва бутунлай ҳарбий бўйсунишни жорий қилиши Италияning ҳам ягона давлатга айлантириш имконини берди. Германияда, Бельгияда ва Италияда французларнинг ҳукмронлиги маҳаллий феодал зодагонларининг ҳокимиятини чеклаб қўйди. Испанияда феодал ташкилотлар тўхтатилиб, чорваларга юкланган бирқатор қарзлар олиб ташланди. Герцоглик Варшавада чорваларнинг қарамлиги барбод қилиниб, Наполеоннинг Кодекси киритилди.

Ёддатутинг

Наполеон қўлга киритган ҳудудларда феодаллик тартибининг олиб ташланиши ижобий ўзгаришларга олиб келди, капитализм ривожланишига йўл очди, абсолют тизимининг заифлашувиға олиб келди.

Европада либерал жамият ғоясининг тарқалиши. Европада капитализм ривожланишига йўл очган Наполеоннинг босқинчилик ҳаракатлари Европа давлатларига оқсуяк буржуазия билан интеллигенцияга босимлик берган либерализм ғоясининг (лот.Liberalis-эркин) кенг тарқалишига таъсир кўрсатди. Либерализм давлатнинг барча чекловлари учун эркинлик шиорини сақлаб қолди. Бу чексиз ҳукмронлик эгаллаган монархлар ҳокимиятига ва католик черковнинг юқори тармоқларига қаршиликлардан келиб чиқди. Либерализм монархларнинг шафқатсиз кучига қарши эди ва дин ҳақиқатнинг ягона манбай эканлиги ҳақидаги тамойилга қўшилмади. Бунинг ўрнига, либерализм ўз тамойилларини қўйидагича тақдим этди:

- Инсон томонидан берилган табиий ҳуқуқларни сақлаб қолиш (омон қолиш, мол-мулк ва эркинлик);
- Эркин бозор иқтисодиёти;
- Аҳолининг фуқаролик ҳуқуқларига кафолатлик;
- Барча фуқароларнинг қонун олдида тенглиги;
- Парламентаризмни ривожлантириш;
- Давлат томонидан бажарилидиган вазифалар: ташқи хавф-хатардан чегарани ҳимоя қилиш, давлат ичидаги ижтимоий тартибни сақлаш ва хусусий мулкни ҳимоя қилиш;
- Давлат ҳокимиятини қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд хизматига бўлиш;

Ҳукуматнинг халқ олдидаги маъсулияти.

XIX аср ўртасида либерализм жамиятда муҳим бир нуқтаи назарга эга ва ижтимоий аҳамиятга эга бўлган ижтимоий назариянинг асоси бўлди. Либераллар инқилобий вазифаларни ислоҳотлар орқали ҳал

Дж. С. Милль
(1806—1873)

рига давлат аралашмаслиги керак деган либерал тамойилга суюниб, мана шунга оид ўз далилларини келтирди:

- Инсонлар ҳар доим ҳукumatдан кўра ўз ишларини яхшиrok қилишади;
- Эркин жамоалар орқали жисмоний шахсларга йирик микдордаги ишлаб чиқаришни тақдим этиш жуда катта молия билан шахсларнинг онгини ривожлантириб, қобилиятини орттириб, кўп қиррали бўлишига ёрдам беради. Ҳукumat хизмати ҳар доим ва барчага бирдай бўлади.
- Агар ҳукumat жамиятнинг турли хил талабларини бажаришни зиммасига олса ва хизматга қобилиятли одамларни тортса, у ҳолда давлатда турли хил бюрократия шаклланиб, унга мамлакатдаги барча интеллигенция тўпланади...жамиятнинг қолган бўлаги... (бюрократиядан) қандай ва нима қилиш ҳақида маслаҳат ва йўл-йўриқлар кутади,— бу ҳолда жамиятдаги энг қобилиятли ва адолатли аъзолар бюрократия қаторига киришга интилади. Натижада жамият қобилиятли бюрократик корпорацияга айланади, шундай қилиб, жамиятнинг бир бўлаги бошқаларни бошқариб, ишлаган каби оддий одатга айланади.

Билмингизнитекширинг

1. Наполеоннинг босқинчилик ҳаракатлари Европага қандай таъсир кўрсатди?
2. Европага тарқалган либерал жамият ғоясининг сабаларини атанг.
3. Либерал ҳаракат иштирокчилари ўз олдига қандай мақсад қўйди?
4. Либераллар ўз куашларида қандай усуллардан фойдаланди?

Топшириқ

1. Наполеоннинг Фуқаролик ва Жиноий кодексларидан келтирилган намуналарга боғлиқ мана бу саволларга жавоб беринг.
 - Кодекс мулкнинг қайси турини, қандай шаклини тасдиқлади?

- Кодекс хұжайин ва ишчи үртасида қандай муносабат үрнатди?
- Никоҳ шартномаси ҳақида боб қандай мақсадни күзлади?
- Конун чиқарувчининг иқтисодий ҳуқуқи учун курашган ишчига муносабати қандай?

1804 йилда қабул қилинган Фуқаролар кодексидан

Мулк муносабатлари ва уни әгалланувчилар ҳақида

538-модда. Давлат қарамоғига киравчи күчалар, йўллар, дарёлар ва сув ҳавзалари ёки қирғоқлар, дengiz портлари, гаванлар, рейдлар — француз ҳудудининг барча бўлаклари давлат мулки ҳисобланади, шахсий мулкка берилмайди.

539-модда. Ҳеч ким әгалланмаган, эгасиз қолган, мулкнинг teng әгалари бўлиб оламдан ўтган, меросхўрсиз қолганларнинг барча мулклари давлат мулки ҳисобланади.

545-модда. Жамият заруратини ва адолат ўрнатишдан бошқа вазиятда ҳеч ким ўз мулкидан бош тортишга мажбурланмайди.

546-модда. Мулкнинг ҳар қандай турига эга бўлиш ҳуқуқи барчага берилади. (мулк ундириш, унинг сифатига табиий ва ясама равишида қатнашишга).

Никоҳ шартномаси ҳақида

1428-модда. Эри аёлининг барча шахсий мулкларини бошқариш ҳуқуқига эга. У аёлга тегишли барча мулкларни бир ўзи ҳам талаб қила олади. Эри аёлининг барча мулк ҳолатларига жавобгар, агар сақлашга берилган мулк ҳаракатсизликдан, эътиборсизликдан тўзиб кетса, жавобгар.

Иш ва хизматга ёлланиш ҳақида

Хизматкор ва ишчи ёллаш ҳақида

1780-модда. Ўз хизматини тақдим этган бир ишнинг бажарилиши ва унинг муддати оралиғида ўзигагина жавобгарлик ортилади.

1781-модда. Маош миқдори, якунланган йилларга иш ҳақки ва ҳақ тўлаш, ўтган йилларга ҳақ ундириш бўйича хўжайнинг ишонч билдирилади.

1810 йилда қабул қилинган Жиноят кодексидан

415-модда. Ишчиларнинг иш жойида ишнинг бажарилиши ва унинг муддати оралиғида намойишларни, иш юритилмаслик, иш вақтидан олдин ёки кейин ишга ҳалақит қилиш, унинг баҳосини ошириш мақсаддиди ҳаракат қилганлар бир ёки уч ойгача қамоқца қамалган. Уюштирувчилар ва қўллаб-қувватловчилар икки ёки беш йилгача жазоланди.

2. Тушунтириинг:

1. Феодал-абсолют Европани парчалаган Напеолеон тарихий аҳамиятга эга прогрессивли из қолдирди... Наполеон феодализмга кучли зарба берди, ундан у қайта тикланмади, Наполеон урушининг тарихий-эпопеялик прогрессив аҳамияти ҳам мана шу (Е. В. Тарле).

3. Таҳлил қилинг:

1. Шахснинг ўй эркинлиги ва сўз эркинлигига, озод ҳаётига чек қўйилса, — у жамият бошқарувда бўлса ҳам озод ҳисобланмайди, умумий озодлик тушунчаси-шахснинг чексиз эркинлиги ва у жамиятнинг барча аъзоларига бирдай бўлиши (Ж. С. Милль).

50—51-§. ЖАХОН УРУШЛАРИ ВА ХАЛҚАРО МУНОСАБАТЛАР ТИЗИМИ

А. Биринчи жаҳон уруши. Версаль-Вашингтон тизими

Ушбу дарсда:

- Биринчи жаҳон урушининг сабаблари;
- 1914-1918 йилларда уруш ҳаракатларининг бориши;
- Версаль-Вашингтон тизими ҳақида ўрганамиз.

Калит сўзлар:

Қарама-қаршилик, иттифоқ, мобилизация, уруш ҳаракатларининг кўриниши, майдон, позициялик уруш, стратегик бошлов, жаҳон конференцияси, демилитаризацияланган ҳудуд, репарация, мандаттик тизим, халқаро муносабатлар тизими.

Урушнинг пайдо бўлишига монополистик буюк державалик гуруҳларнинг қарама-қаршилиги, Европадаги ҳудудий ва мустамла-ка талаблари, босқинчилик сиёсалари сабаб бўлди. Икки ҳарбий-сиёсий блокка бўлинган державаларнинг ўзаро қарма-қаршилиги: бир томонда Буюк Британия, Франция, Россия ва унинг иттифоқдошлари, иккинчи томонда Германия, Австро-Венгрия ва уларнинг иттифоқдошлари ўртасидаги Биринчи жаҳон урушига олиб келди.

1914 йил 28 июнда Сараево шаҳрида Австро-Венгрия таҳтининг меросхўри Франц Фердинанд ўлдирилди. Бу воқеа Австро-Венгрия ва Сербиянинг муносабатларини мураккаблаштириб, Болқон инқизозига олиб келди. 1914 йилнинг 28 июнида Германиянинг қўллаб-қувватлаши билан Австро-Венгрия Сербияга қарши уруш очди. Бу воқеа Россияни ҳам урушда иштирок этишга мажбурлади. Унга жавоб сифатида 1 августда Германия Россияга, 3 август куни эса Францияга қарши уруш очишини маълум қилди. 4 августда Германия Бельгиянинг бартарафлигини бузди. Бу Буюк Британиянинг Германияга қарши уруш очишига сабаб бўлди. Шундай қилиб, Биринчи жаҳон уруши бошланди, унга миллиард аҳолиси бор (дунё юзи халқларининг 83%) 38 давлат иштирок этди.

1914 йилдаги уруш. Генерал фон Шлиффеннинг режасига кўра, Германия тез орада Бельгия орқали француз аскарларининг фронт ортидан чиқиши керак бўлди. Бироқ Марна дарёсида бўлган кураш бу режанинг амалга ошишига ҳалақит қилди. Натижада қаттиқ қишининг олдида Фарбий майдон қуршовида уруш тизими шаклланди. Ўз навбатида рус аскарлари урушга тўлиқ тайёрланиб ултурмасдан, ҳужумга чиқди. Улар Шарқий Пруссия ва Галицияга қарши майдон очди. 1914 йилнинг 20 августида курашда руснинг 1-аскарининг қўмондони генерал П. К. Ренненкампф ғалабага эришди. Бироқ 26-30 августда Мазурск

Сараевода Австрияниң таҳт меросхўри
Франц-Фердинандниң ўлдирилиши

ботқоғида бўлган урушда мағлубиятга учради. 2-рус аскарининг раҳбари генерал А. В. Самсонов штаби билан бирга қуршовда қолади. Кавказ атрофида турк аскарлари ва рус аскари орасида уруш бошланиб, Қора дengиздан Урми кўлигача чўзилган Кавказ майдони қурилди. Бу вактда инглизлар Сувайш каналини ҳимоя қилиш учун ўз аскарлари ни Фалестинага йўналтиради. Бу ерда инглизлар ва турклар ўртасида қаршилик бошланиб, Месопотамия майдони қурилди. Шунингдек, Англия дengизда Германия ва Австро-Венгрияга қарши тўсиқ қўйиб, Африка ва Мұхит оролларидағи немисларнинг барча мустамлакаларини қўлга киритади.

1915 йилдаги уруш. 1915 йилда Германия ва Австро-Венгрия Россияга кучли зарба беришга тайёргарлик кўрди. Фарбий майдондаги тинчликни фойдаланган Германия ва Австро-Венгрия асосий кучлари рус аскарларига ҳужум қилиб, майдонни бузиб ўтади. Руслар Польшани, Галицияни ва Литвани ташлаб орқага чекинишга мажбур бўлди. Бироқ Шарқий майдонни тўлиқ йўқ қилишга немислар билан австрияликларнинг кучлари етмади. 1915 йилнинг апрель ойида Ипром тубида немислар инглиз француз аскарларига қарши заҳарли газ фойдаланди. Мана шу заҳардан 5 мингдан ортиқ одам вафот этди. Бироқ майдонни бузиб ўтишга барибир кучи етмади. 1915 йилнинг сентябрьда Болгария ўзининг қадимдан ракиби Сербияга зарба беришга қарор қилиб, Германияни қўллаб майдонга киради. Сербияни австро-болгар аскарлари тўлиқ босиб олади. Урушга Болгарияниң қўшилишидан

Рус аскарларининг генерал А.Брусилов раҳбарлигига ҳужуми 1916 й.

Тўртлик иттифоқ тузилди (Германия, Австро-Венгрия, Туркия ва Болгария). Италия бу урушда Болқондаги Адриат қирғоғини эгаллашни ўйлаб, Антантани қўллади. Бироқ италияликлар австрияликлар билан жангда мағлубиятга учради. 1915 йилдаги сафар Тўртлик иттифоққа стратегик босим олиб келди.

1916 йилдаги уруш. Россия фаол кураша олмайди деб ҳисоблаган Германия асосий кучини Фарбий майдонга олиб келди. Февраль ойида немислар Париждан 330 чақирим ерда жойлашган французларнинг муҳим ҳимояларидан бири бўлган Верден қўрғонига ҳужум қилди. Мана шу курашда немислар 600 минг одамидан айрилиб, етти чақиримгагина силжиди. 1916 йилнинг 31 май ойида Ютландия тубидаги бўлган йирик денгиз урушида немислар инглизлардан мағлуб бўлди, улар қурган тўсиқни буза олмади. Ёз ойларида Антантанинг Фарбий ва Шарқий майдонларида бироз муддат ҳужум бошлиши Галициядаги майдоннинг парчаланишига олиб келди. Рус аскарлари генерал А.Бурсиловнинг раҳбарлигига ҳужумга чиқиб, ўн бир куннинг ичида 70-75 км олға силжиди.

Бундай масофа Биринчи жаҳон урушида бўлмаган. Австро-Венгрия мамлакати қулаш олдида турди. Урушга Руминия ва Грекия ҳам аралашди, улар Антантани қўллади.

1917 йилдаги уруш. 1917 йилнинг бошидаги юришда Тўртлик иттифоқнинг стратегик босимлиги заифлашиб, олдингидай бўлмади. Антанта аъзолари 1917 йилда барча майдонга ҳужумга чиқиб, рақибларини бир йўла мағлуб қилишни кўзлади. Бироқ Россияда бошланган Февраль инқилоби вазиятни ўзgartирди. Инқилоб рус аскарла-

рининг урушга қаршиликларини пайдо қилди. Шарқий майдондаги ёз фаслига режаланган ҳужум бўлмайдиган бўлди. Россияда ҳукумат бошига большевиклар келишига кўра, октябрь охирида муросага келиш битими тузилди. Шарқий майдон парчаланди. Кавказ атрофидаги уруш ҳаракатлари ҳам тўхтади. Бу вактда Фалестина ва Месопотамиядаги майдонда инглизлар Рус аскари генерал А.Брусилов раҳбарлигида фаол уруш юритди. Фарбий майдондаги урушга АҚШнинг киришуви муҳим роль ўйнади, сабаби бу давлат одам сони томонидан ҳам, ишлаб чиқариш томонидан ҳам олдинда эди. Ҳарбий — денгиз урушларига АҚШ-нинг аралашуви денгиздаги урушнинг йўналишини ўзгартириди.

1918 йилдаги уруш. 1918 йил 3 марта Брэст-Литовскида Кенгаш Россияси Германия, Австро-Венгрия, Болгария ва Туркия билан тинчлик битимиға қўл қўйди. Россия Литва, Қурляндия, Лифляндия, Эстландия ва Белоруссиянинг бир қисмидан айрилди. Туркия эгалигига Кавказдаги Карс, Ардаган ва Батуми ўтди. Украина ва Финляндия мустақил бўлди. Шартномага кўра, Россия ўзининг бир миллион км ҳудудидан айрилди ва Кенгаш ҳукумати Қизил аскарнинг бир неча бўлагини тарқатиши керак бўлди. 1918 йилнинг 27 августида рус-герман шартномасига мувофиқ Россия Германияга контрибуция ҳисобида 6 миллиард марка тўлаши керак бўлди. Ушбу келишувлардан сўнг Германия ўзининг Шарқий майдондаги аскарини олиб кетишга имконият олди ва 1918 йил июль ойида Фарбий майдонда кучли беш ҳужум уюштириди. Бироқ Марнада бўлган уруш кураш ҳаракатларининг тақдирини бир йўла ҳал қилди: шундан кейин немис аскарлари фақат чекинди. Кузда Антанта бутун майдон бўйича ҳужум бошлади. Биринчи бўлиб Болгария тизза букди, 29 сентябрда Антанта билан шартнома тузди. 30 октября мана шундай шартномани Туркия ҳам тузишга мажбур бўлди. З ноября Австро-Венгрия мағлуб бўлганини тан олди. Охирида 1918 йилнинг 11 ноябрида Фарбий майдоннинг қўмондони француз маршали Ф. Фош Германиянинг мағлублигини англатувчи шартномага қўл қўйди. Биринчи Жаҳон уруши Антанта ғалабаси билан якунланди.

Ёддатутинг

1919 йил 28 апрелда Германия қўл қўйган Версалтьинчлик шартномаси 1914-1918 йилларда бўлган Биринчи жаҳон урушининг якунланганини кўрсатди.

Ушбу қирғин уруш давомида 10 миллионга яқин одам вафот этди. Уруш таъсирида бўлган очарчилик ва турли юқимли касалликлардан вафот этган одам сони 20 миллиондан кам эмас эди.

Версаль-Вашингтон тизими

Биринчи жағон урушининг ниҳоясига етиши урушдан кейинги дунё қандай тизимда бўлиши керак деган муаммоларни вужудга келтирди. Фолиб давлатлар олдига қуйидаги масалалар кўндаланг қўйилди: 1) ўзлари учун қулай бўлган халқаро алоқаларнинг янги тизимларини шакллантириш; 2) йирик салтанатлар таъсир доираси билан шуғулланадиган соҳаларни аниқлаш, уларни уруш шартларига мослаштириш; 3) Германия мустамлакалари ва Туркия бошқарувида бўлган ўлкалар тақдирини ҳал қилиш. Ушбу мақсадларда 1919 йилда Париж сулҳ конференцияси ўтказилиб, конференцияга 27 давлат вакиллари қатнашдилар. Бироқ бу борадаги муҳим муаммоларни ҳал қилиш ваколатларини фақат учта давлат — Буюк Британия, Франция ва АҚШ давлатлари қўлга киритдилар.

АҚШ янги дунё тартибини ўрнатишга интилди. АҚШ ўз олдига Американинг нуфузини фақат айрим ҳудудларда эмас, дунё миқёсида етакчи давлат сифатида шакллантиришни мақсад қилиб қўйди. Бу ишда ўзлари томонидан таклиф қилинган халқаро ташкилот — Миллатлар лигасининг асосий қурол вазифасини бажариши илгари суррилди. Буюк Британия уруш пайтида қўлга киритилган ўлжаларни қонунлаштирган ҳолда, ўзининг дунё миқёсидаги нуфузининг асосий воситаси сифатида Британия империяси салоҳиятини оширишга интилди. Франция ўзининг асосий рақиби Германиянинг кучсизланганини инобатга олиб, Европада етакчи ўринга эга бўлиш мақсадида курашди ва янги мустамлака ўлкалардан кўп фойда топишга ҳаракат қилди.

Ёддатутинг

Асосий халқаро алоқаларни шакллантирувчилар ичida муайян вақт оралиғида ўзаро муносабатларнинг ўзига хос хусусиятлари қарор топади. Бундай муносабатлар **халқаро алоқалар тизими** ёки **халқаро тизим** деб аталадиган тузилманинг ҳар бир шаклланиш босқичларида алоҳида аҳамият касб этади.

Конференция пайтида унда иштирок этувчилар ўртасида ўзларининг манфаатлари учун қизғин баҳс-мунозаралар авж олди. Мана шундай зиддиятли ёндошувларга қарамасдан, Буюк Британия, Франция, АҚШ ягона қарорга келишга муваффақ бўлди, шу тариқа тинчлик шартномаси тузилди. 1919—1920 йилларда Германия ва унинг тарафдорлари Австрия, Венгрия, Болгария ва Туркия билан тинчлик шартномасига имзо чекди.

Галаба қозонган давлатлар дунёни урушдан кейин тиклаш мақсадида Версаль тизимиға асос солди.

Германия билан тузилган Версаль тинчлик шартномаси урушдан кейинги халқаро муносабатлар учун дастуриламал бўлди. Мазкур шартномалар бўйича Германия ҳудудининг бир неча ерлари қўшни давлатларга берилди. Германия ўз ҳудудининг $\frac{1}{8}$ қисмидан, аҳолисининг $\frac{1}{12}$ қисмидан айрилди. Рейн дарёсининг чап соҳиллари 15

1919 йилда Париж яқинидаги собиқ қирол резиденциясида бўлиб ўтган Версаль шартномаси

йил муддатга иттифоқдошларнинг қўшинлари таркибига киритилди. Рейн дарёсининг ўнг соҳилларида эни 50—60 километргача чўзилган қуролсизлантириш ҳудуди барпо этилди, бу ерда герман ҳарбий базалари ва тузилмалари, барча ҳарбий мудофаа объектларига тамоман барҳам берилди. Германиянинг ҳарбий салоҳияти бирданига қисқартирилди: 100 минг кўнгилли аскарлар, ҳарбий-денгиз флоти қисман ўзгартиришлар билан иттифоқдошлар таркибига қўшилди. Германияга сув ости флоти, ҳарбий авиация ушлаш таъкиқланди, жуда катта кемалар ишлаб чиқаришга рухсат берилмади. Улар жарима тўлашга мажбур бўлди, Германияга қарашли мустамлака ўлкаларни ғалаба қозонган давлатлар ўзаро бўлиб олдилар.

Германия тарафдорлари билан тузилган шартномалар туфайли Европа ва Осиё харитаси қисман ўзгартирилди. Европа харитасидан Австро-Венгрия бутунлай олиб ташланди: Австрия ва Венгрия ёнида янгидан хорватлар ва словенияликлар, серблар қироллиги — Чехословакия (1929 йилдан Югославия) пайдо бўлди. Австро-Венгрия ҳудудининг қолган қисми Италия, Польша, Руминияга бўлиб берилди. Ҳарбий флот ва унинг Дунай флотилияси ғолиб давлатлар ихтиёрига ўтказилди. Венгрия собиқ Австро-Венгрия монархияси ерларидан воз кечиб, ана шу ерда янги ташкил этилган Чехословакия ва Хорватия, Словения, серблар қироллигини тан олди. Венгрияга танк ва оғир артиллери яга эга кичик сонли армия ташкил этишга рухсат берилди. Ҳарбий авиация ташкил этиш таъкиқланди. Венгрия флотидан айрилди, ўз ҳудудига қурол-яроғлар, ҳарбий материаллар ва қуроллар олиб киришига таъкиқ қўйилди. Болгария ҳудудига тегишли бир неча ерлар Руминия, Югославия, Юноистон таркибига қўшилди. Болгария барча флотларидан маҳрум бўлиб, ҳарбийлари сони қисқартирилди.

1920 йилда тузилган Севр шартномасига кўра Туркия ўзининг мустақил давлат мақомини йўқотиб, буюк қудратли давлатларнинг яrim мустамлакасига айланди. Туркияning ҳудуди Кичик Осиёгача қисқариб, Истанбул Босфор дengизининг Европа соҳилларидағи кичик ҳудудлар билан чекланди. Туркияning Европа қисмидә жойлашган ҳудудлари тўлалигича ҳамда Измир порти Юноистонга берилди. Туркларнинг араблар ерининг шарқий қисмидә жойлашган ерларини эса Буюк Британия ва Франция ўзаро бўлиб олдилар. Босфор бўғози ва Дарданел буюк салтанат вакилларидан иборат янги ташкил топган халқаро комиссия назоратига ўтказилди. Туркия устидан молиявий назорат ўрнатилди. Туркия халқи Миллий-озодлик ҳаракатларини бошлаб, бунинг натижасида 1923 йилда Туркия мустақил республика дея эълон қилинди. Севр шартномаси ҳам тўла амалга ошмай қолди. Бунинг ўрнига Лозанна шартномаси тузилиб, мазкур шартномага кўра Туркияning мустақиллиги тан олинди.

Урушдан кейин Германия мустамлакалари ва Туркия бошқарувида бўлган араб ерларида рўй берган Миллий-озодлик ҳаракатлар конференция ташкилотчиларига мустамлакачиликка доир муаммоларда адолатли турда янги қарорлар қабул қилишга даъват қилди. Мана шундай заруратлардан келиб чиқсан ҳолда бошқарув тизимиға маҳсус усул — мандатли тизим таклиф этилди.

Янги шартномаларга кўра Германия ва Туркияning Яқин Шарқдаги мустамлакалари бундан кейин мустамлакачилик тизгинларидан озод этилганлиги эълон қилинди. Бироқ тараққиётдан орқада қолганлиги ва ривожланиш учун етарли тайёргарликлар йўқлиги сабабли бу ердаги давлатлар оёққа тургунларига қадар мустақил бўла олмасдан кучли ривожланган, суверен давлатлар ҳимояси остида бўлди. Мазкур ҳудудларга ҳомийлик қилишни ўз зиммаларига олган ҳомий-давлатлар, мустамлака давлатлар ўз мустақилликларини қўлга киритгунга қадар мандатли бошқарув тизимини тайёрлаш керак эди. Мандатли тизим Буюк Британия, Франция, Япония каби қудратли давлатларга мустамлака давлатларни ҳали ҳам узоқ вақт янги шаклларда бошқариб, ўз фаолиятларини олиб бориш учун имкониятлар берди. Париж конференциясида Миллатлар Лигаси ташкил этилганлиги муҳим ишлардан бири бўлди. Лига барча халқлар ўртасидаги алоқаларни мустаҳкамлаб, тинчлик ва хавфсизлик кафолати вазифаларини адо этишни ўз зиммасига олди. Миллатлар Лигаси бош орган Ассамблея, Кенгаш ва доимий Котибиятда н иборат бўлди.

Ёддатутинг

Версаль тизими Биринчи жаҳон уруши натижаларига кўра халқаро ҳуқуқнинг шаклланишини ва урушдан кейин дунёда шаклланган янги кучларнинг ўзаро муносабатларини тавсифлайди.

Ушбу халқаро тизим туфайли янги элементлар вужудга келди: тингчликни сақлаш бўйича халқаро ташкилот — Миллатлар Лигасининг

ташкил этилиши, давлатлар алоқаларидағи тамойилларни тайёрлашва улар ўртасида бўладиган низоларни тартибга келтириш, Миллатлар Лигаси қошида махсус агентлик ташкил этиш, меҳнат ва капитал ўртасида келишилган сиёsat бўйича Халқаро меҳнат ташкилоти, мандат тизимини ташкил этиш. Версаль тизимининг қарама-қарши тавсифи уни ташкил этувчиларнинг Германияга муносабатларида акс этди. Версаль тизимиға асос солувчи Германиянинг рақобатчилари уни кучсизлантиришга ҳаракат қилди. Шу билан бирга, улар давлатдаги инқилобларни енгиш учун немис буржуазиясига ёрдам беришга ҳам интилди. Бунинг учун герман монополистларининг иқтисодий манфаатларини ҳимоя қилиш ва ҳарбий қўшинларини қўллаб-қувватлаш тақозо этилди, чунки қўшинлар Германиядаги, шунингдек, дунёдаги инқилоб ҳаракатларини бостириши керак эди.

Версаль тизимининг демократияга хилоф тавсифи кичик давлатлар аҳолиси билан алоқаларда акс этди. Дунёдаги ҳудудий бўлинишлар ана шу ҳудудларда яшайдиган халқларнинг эмас, қудратли давлатларнинг манфаатларига мос бўлинди.

Руминияга венгр ва болгар халқи яшайдиган ҳудуд қўшилди, Марказий ва Жанубий-Шарқий Европадаги ҳудудий бўлинишлар Болгария ва Югославия, Венгрия ва Чехословакия, Чехословакия ва Польша давлатлари ўртасида жиддий қарама-қаршиликларни вужудга келтирди.

Версаль тизимининг империалистик хусусияти конференция иштирокчиларининг қўйидагича таклифларини шакллантириди:

- 1) дунё бўйлаб инқилобий ҳаракатларнинг тарқалмаслиги учун Кенгаш Россиясини халқаро яккалашга эришиши.
- 2) мандат тизимини ташкил этган ҳолда, янгиликлар яратиш йўлларини баҳона қилиб, мустамлакачилик тизимларини сақлаб қолиш.

Ёддатутинг

Дунёни бўлиб олиш Версаль тизимидағи қарама-қарши ва антогонистик хусусиятга эга кучлар орқали аниқланган тамойиллар бўйича амалгаоширилди.

Янги тартиблар барча қудратли давлатларга бирдек маъқул бўлмади. Версаль тизими бўйича Буюк Британия ва Франция кўп имкониятларга эга бўлди. АҚШнинг дунёда илғор давлатга айланишга интилиши муваффақиятсиз якун топди.

АҚШ Париж сулҳ конференциясида инобатга олинмаган ўз талабларини қайта қаноатлантириш учун 20-йилларнинг бошларида Версаль тизимиға ўзгаришилар киритиш тўғрисидаги масалаларни илгари сурди. Америка ҳукумати Вашингтонда халқаро конференция ўтказиш учун таклиф билдириб, бошқа қудратли давлатлардан розилик олди. 1921—1922 йилда тўққизта давлат иштирок этган Вашингтон конференцияси жараёнида АҚШ халқаро муҳим муаммоларни ҳал қилишда ўзининг устунлигини аниқлашга ҳаракат қилди ҳамда бунга эришди.

«Түккіз құдратли давлат шартномаси» бүйича АҚШ Хитойда үз нуфузини бирданига ошири, Япония эса Хитойда нуфузидан маҳрум бўлди.

«Беш құдратли давлат шартномаси» (АҚШ, Буюк Британия, Франция, Италия, Япония) — дengiz қурол-яроғларини чеклаш, АҚШга үз флоти тизимини британияликлар билан тенглаштиришга имкон берди, япон тармоқ флоти кўлами эса анча кам бўлган. АҚШ ўзига фойдали тоннада линкорларни шакллантиришга эриши.

«Тўрт құдратли давлат шартномаси» (АҚШ, Буюк Британия, Франция, Япония) — Тинч океани ҳавзаларига доир манфаатлар ва ҳуқуқларни биргаликда ҳимоя қилиш АҚШга қарши қаратилган 1902—1921 йиллардаги инглиз-япон иттифоқининг барҳам топишига олиб келади.

Эътиборберинг!

Вашингтон конференциясини ўтказиш ва унинг қарорлари Париж сулҳ конференциясининг давоми ва Версальтизимига киритилган қисман ўзгаришлар бўлди.

Вашингтон конференцияси ўзининг қарорлари билан урушдан кейинги дунё тизимидағи янги халқаро муносабатлар тизимидағи шаклланишларни ниҳоясига етказди, дунё сиёсатида АҚШнинг нуфузини ошириб, Версаль-Вашингтон тизими деган номга эга бўлди. Вашингтон конференциясининг ўтказилиши ва унинг қарорлари *Версаль тизими абадий* тизим әмаслигини, у фақат құдратли давлатлар ўртасидаги зиддиятларни вақтинча тартибга келтирадиган, бироқ уларни қаноатлантирмайдиганлигини намоён қилди. Вашингтон конференциясидан кейин бу зиддиятлар кенг тус олди.

Эътиборберинг!

Версаль-Вашингтон халқаро муносабатлар тизимининг заифлашиши унинг дунёдаги халқаро муносабатлар тизимидағиadolattamойилларини шакллантиришга мос келмаслигига эди. Бу қарама-қаршиликларнинг охири Иккинчи жаҳон урушига олиб келди.

Билмингизнитекшириング

1. Биринчи жаҳон урушининг сабаблари қандай бўлди?
2. Биринчи жаҳон урушидаги катта жанглар ҳақида айтиб беринг.
3. Биринчи жаҳон уруши қандай якун топди?
4. Версаль-Вашингтон тизими ҳақида гапириб беринг ва унинг камчиликларини тушунириинг.

Топшириқлар

Миллатлар Лигаси низомининг парчаси билан танишинг, саволларга жавоб беринг.

1. Миллатлар Лигаси қандай мақсадларда ташкил этилган?
2. Тинчликни сақлашда Миллатлар Лигаси қандай таклифларни илгари сурган?

3. Германиянинг собиқ мустамлакалари ва олдин Туркия ихтиёрида бўлган ҳудудларда Миллатлар Лигаси жорий этган мандатлар тоифалари ҳақида гапириб беринг. Уларнинг мазмунини тушунтиринг.

Миллатлар Лигаси Низомидан (1919 йил 28 апрель)

Олий шартнома тузувчи томонлар халқлар ўртасидаги ҳамкорликларни ривожлантириш учун ва уларнинг хавфсизликлари ҳамда тинч ҳаётларини кафолатлаш учун бир неча мажбуриятларни — уруш очмаслик, адолат ва ор-номусга асосланган тўла ошкораликда халқаро муносабатларни қўллаб-қувватлаш, ҳукуматлар сиёсатининг расмий қоидалари сифатида қабул қилинаётган халқаро ҳуқуқлар талабларига жиддий амал қилиш, адолат устуворлигини қарор топтириш ва шартномлар орқали белгиланган барча мажбуриятларни уюшган халқларнинг ўзаро тенг муносабатлари шароитида сақлашни инобатга олган ҳолда, Миллатлар лигаси томонидан тасдиқланган ушбу Низомни қабул қиласи.

8-модда

Лига аъзолари тинч ҳаётни сақлаш, миллий қуролланишни миллий хавфсизликни сақлашга мос даражагача чеклаш ҳамда ушбу йўналишлардаги халқаро мажбуриятларни бажаришни тақозо қилишини тан олади.

Кенгаш... ҳар хил ҳукуматлар билан мажбуриятларни қабул қилгандан кейин, тасдиқланган қуролланиш даражасини Кенгаш розилигисиз муҳокама қилиши мумкин эмас...

Лига аъзолари ўзларининг қуролланиш кўламига, ҳарбий, денгиз ва ҳаво дастурларига ҳамда уруш учун фойдаланиш учун яроқли саноат соҳаларининг аҳволига тегишли барча маълумотларни тақдим қилиб боришга мажбур.

10-модда

Лига аъзолари ташкилотга аъзо давлатларнинг ҳудудий яхлитлигини ва сиёсий мустақиллигини ҳурмат қилиш ҳамда асрashга мажбур. Ҳужум уюштирилган пайтда ёки ҳужум уюштириш хавфи содир бўлган пайтда Кенгаш ушбу мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш учун чора-тадбирлар кўради.

11-модда

Лигага аъзо ҳар қандай давлатларга уруш хавф солган ҳолатларда ана шу давлат илтимосига биноан Баш котиб тезкорлик билан Кенгаш ўтказади.

Лиганинг ҳар бир аъзоси дўстона шароитларда Ассамблея ёки Кенгаш эътиборини халқаро муносабатларга таъсир кўрсатадиган ҳолатда ёки тинчлик ҳукмронлик қилишига, тобе халқлар ўртасидаги дўстона шартномалар тузишга қарата олади деб эълон қилинади.

12-модда

Лига азолари ўзаро низолар пайдо бўлган ҳолларда ушбу муаммоларни ҳал қилиш учун учунчи томонни жалб қила олади ёки ана шу йўл орқали муаммони ҳал қила олади, агар муаммо ҳал қилинмаса у ҳолда мазкур баҳслар Кенгаш томонидан муҳокама қилинади. Улар, шу билан бирга, ҳайъат судлари ёки суд ҳукми ёхуд Кенгаш баёноти қарорларидан кейинги уч ой муддат ичida урушга йўл қўймаслик ҳақида ўзаро келишадилар.

Ушбу моддада ўрганилган барча ҳолатларда судъялар кенгашининг қарори ёки суд ҳукми белгиланган муддат ичida чиқарилиши шарт, Кенгаш баёноти эса ўрганилаётган низолар муҳокама қилина бошланган кундан эътиборан олти ой ичida ўтказилиши керак.

13-модда

Агар Лига аъзолари ўзаро судъялар кенгаши ёки суд ҳукми орқали муаммони ҳал қила олмаса, баҳс-мунозаралар дипломатик йўллар орқали ҳал қилинмайдиган бўлса, у ҳолда муаммо тўлалигича судъялар кенгашида муҳокама қилинади ёки суд орқали ҳал қилинишига келишилади.

16-модда

Агар Лига аъзоси 12, 13 ва 15-моддаларда қабул қилинган мажбуриятларга қарамасдан уруш очишга тайёргарлик кўрса, унда улар Лигадаги бошқа барча аъзоларга қарши уруш очган ҳисобланади. Бунинг натижасида урушга тайёргарлик кўрган ушбу давлат билан барча савдо, молиявий алоқалар узилади, ўз фуқаролари ва ташкилот Низоми талабларини бузган давлат фуқаролари ўртасидаги молиявий, савдо ёки шахсий муносабатлар таъқиқланиши шарт.

Мазкур ҳолатларда Кенгаш манфаатдор ҳукуматларга Лига мажбуриятларига нисбатан ҳурмат сақлаш йўналишидаги ҳарбий ҳаракатлар олиб бориш учун зарур ҳарбий, дengiz ёки ҳаво кучларининг сонли таркибини таклиф қилишга мажбур.

Лига аъзолари инқирозлар шароитида харажатлар ва қийинчиликларнинг олдини олиш учун молиявий ва иқтисодий чора-тадбирлар қўллаш жараёнида ўзаро ёрдам кўрсатиш бўйича келишадилар. Улар Низом талабларини бузган давлатга қарши чора-тадбирлар кўриш жараёнида teng даражада ўзаро ёрдам кўрсатади. Ташкилотга аъзо давлатлар мана шундай операциялар вақтида ҳарбий қўшинларнинг ўз ҳудудлари орқали ўтишларини осонлаштиришни таъминлашга мажбур.

22-модда

Қуйидаги тамойиллар уруш натижасида собиқ ҳукмрон давлатлар назоратидан чиққан ва ҳалигача мана шундай мураккаб даврда ўзини-ўзи бошқара олмайдиган халқлар жойлашган мустамлакалар ва ҳудудларга нисбатан қўлланилади. Бу халқларнинг куч-қудрати ва тараққиётлари тамаддуннинг муқаддас миссиясини ташкил этади ва ушбу миссиянинг амалга ошишини аниқ мавқега мувофиқлаштиради.

Ушбу тамойилни амалга оширишнинг энг муҳим усули — ушбу халқларни етакчи миллатлар ҳомийлигига топшириш. Улар бу каби ҳомийликларни Лига номидан мандат тизими орқали амалга оширадилар.

Мандат тавсифи халқ фаровонлиги, ҳудудининг географик жайлашиши, унинг иқтисодий аҳволи ва бошқа ҳолатлар билан аниқланиши шарт.

Барча ҳолларда мандатларга эгалик қилувчи давлат Кенгашга ҳар йили ўз ихтиёридаги ҳудудга тегишли хабарлар юбориб туриши шарт.

Мандатнинг ўзига хос хусусияти аҳоли фаровонлиги даражасига, ҳудуднинг иқтисодий шароитига, унинг иқтисодий шартларига ва бошқа шароитларга боғлиқ ҳолда фарқ қиласи.

Олдин Оттоман империяси таркибида бўлган бир неча ҳудудлар, муайян тараққиёт даражасига эришиб, мустақил миллат сифатида шаклланиши вақтинча тан олиниши мумкин, фақат бир неча шартлар асосида улар ўзларини-ўзлари бошқара оладиган даражага етганча, Мандат тизими ўз маслаҳати ва ёрдамларини бериб, уларни бошқаришни давом эттираверади.

Марказий Африка жойлашган халқлар шаклланган тараққиёт даражасига мос ҳудудни Мандатли бошқаришга олиш пайтида бир неча шартлар қўяди, виждон эркинлиги ва диний эркинликларга кафолот берилсин дея талаб қиласи.

Жануби-Фарбий Африка ҳудудлари ва Тинч Океанининг Жанубий қисмидаги бир неча оролларда аҳолининг жойлашишига кўра, ташқи муҳит билан алоқаларнинг камлигига боғлиқ ҳолда тамаддун марказидан четда қолганлиги туфайли, уларни бошқаришда Мандат қонуни қулай бўлади ҳамда улар ана шу ҳудуд таркибида бўлади.

Б. Иккинчи жаҳон уруши. Ялта-Потсдам тизими

Сабаблари. Уруш Версаль-Вашингтон халқаро муносабатлар тизими-даги камчиликлар туфайли бошланди. Уруш коалиция асосини яратган фашистик иттифоқдош давлатлар — Германия, Италия ва Япония ташаббуси билан бошланди. Улар жаҳон сиёсий, иқтисодий ва геосиёсий маконни батамом қайта ўзгартириб, «янги дунё тартиби»ни ўрнатишни

ўз олдиларига мақсад қилиб қўйди. Германия Версаль тизимиға ўзгартиришлар киритишга ва Марказий ҳамда Шарқий Европа устидан ўз таъсир доирасини оширишга ҳаракат қилди. Италия Болқон ва Шимолий-Шарқий Африкага қарши ҳарбий-сиёсий ҳукмронликларини шакллантирган ҳолда, иқтисодий таъсирини оширишга интилди. Япония Тинч океани ҳудуди ва Узок Шарқни қўлга киритишга тараддуд кўрди. Ўз олдиларига мана шундай қўшма мақсадлар қўйган Германия, Италия ва Япония, чегаралар чизиғини ўзгартириш ва дунёга ҳукмронлик ўрнатиш учун Версаль-Вашингтон тизимиға ўзгартиришлар киритишга шайландилар.

Босқинчи фашистлар иттифоқига Буюк Британия, Франция, АҚШ давлатлари қарши чиқиб, халқаро муносабатларда ўzlари ташкил этган статус-квога ўзгартиришлар киритишни ҳоқламади. Улар жаҳон харитасининг тубдан қайта ишлаб чиқарилишига қарши бўлди.

1939 йилда Германия жуда кучли ҳарбий-иқтисодий кучга эга бўлиб, саноат ва ишлаб чиқариш даражаси бўйича Фарбий Европа давлатлари ичida олдинги ўринни эгаллади. Германия агрессиясига қарши Farb давлатларининг қаршиликлари «тинчлик» сиёсати орқасида кучсизлана бошлайди. Бунинг натижасида Германия Австрияга аншлюс (куч орқали ўз таркибига қўшиб олиш) эълон қилиб, 1938 йилда қабул қилинган Мюнхен шартномасига мувофиқ Чехословакиянинг Судет ҳудудини ўзига қўшиб олди. 1939 йилнинг март ойида эса Чехословакия Германия таркибига кирди. 1939 йилнинг май ойида Италия ва Германия ўртасида иттифоқлашишга доир шартнома имзоланди. 23 августда уруш очмаслик тўғрисида Кенгаш-герман пакти қабул қилинди. Шундай қилиб, Германия ўзини иккита майдонда бир хил урушишдан қутқариб қолди. 1939 йил 1 сентябрда Германия Польшага бостириб киради. Бунга жавоб сифатида Буюк Британия ва Франция 3 сентябрда Германияга қарши уруш очади. Европада аланталанган уруш олови дунёга тарқалиб, уч босқични ўз ичига олди.

Ёддатутинг

Иккинчи жаҳон уруши Германиянинг 1939 йил 1 сентябрда Польшага бостириб кириши билан бошланди.

Ушбу дарсда:

- Иккинчи жаҳон урушининг бошланиш сабаблари ва босқичлари;
- халқаро муносабатларда Ялта-Потсдам тизимининг шаклланиши, унинг биполяр хусусияти ҳақида билиб оламиз.

Калит сўзлар:

аншлюс, агрессор, Учлар пакти, гитлерчиларга қарши коалиция, сўзсиз таслим, деколонизация, кўпполяр, биполяр, холис ҳаракат, ядервий омиллар.

Лондоннинг таниқли ҳудудларидан бирининг немислар авиацияси томонидан уюштирилган ҳужумидан кейинги ҳолати. 1940 й.

Биринчи босқич: 1939 йил сентябрь — 1942 йил июнь. Бу босқичда босқинчилик ҳаракатлари яққол кузатилиб турса-да, урушдаги ҳаракатлар күламини тез орада катталаштириш, урушувчи томонларнинг аник таркибларини аниқлаш асосий ўринга чиқарилди. Польшани босиб олғандан кейин, 1939 йил сентябрда Германия ва СССР Польша ҳудудини бўлиб олиб, умумий чегараларни белгилади. Финляндия билан ҳудудий келишмовчиликларга кўра Кенгаш-фин уруши бошланди. Бу уруш 1940 йил марта тугади ва ўртада тинчлик сулҳи тузилди. Сулҳ натижасига кўра Финляндия СССРга ерининг катта қисмини берди. 1940 йилнинг май ойида Германия Дания ва Норвегияни босиб олиб, Атлантика океани учун бўладиган урушда ўзлари учун фойдали шароитлар яратди. 1940 йил 10 майда Германия Францияға ҳужум уюштириб, уларнинг ерларининг 2/3 қисмини босиб олди, бундан кейин Германия Бельгия, Нидерландия ва Люксембургни ўзига қаратиб олди. Бу вақтда Болтиқ бўйи давлатларининг янги Кенгаш ҳукумати раҳбарлари референдум ўтказиб, СССР таркибиға қўшилди. СССР Руминиядан Бессарабияни қайтариб олишни ва ўзларининг таркибиға Буковинани қўшиб беришни талаб қиласди.

1940 йилнинг ўрталарида немислар авиацияси Буюк Британияга қарши кучли ҳужум қиласди. Бу ҳужум инглиз учувчилари томонидан бостирилиб, қаршиликлар кўрсатади.

1940 йилнинг 27 сентябрида Берлинда Германия, Италия ва Япония ҳарбий иттифоқ тузиш ва ўз таъсир доираларини оширишга доир ўзаро шартнома тузадилар, шу тариқа Учлар пакти имзоланади. 1940 йил сентябрь ойида Италия жангчилари Африкада инглиз армиясига қарши уруш ҳаракатларини бошлайди. Шимолий Африка фронти бошланади.

Кенгаш армияснинг Москва остонасидаги қарши ҳужуми, 1941 й.

1940 йил декабрда Гитлер СССРга бостириб кириш түғрисида қарор қабул қилиб, «Барбаросса» режасини тасдиқлайди.

1941 йилда инглиз мустамлакачи қўшинлари Эфиопиядаги италиянликларни таслим бўлишга мажбур қилди. Уруш алангаси Шимолий Африка ва Болқон яrim оролида ҳам авж олди. Немис қўшинлари Югославия ва Юнонистонни босиб олиб, инглиз қўшинлари устидан ғалаба қозонди ҳамда Болқонни тамоман ўз назоратларига олди. Бундан кейин Германия ўз қўшинларини СССРнинг чегараларига тўплай бошлади.

Ёддатутинг

1941 йил 22 июнда Германия уруш эълон қилмасдан Кенгаш Иттифоқига бостириб кирди.

Иккинчи жаҳон урушининг тарқибий қисми ҳисобланадиган Улуғ Ватан уруши бошланди. 12 июлда Буюк Британия ва СССР Германияга қарши бирлашган ҳаракатлар олиб бориш түғрисидаги шартномани имзоладилар, бу гитлерчиларга қарши коалиция ташкил топганидан далолат беради. 1941 йилнинг августида Буюк Британия ва АҚШ урушга оид ўз мақсадларини намоён қилиб, Атлантика хартиясини имзолашди. 1941 йил 5 декабрда Қизил армия Москва остонасида қарши ҳужумга чиқди, бу Кенгаш Иттифоқини тез орада босиб олиш режаларига барҳам берди.

1941 йил 7 декабря Япония АҚШ ва Буюк Британияга қарши кенг кўламга эга уруш бошлади. 1941 йил 8 декабря АҚШ Иккинчи жаҳон урушига қўшилди. 9 декабря Германия ва Италия АҚШга қарши уруш очди. АҚШ ва Буюк Британия эса Японияга қарши уруш эълон қилди.

Сталинград жанги

1942 йил 1 январда Буюк Британия, Хитой, СССР, АҚШ ва 22 давлат фашистлар давлати (Учлар пакти)га қарши биргаликда кураш олиб бориш учун Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Баёнотини имзоладилар. Январь ойида Шимолий Африкада Италия-герман қўшинларининг уруши бошланди, инглизлар Мисрдан сиқиб чиқарилди. Ёз ойларида немис қўшинлари Итил ва Қавказда ҳужумга ўтди.

Германия ва Италия жануби Ливиядан бошланиб, шимоли Баренц дengизигача, гарбда Бискай қўлтиғидан шарқдаги Итилгача чўзилган кенг-бепоён ҳудудларни ўз назоратлари остига олди. Япония бундан кейин ҳам катта маконда: Янги Гвинеядан Алеут оролларига ва Ҳиндистондан Маршалл оролларигача ҳукмронлик қилди. 1942 йилнинг охириларида уларнинг ҳукмронликлари камая бошлади. Гитлерчиларга қарши коалиция эса ҳарбий куч ва инсон ресурслари жиҳатидан бир неча ҳисса устун бўлди. Бу ҳолатлар Учлар пакти давлатларининг устунлигини чеклаган ҳолда, урушда фаол ҳаракатларига тўсқинлик қилди.

Иккинчи босқич: 1942 йил июнь — 1943 йил декабрь. Энг биринчи бўлиб Япония Тинч океанидаги Мидуэй оролида мағлубиятга учради. 1942 йилнинг октябрь ойида Шимолий Африкада кескинлашган жанглар авж олди. Бу уруш 1943 йил май ойида Германия ва Италиянинг мағлубиятга учраши орқали ниҳоясига етди. Ёз ойига яқинлашганда Атлантика океанидаги уруш ҳаракатларида ҳам ўзгаришлар рўй берди.

Кенгаш-немис фронтида 1942 йилда Сталинград учун даҳшатли уруш бўлди, унга миллионга яқин одамлар иштирок этди. Ноябрь ойида Кенгаш жангчилари Сталинград остонасидаги немис-румин фронтини

бузиб ўтиб, фельдмаршал Паулюснинг 300 минг қўшинларини қамалга олди. 1943 йил 31 январда улар тамоман таслим бўлиб, қўлга тушди. Сталинград жанги урушда туб бурилишлар рўй беришига замин яратди. Июль ойида Германиянинг Шарқий фронтларидағи Курск остонасидағи қарши жангга чиқиш ҳаракатлари тамоман муваффакиятсизликларга учрайди. Курск жанги бундан кейин уруш тақдирига туб ўзгаришлар олиб кирди. Бу босқичда Буюк Британия, СССР, АҚШ раҳбарлари Техронда бўлиб ўтган олий даражадаги дастлабки учрашувларини ўтказади.

Учинчи босқич: 1944 йил январь — 1945 йил 2 сентябрь. 1944 йил 6 июня иттифоқдошлар Нормандияга 3 миллион одам юбориб, Францияда фашистларга қарши Иккинчи фронт майдонини очади. Улар Жанубий Францияга ҳам қўшинларини олиб борди. Фарбий Европа мавсуми жараёнида улар йил охирида Францияни озод қилишга эришди. Арденда немис қўшинларининг қарши ҳужумларини барта-раф этган иттифоқдошлар 1945 йилда Рейндан урушиб ўтиб, Кенгаш армияси билан алоқа ўрнатди. 1944 йилнинг июнь ойида Кенгаш армияси муҳим «Багратион» операциясини олиб борди, Белоруссияда немисларнинг 100 минг қўшинларини қамал остига олдилар. Кундан кунга кучайиб бораётган Қизил армия Польша ва Шарқий Пруссияга бостириб кирди. Бундан кейин Болқонга қараб йўлга отланди. Германия иттифоқдошлари гитлерчиларга қарши коалиция томонга ўта бошлайди. 1944 йилнинг августи ва 1945 йилнинг май ойида Кенгаш армияси Руминия, Болгария, Югославия, Венгрия, Польша, Чехословакияни озод этди. 1945 йилнинг январида Висло-Одер операцияси жараёнида кенгашлар фронти Германия ҳудудига бостириб кириб, Берлинга ўн километр қолганда тўхтайди.

Кенгаш армияси жанубдан Вена ва Будапештга етиб, ушбу шаҳарларни ҳам душманлардан озод қиласди. 29 апрелда Италияда немис қўшинлари таслим бўлди. Апрель ойида Қизил армия Берлинни қамалга олди. Германия остонасида жанг бошланди. 30 апрель куни Гитлер вафот этди. 1 майда учинчи рейхнинг пойтахти Берлин қўлга киритилди.

Ёддатутинг

1945 йил 8 майдан 9 майга ўтар кечаси фельдмаршал Кейтель Германиянинг сўзсиз таслим бўлганлиги тўғрисидаги ҳужжатга имзо чекди.

Уруш оғирликлари Шарққа етиб боради. Потсдам конференциясида Буюк Британия, Хитой ва АҚШ раҳбарлари Япониядан таслим бўлишни талаб қиласди, бироқ Япония бу талабларга рози бўлмайди. Бунга жавоб сифатида АҚШ Японияга атом бомбасини ташлайди. 8

июлда СССР Японияга қарши уруш очади. 15 августда япон императори Япониянинг мағлуб бўлганлигини эълон қилади. 1945 йил 2 сентябрда таслим бўлганлиги тўғрисидаги ҳужжатни имзолади. Иккинчи жаҳон уруши ниҳоясига етади. Нацизм ва фашизм тамоман хонавайрон қилинди.

Ялта-Потсдам тизими

Ялта-Потсдам тизимининг биполярлиги. Иккинчи жаҳон урушидан кейин халқаро муносабатларда шаклланган йўналиш Ялта-Потсдам тизими деб атала бошлади. Бу атама шартли равишда: Ялтада (1945 й. 4-11 февралда) ва Потсдамда (1945 й. 17 июл — 2 август) “Катта учлик” конференцияси (СССР, АҚШ, Буюк Британия раҳбарлари) дунёнинг урушдан кейинги таркибининг умумий йўналишини аниқлади.

Ёддатутинг

Ялта-Потсдамхалқаро тизими Иккинчи жаҳон уруши натижасида шаклланган янги кучлар асосида ташкил топди.

Бу жиҳатдан АҚШ ва СССРнинг халқаро позициялари кучайиши алоҳида аҳамиятга эга бўлди. АҚШ штаб Қўмитаси раҳбарлари 1944 йил Давлат департаментига ёзган баёнотномасида «Япония хонавайрон қилингандан кейин, географик аҳволи ва катта ҳарбий салоҳияти орқасида фақат АҚШ ва СССР биринчи даражали ҳарбий қудратли давлатлар бўлиб қолади» деб алоҳида таъкидлаган.

Урушдан кейин Германия бутунлай хонавайронга айланиб, ҳатто бир оз вақтгача мустақил давлат сифатида яшашни тўхтатди. Япония босиб олинган ҳудудга айланди. Италия ўзининг халқаро таъсир доирасини йўқотди.

Франция иқтисодий ва сиёсий қийинчиликлар исканжасида қолди, ҳатто Иккинчи жаҳон урушгача бўлган ҳолатига ҳам ета олмади. Буюк Британия урушдан молиявий қийин аҳволда ҳамда иқтисодий жиҳатдан кучсиз ҳолатда чиқди, империяга хос қудратлилиги ва мустаҳкамлиги дарз кетди.

Эътиборберинг!

Иккинчи жаҳон урушидан кейин дунё саҳнасида СССР ва АҚШнинг ҳарбий-сиёсий ҳукмронликка эга бўлиши халқаро муносабатларузилмасидакўполяр муносабатлар биполяр моделга ўтади. Бунинг натижасида таъсир кўрсатишнинг иккита геосиёсий ҳудуди шаклланади, улар СССРва АҚШ эди. Бу иккита қудратли давлатларянги халқаро муносабатларнинг қарор топиши учун кафолатбўлди.

Шу билан бирга Ялта-Потсдам тизимининг биполяр ҳусусияти мутлоқ ҳусусиятга эга бўла олмади. Икки қудратли давлатлар халқаро

муносабатлардаги барча субъектлар ва воқеликларни тұлалигича на-зорат қила олмади. 50-йилларда мустамлакачиликка қарши Холис ҳаракатлар пайдо бўлди. Холис ҳаракатларга аъзо давлатларнинг биринчи конференцияси 1961 йил Белградда бўлиб ўтди. Холис ҳаракат аъзолари ҳарбий блокларга қўшилмаслик, ўз ҳудудларига бошқа давлатларнинг қуролли ҳарбий базаларини жойлаштиришга рухсат бермаслик, мустамлакачиликка барҳам бериш, халқаро муносабатларга боғлиқ тинч битимларга риоя қилиш, teng ҳуқуқли ҳамкорликлар ва тинч яшашни ўзларининг ташқи сиёсатларининг асосига айлантириди. Бу ҳаракат халқаро майдондаги кучларнинг жойлашишига кўра биполяр вазият билан ҳисоблашишга мажбур бўлди, бироқ блок тизимидан воз кечишга интилди.

1960—1970 йилларда янги кучлар шаклланди (Фарбий Европа ва Хитой). Улар СССР ва АҚШ билан рақобатлаша олмаса ҳам, бошқаларни ўzlари билан ҳисоблашишга мажбур қилди. Чунки мазкур давлатларнинг нуфузлари халқаро даражада вакт ўтган сари оша борди. Бироқ АҚШ ва СССР кучли қудратли давлатлар бўлганлиги туфайли, Ялта-Постдам тизимининг икки қутби бўлиб қолди. Тизим жараёнида уларнинг ҳал қилувчи позициялари ҳеч қачон баҳс-мунозараларни вужудга келтирмади, бироқ улар teng йўналишларда эмас, асимметрик шаклда олиб борилди.

АҚШ иккинчи жаҳон урушидан кейинги босқичда иқтисодиёт ва молия йўналишида шубҳасиз устунликка эга бўлди.

Ҳарбий соҳаларда АҚШ кучли армия ва ниҳоятда такомиллашган ҳарбий ҳаво кучларига ҳамда ҳарбий-денгиз флотига эга бўлди. 1945 йил июнда АҚШ атом бомбасини энг биринчилардан бўлиб синовдан ўtkazdi ва бу синов муваффакиятли ниҳоясига етказилди. АҚШнинг ҳарбий кучлари Фарбий Европада, айниқса, Германиянинг ғарбий ҳудудлари ва Австрияда кўп жойлаширилди. Шу билан бирга, АҚШ Японияни босиб олди, Тинч океани ҳудудидаги бир неча ороллар ва Филиппинни ўзига қаратиб олди.

Хитой ва Корея ярим оролининг жанубига ўз қўшинларини жойлашириди. Сиёсий-мафкуравий йўналишларда АҚШ «ғарб демократияси»нинг қўргони, «эркин дунё»нинг ишончли ҳимоячиси ҳисобланди.

АҚШ ўзига хос халқаро таъсирга эга бўлди. Америка агрессорлар иттифоқига қарши бўлиб, уларни мағлубиятга учратишида катта ҳисса қўшди. Америка Буюк Британия билан мустаҳкам ҳарбий-сиёсий иттифоқ тузди. Улар БМТни ташкил этишида жонбозлик кўрсатди ва БМТ Хавфсизлик Кенгашининг доимий аъзолари ҳисобланиб, БМТ Бош Ассамблеяси сессияларида доим кўп овозларга эга бўлиб, устунликни кўлга киритди.

*Книга представлена исключительно в образовательных целях

Ялтадаги «Катта учлик» конференцияси

Иккинчи жағон урушдан кейин халқаро дунёда СССРнинг таъсири бирданига ошиб кетди. СССР урушдан кейин ҳамкорлик ҳамда ўзаро ёрдам түғрисида Буюк Британия, Франция, Чехословакия, Югославия, Польша, Хитой давлатлари билан иттифоқ (ёки дўстона алоқа) ташкил этиш бўйича шартнома тузиб, БМТга асос солганлардан бири ҳамда у ерда Хавфсизлик Кенгашининг доимий аъзоси бўлди. Урушнинг охирги босқичида Кенгаш армияси Польша, Чехословакия, Венгрия, Руминия ва Болгария ҳудудларида кўп жойлашди. Улар Югославия ва Албанияни, Норвегиянинг чегара ҳудудларини озод этиш ишларида иштирок этди. Қизил армия Германиянинг шарқий қисмларини ва Австрияни босиб олди. Кенгаш ваколатхоналари Финляндияда кузатув хизматларини олиб борди.

Совет армияси, шунингдек, Эроннинг шимолий ҳудудларида ҳам жойлашди, улар 1941 йилнинг август ойида ушбу давлатлардаги Германия гурухларининг фаолият юритишига қарши курашди. Узок Шарқда Сахалин ва Курил оролларининг жанубий қисмини ўз назоратларига олдилар, улар Шимолий-Шарқий Хитой ва Кореянинг шимолий қисмларига жойлашдилар.

Совет Иттифоқи таркибиға Фарбий Украина ва Фарбий Белоруссия, Эстония, Латвия, Литва, Бессарабия ва Шимолий Буковиналар кири tildi. 1939—1940 йилларда Финляндия билан бўлиб ўтган «қисқа

уруш» натижасида шаклланган чегараларда ҳам ўзгаришлар рүй берди. СССР бундан бошқа янги ҳудудларни күлга киритишга ҳам муваффақ бўлди: Кенигсберг (ҳозирги Калининград), Финляндия чегараларининг шимолида жойлашган Петсамо тумани, Карпатдаги Украина (СССР ва Чехословкияning 1945 йилда тузилган ўзаро шартномасига мувофиқ), Жанубий Сахалин ва Курил ороллари.

СССР Мўғул Халқ Республикаси (Ички Монголия) билан мустақил дўстона алоқаларни ўрнатиб, Маньжурия (Хитойнинг Чанчун темир йўли) темир йўл муносабатларидағи ўзларининг алоҳида ҳуқуқларини ҳамда Хитойнинг Порт-Артур ҳарбий-денгиз базаси ва Хитойнинг Далянь (Узок) портини ижарага олиш ҳуқуқига эга бўлди. Farbda Кенгаш Иттифоқи билан дўстона муносабатларни қўллаб-қувватлайдиган Москванинг ташқи сиёсатига асосланган давлатларнинг Европа чегераларигача бўлган ҳудудлари СССРнинг «хавфсизлик ҳудуди» дея эътироф этилди.

Кенгаш ҳокимиюти коммунистик ҳаракатларни ўзларининг халқаро муносабатларда асосий қуроли сифатида фойдаландилар. 1943 йилнинг май-июнь ойларида жаҳон коммунистик интернационал тарқалиб кетган бўлса ҳам, айрим давлатларда коммунистик партиялар ҳудди илгаригидек Москвага қараб, ўзларининг дастурли йўналишларини белгилаб бордилар.

Коммунистлар урушдан кейин катта сиёсий мавқега эга бўлдилар, улар фашизмга қарши бетиним курашувчилар, Қарши ҳаракатларнинг фаол аъзолари сифатида танилди. Бир неча Шарқ ва Жануби-Шарқий Европа давлатларида коммунистлар ҳукумати ташкил этилди, уларнинг сиёсий-ижтимоий ҳаётида муҳим вазифаларни бажарди. Ҳатто Farbий Европадаги (Италия, Франция, Бельгия, Дания каби капиталистик давлатлар) ҳукумат таркибида ҳам коммунистлар бўлди.

Тизимнинг барқарорлиги ва ядрорий омиллар. Ялта-Потсдам тизимининг биполярлиги унинг муайян даражада барқарор бўлишига таъсир кўрсатди. Бир-бирини тўлдирган иккита қутб — тизимлар кафолати уларнинг умумий тенгликларини сақлади, иттифоқдошлар ҳаракатларини назоратга олди, юзага келган ҳар хил даражадаги низоларни тартибга келтириб борди. Иккита қудратли давлатлар юз берган ҳар қандай қарама-қаршиликларга қарамасдан, тизимда шаклланган «ўйин қоидалари»нинг сақланишидан манфаатдор бўлди.

Эътиборберинг!

Ялта-Потсдам тизимининг халқаро муносабатлардаги ўзига хос хусусияти шундаки, кучли қудратли давлатлар бир-бирларини том маънода тан олди.

Кенгашлар томони таъсир кўрсатадиган чегаралар доирасини аниқлаш бир неча халқаро инқирозлар орқали жуда мураккаб кескинлашган ҳолатларда ўтди. Бироқ Европанинг бўлининиши ниҳоясига етгандан кейин, Фарбий Советлар иттифоқи «социалистик ҳамкорлик» йўналишида олиб борилган воқеаларга аралашмади. Улар, ҳатто Шарқий Европада (Венгрия — 1956 й., Чехословакия — 1968 й. ва бошқалар) мураккаб сиёсий инқирозлар этак ёзганда ҳам аралашмади. Бу орада жуда мураккаб вазиятлар ривожланган давлатларда ҳам алоҳида кузатилди.

Мустамлакачиликка қарши йўл тутганликда айبلاغан СССР ўз таъсир доирасини Осиё ва Африка ҳамда Лотин Америкасидаги айрим давлатларга қаратишга ҳаракат қилди, шу сабабли 1950 йилларда дунёда бир нечта халқаро низолар авж олди.

Ялта-Потсдам тизимидағи халқаро муносабатларда ядервий муаммолар алоҳида аҳамиятга эга бўлди. АҚШ 1945—1949 йиллар оралиғида атом монополиясига эга бўлди. Бироқ мана шундай даҳшатли қуролга, уни ташиш (стратегик етказиш) имкониятларига эга бўлса-да, янги дунё урушини вужудга келтириб, ғалаба қозонишга ҳаракат қилмади. Атом бомбаси Америка ташқи сиёсатида муҳим вазифаларни бажариб, қудратли давлатни дунёдаги энг қудратли ва кучли давлатга айлантиради. Атом салоҳиятини тан олган Сталин ҳукумати, Америка олдида ўз таъсирини камайтириб, улар билан ўзаро келишган ҳолда сиёсат олиб боришдан манфаатдор бўлди, кенгашларнинг ташқи сиёсатда тутган позициялари енгиллашиб, тинч ҳолатга ўтди. Атом қуроли АҚШ ва СССР ўртасидаги келишмовчиликларда муҳим роль ўйнади, халқаро муносабатларда биполяр тизимнинг қарор топишига таъсир кўрсатди.

Халқаро сиёсатдаги бундай ҳолатлар 1949 йилда СССР ядро қуролларига эга бўлгандан кейин бирдан ўзгарди. 1957 йилда СССР биринчи бўлиб сунъий ер йўлдошини учиргандан кейин, вазият янада мураккаблашди. СССР жон-жаҳди билан континентлараро баллистик ракеталар билан қуролланишга киришди, бу қуроллар АҚШ ҳудудларига хавф сола бошлади. Ядро қуроллари «ҳукмронлик» қуролига айланди. Бироқ иккита жуда қудратли давлатларнинг ҳеч қайси бири қирғин барот уруш йилларида бир-бирига кескин зарбалар бериб, ўрни тўлмас хатоликларга йўл қўймади. СССР ва АҚШ ўзаро мудофаага ўтиб, катта урушлар олиб боришга ҳаракат қилмади.

Ядервий қуролланишга интилиш халқаро муносабатларга туб ўзгаришлар олиб келди. Ундан фойдаланилса инсон тасаввур қилиб бўлмайдиган ҳалокатлар вужудга келади, одамлар оммавий тарзда йўқ бўлиб кетади ҳамда дунё хонавайрон бўлади. Шу билан бирга, ундан тарқалган заарлар атмосферага ёйилиб, радиоактив хатарлар

атроф-муҳитга тарқалади, муайян ҳудудларнигина хонавайрон қилиб қолмасдан умуман ер куррасига, инсониятга ҳалокатлар олиб келади.

Бу сиёсий манфаатлар урушлари жуда оғир хасратларга олиб келиши туфайли амалга оширилмади.

Ядровий имкониятлар Ялта-Потсдам халқаро тизимининг доимий ҳолатда бўлишига таъсир қилди. Бу кўпгина низоларнинг олдини олиб, оқибати урушларга айланмаслигига замин яратди. Чунки ядровий хавфлардан қўрқсан давлатлар худди илгаригидек бетайин урушларга аралашаверишдан воз кечди.

Бироқ мана шундай халқаро вазиятларга қарамасдан Ялта-Потсдам тизими мустаҳкам, доимий хусусиятга эга эмас. У хатарлар ва вахималарнинг тенглигига асосланди ва низолар, инқирозлар, ҳудудий урушлар, оммавий қирғинликларни келтириб чиқарадиган қуроллар билан қуролланиш орқали вақтинча барқарорликларга эришилди. Шунга қарамасдан Ялта-Потсдам тизими Версаль-Вашингтон тизимиға қараганда барқарор бўлиб, катта урушларнинг олдини олишга самарали таъсир кўрсатди.

Билмингизнитекширинг

1. Иккинчи жаҳон урушининг келиб чиқиши сабаблари ҳақида гапириб беринг.
2. Иккинчи жаҳон уруши босқичларини тавсифланг.
3. Нима сабабдан АҚШ ва СССР Ялта-Потсдам тизимининг иккита қутби ҳисобланди?
4. Урушдан кейинги халқаро муносабатларда Холис ҳаракатлар қандай вазифаларни бажарган?
5. Халқаро муносабатларда Ялта-Потсдам тизимининг ядровий омиллари хизмати ўрнини баҳоланг.

Топшириқ

1. 1955 йилнинг апрелида Бандунг конференциясида қабул қилинган «Бутун дунёга ёрдам ва ҳамкорлик Декларацияси»ни диққат билан ўқиб чиқинг ва саволларга жавоб беринг.

Конференцияда иштирок этувчилар халқаро муносабатларда қандай тамойилларни тасдиқлашга даъват этади?

2. Бутун дунёга ёрдам ва ҳамкорлик Декларацияси

... Давлатлар сабр-бардошлиқ кўрсатиб, дунёда бир-бири билан яхши қўшилар каби яшаб, қуидаги тамойиллар асосида дўстона ҳамкорликларини оширишлари шарт.

1. Инсоннинг асосий ҳуқуқларини, шу билан бирга, Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Низоми тамойиллари ва мақсадларини ҳурмат қилиш.

2. Барча давлатларнинг мустақиллига ва ҳудудий яхлитликларини ҳурмат қилиш.

3. Барча ирқларни ва барча кичик халқларни тенг даражада эъзозлаш.

4. Бошқа давлатларнинг ички ишларига даҳл қилиш орқали аралашишдан эҳтиёт бўлиш.

5. Ҳар бир давлатнинг алоҳида ҳолда ҳам, жамоа ҳолда ҳам Бирлашган Миллатлар Ташкилотига мувофиқлаштирилган мудофаа ҳуқуқларини ҳурмат қилиш.

9-БОБ

ИНҚИЛОБЛАР ЖАМИЯТДА ҮЗГАРИШ ОМИЛЛАРИДАН БИРИ СИФАТИДА

52—53-§. БУРЖУАЗИЯ ИНҚИЛОБИ — САНОАТЛАШГАН ЖАМИЯТ ШАКЛЛАНИШИННИНГ АСОСИЙ САБАВИДИР

A. XVII асрда рўй берган Инглиз буржуазия инқилоби

Ушбу дарсда:

- XVII асрда рўй берган инглиз инқилоби;
- XVIII асрда рўй берган Шимолий Америка инқилоби;
- XVIII асрда рўй берган Буюк Француз инқилоби;
- XIX аср ўрталарида Европадарўй берган инқилоблар билан танишамиз.

Калит сўзлар:

саноатлашганжамият, илк буржуазия инқилоби, миллий давлат, декларация, табиий ҳуқуқлар ва ижтимоий келишув (консенсус) назарияси, халқ озодлиги, конституция, буржуазия жамияти тамойиллари, инсон ва фуқаролар ҳуқуқлари, ҳуқуқий давлат, сиёсий тарқоқлик, миллий низолар.

Ёддатутинг

Саноатлашган жамият ишлаб чиқариш инқилоблари натижасида вужудга келган. Унга қуйидаги шартлар хос: 1) йирик машинасозлик (фабрика-заводлар) саноати; 2) йирик ишлаб чиқариш (фабрика- заводлар) саноатларида буржуазия ва ишчилар синфи (фабрика- заводларишчилари) каби иккита ижтимоий синфларнинг мавжуд бўлиши; 3) миллий давлатнинг мавжудлиги; 4) сиёсий эркинликлар ҳамда қонун олдида ҳамманинг тенглиги; 5) фуқаролик жамиятининг ривожланиши.

Саноатлашган жамиятнинг пайдо бўлишига XVII—XVIII асрларда Европа ва Америкада бошланган илк буржуазия инқилоблари туртки бўлди.

Мана шундай омиллар жараёнида анъанавий (аграп, саноатлашгунга қадар) жамиятдан саноатлашган жамиятга ўтиш, ишлаб чиқариш жабҳаларида ишлаб чиқаришдаги инқилоб шартлари шаклланган. Қуйидагилар ишлаб чиқаришга доир инқилобнинг тарихий шартлари сирасига киради: 1) иқтисодий — молияларнинг алоҳида шахслар қўл остида тўпланиши; 2) ёлланма ишчилар гуруҳининг ижтимоий жиҳатдан шаклланниши; 3) марказлашган мануфактуранинг техник тараққиёти ва ихтисослаштирилган ишчи кадрларнинг пайдо бўлиши.

Инқилоблардан саноатлашган жамиятнинг қуйидаги муҳим йўналишларида фойдаланил-

ган: халқ ва миллий суверенитет, ҳокимиятни бўлиб олиш, ҳуқуқий давлат, инсон ҳуқуқлари ва фуқароларнинг демократик ҳуқуқлари, жисмоний шахслар ва жамиятнинг фаровонликлари.

Эсланг

Инглиз инқилобининг тадрижий тизими инқилобнинг бориши ва якуни.

XVII асрда рўй берган Инглиз инқилоби. Инқилоб арафасида Англия аграп давлат әди. Аҳолининг катта қисми қишлоқ хўжалиги соҳасида машғул бўлган. Қишлоқ хўжалиги соҳаларидан тушадиган даромадлар савдо-сеноат хизматларидан тушадиган даромадларга нисбатан анча кўп бўлган. Ер бошқаришдаги феодал шаклларга кўра хусусий мулкдорлик билан шуғулланишининг ҳокимият томонидан таъкидланиши, янги задогонлар бошқаруви устунлиги қишлоқ хўжалигига капитализмнинг ривожланишига тўскинлик қилди. Аграп ҳолатлар инқилобларнинг вужудга келиши ҳамда уларнинг юзага чиқишида асосий аҳамиятга эга бўлган.

Сеноат ва савдо-сотик ишларида бошқарувда цехлар фаолияти тарғиб қилиниши мануфактурага таъкидлар қўйилиши, патентларни сотиб, монополияга рухсат берилиши, ишлаб чиқарувчиларнинг эркинликларини чеклаш ва рақобатнинг барҳам топишига олиб келиб, капиталистик муносабатларнинг тараққиётига тўскинлик қилди. Капиталистик жамиятнинг асосий синфи — ишчиларнинг шаклланишига, ҳокимиятнинг ерларни хусусий мулк сифатида бермасликлари ва ишлаб чиқаришнинг цех тизимини қўллаб-қувватлаши тўскинлик қилди.

Ёддатутинг

Англияда рўй берган инқилобларнинг тарихий аҳамияти феодалмуносабатларга барҳам бериб, капитализмнинг юксалишига йўл очди.

Ч.Каттермол. Инглиз буржуа инқилоби давридаги
Престон атрофидаги жанг

Инқилобларнинг бундан кейинги тараққиёти учун феодал муносабатларни тугатиш тақозо этилди. Бу каби вазифалар Узок парламент томондан ҳал қилинди.

24 февраль 1646 йилда улар қирол фойдаси учун феодалларга тегишли ерлардан йиғиладиган федерал йиғимлар йиғиши палатаси ёки «Хомийлар ишлари бўйича палата»ни ёпиш тўғрисида маҳсус қарор чиқарди. Ушбу қарорга кўра, бунгача иш жараёнида ёки қиролга тегишли бўлган, барча феодал мулклар эндиликда буржуазия мулкига айланди. Феодаллар ўзларига тегишли ерларнинг қонуний әгаларига айланди. Уларнинг хусусий ерларида ишлаётган чорваларни қувиб чиқариб, кўп фойда келтирадиган капиталистик хўжаликлар ташкил қилишга боғлиқ шароитлар яратилди, тўсқинликлар олиб ташланди. Англияда хўжайинларига катта даромад олиб келадиган йирик капиталистик ер бошқарув тизими яратилди, бунинг натижасида катта ҳажмга эга капиталистик ишлаб чиқариш масканлари қурилиб, саноатлашган жамият пойдевори бунёд этилди.

Ерлар мулкдорларга берилиши, янги бошқарувчилар қўлига ўтиши натижасида ижарачи хўжаликлар ишсиз қолди, шу тариқа ёлланма ишчилар сони кўпайди. Бу эса йирик капиталистик ишлаб чиқаришнинг юксалишига замин яратган ҳолда саноатлашган жамиятга асос солди. Парламент ишлаб чиқариш ва савдо тараққиётига тўсқинлик қилаётган барча монополияларга барҳам берди.

Ёддатутинг

Инқилоблар инглиз халқининг шаклланиши ва миллий давлат ташкил этиш жараёнида асосий омил бўлган.

Феодал мулк шакли тугатилиб, буржуазиянинг тасдиқланиши, феодал тўсиқларнинг тўхтаб, давлатнинг иқтисодий бирлашиши ва миллий бозорнинг шаклланишига йўл очди. Бу, ўз навбатида, давлатнинг миллий жиҳатдан бирлашиши ва инглиз халқининг бирлашишини, миллий давлатнинг ташкил топишига замин яратди. Галабага эришган инглиз буржуазияси, кучли мустамлакачи империяга айланди. Босқинчилик ҳаракатларининг ошиши, дengизнинг нариги томонидаги бозор учун талашишлар, мустамлакачи империянинг ташкил топиши, беҳад бойиб кетган инглиз буржуазияси инглиз инқилобининг бевосита натижаси эди. Ўз навбатида, мустамлака давлатлардан молияларни ташиб олиб кетиши Англияда йирик молиялар тўплаган жисмоний шахсларнинг кўпайишига сабаб бўлди, бу эса йирик саноат ташкил этишда саноат жамияти пайдо бўлишига замин яратди.

Ёддатутинг

Инглиз инқилобининг асосий аҳамиятишундаки, у жаҳон тарихидаянги капиталистик давр ташаббускорига айланди. Янги буржуазия жамияти тамойилларини эълон қилган ҳолда, у дунёга орқага қайтмас буржуазиявий ижтимоий-сиёсий тартиблар жараёнларини қарор топтириди.

БИЛМИНГИЗНИТЕКШИРИНГ

- Саноатлашган жамиятнинг асосий белгиларини айтиб беринг.
- XVII асрда рўй берган Англия инқилоби учун нега аграр муаммолар мухим бўлди?
- Англияда саноат ва савдода капитализм тараққиётига нималар тўсқинлик қилди?
- Британия парламентининг қандай қарори давлатда капиталистик муносабатлар ғалаба қозонишига замин яратди?
- Англияда қишлоқ хўжалиги тараққиётига 1646 йил 24 февралда Британия парламенти томонидан эълон қилинган Ордонанс ҳужжати қандай таъсир қилди?

Топшириқ

- Қуйида берилган ҳужжатлар билан танишинг ва улардан дарсда саволларга жавоб беришда фойдаланинг.

Буюк ремонстрация, 1641 йил, 1 декабрь (парча)

115. Халққа заар етказган бир қатор монополиялардан бир нечаси тугатилди.

120. Бундан ҳам тўғрироғи ... ана шундай барча ёмонликларнинг бошланиши ... ўз қўл остидагилар ва улар мулкига буюк мартабали шахснинг парламент руҳсатисиз чекланмаган бошқарув ишларини олиб боришга қарши бўлиш, икки палата қарори ва парламент ҳужжати бўйича бундай бошқарув тизим қонунга зид деб эълон қилинди.

139. Қиролнинг даромадлари аниқланиб, тартибга келтирилди, амалдорларнинг ҳаддидан ортишлари ҳамда ортиқча харажатларига барҳам берилди, қиролнинг шахсий ҳаётини ҳимоя қилиш, қиролликни бошқариш ва ҳимоя қилиш учун керакли бўлган харажатлар тўлалигича таъминланди.

140. Розилик судлари иши тартибга келтирилиб, суд ишларини олиб боришдаги харажатлар камайтирилди.

141. Олтин ва кумушни экспорт қиласлилар, шунингдек, саноат ва ташқи савдода алоқаларнинг ўсиши учун халқаро алоқаларда молия курсининг самарасизликларини камайтиришга доир тўғри чора-тадбирлар белгиланди.

Британия парламентининг феодал ҳомийлар палатасини тугатиш бўйича Фармон, (1646 йил 24 февраль)

Феодал ҳомийлар палатаси ва феодал ҳомийликдаги барча мол-мулкларни бошқариш ва четга чиқариш... ҳамда бошқа, ҳомийликка доир вазифалар, барча мулкларни чиқариш ва унга тегишлилар шу кундан бошлаб тугатилади. Барча йигилган, айниқса, оммажага (рицарлар омонати) мўлжалланган барча файнлар (қирол фойдасига мўлжалланган жарима пуллари)... ва шунга боғлиқ вазифалар тугатилади. Рицарь хизматлари ҳуқуқидаги биринчи қўлдаги барча квориумлар, шунингдек, сокеджа (омонат) ҳуқуқидаги омонатлар тоҷга бевосита боғлиқ бўлса ҳам сокеджнинг умумий қоидаларига (шахсий буржуазия мулкига) айланади.

2. XVII асрда рўй берган Инглиз инқилобининг биртомонлама тартиблар асосида феодал муносабатларга барҳам бериши сабабларини тушуниринг.

Б. XVIII асрдаги Шимолий Америка инқилоби (мустақиллик учун кураш)

XVIII аср ўрталарида Атлантика соҳилларида Шимолий Америкада Англияning 13 та мустамлакаси бўлди. Мустамлака давлатларда капиталистик муносабатлар ривожланди, аҳолининг катта қисмини Англиядан келган иммигрантлар ташкил этди.

Томас Джеферсон
(1743—1826)

Бу вактда Англияда феодал муносабатларга барҳам берилган эди. XVII асрда рўй берган инглиз инқилоби натижасида Океани кесиб ўтиб келган мустамлакачилар, ўзлари билан бирга капиталистик ишлаб чиқариш муносабатларини олиб келган эди. Табиий шароитларга кўра шимолий мустамлакаларда капиталистик фермер каби хўжалик тури ривожланган бўлса, жанубда тезкор суръатларда тамики хўжалиги ва плантацияларда қулдорликнинг мавҳум буржуазия муносабатлари равнақ топди.

Эътиборберинг!

Мустамлака иқтисодиёти маҳсус ягона иқтисодий ҳудуд асосида олиб борилган.

Мустамлакада капиталистик ривожланишдан мустамлакачи давлатлар манфаатдор бўлмади. Мустамлака давлатларни инглизлар ишлаб чиқариш учун арzon хом ашё ишлаб чиқарувчи ҳамда Британия маҳсулотларини ўтказадиган кенг бозор ўрни деб ҳисоблади, Англия мустамлакани феодал шаклда бошқариб, у ерга буржуазия муносабатларини киритмасликка ҳаракат қилди. XVII аср охирларида мустамлакачилар қабул қилган қонун XVIII аср бошларида мустамлака давлатнинг қишлоқ хўжалиги, ишлаб чиқариш ва савдо соҳаларида капиталистик муносабатларни жорий этишга тўсқинлик қилди ҳамда ривожланишига йўл бермади. Бироқ мустамлакачилар ҳар қанча тўсқинликлар қилса ҳам, мустамлака давлатни капиталистик йўллар орқали бошқариш иқтисодиётда ижобий натижаларга олиб келди. XVIII аср ўрталарида мустамлака давлатлар ўртасидаги иқтисодий алоқалар равнақ топиб, умумий бозор қарор топди. Америка миллати тезкор суръатларда шаклланди.

Эсланг

Шимолий Америкада инглиз мустамлакалари даги мустақиллик учун курашнинг тадрижий тизими ва уларнинг муҳим воқеалари ҳамда якунлари.

XVIII асрнинг икинчи ярмида мустамлакачилар ўртасида сиёсий фаолликлар ўсиб, улар ўз манфаатларини ҳимоя қилиб, Англия сиёсатига қаршилик қила бошладилар. 1775 йилда мустамлака халқ капиталистик тараққиётга тўсқинлик қилаётган Англияга қарши чиқди.

Эътиборберинг!

Мустамлакалардабуржуазия инқилоби бошланиб, у мустақиллик учун курашга айланди.

Уруш жараёнида мустамлака халқ Англиядан мустақилликка эришиб, ўзларининг миллий далатларини ташкил этадилар. Миллий дав-

латлар қарор топиб, саноатлашган жамиятнинг муҳим белгисига айланган учта муҳим ҳужжат: Мустақиллик декларацияси ва 1777 йилги Конфедерация моддалари ҳамда 1787 йилда қабул қилинган ва ҳозирги кунгача амалиётда бўлиб келаётган Конституция қабул қилинди.

1776 йилда қабул қилинган Мустақиллик декларацияси. У 13 та Шимолий Америка мустамлакаларининг Англиядан мустақил бўлиб чиққанини билдириб, Америка Қўшма Штатлари деган янги давлат ташкил топганини эълон қилди. Декларацияга буюк америкалиқ маърифатпарвар Т. Жефферсоннинг янги замонга асосланган илғорғояларга эга лойиҳалари танланди ва асос қилиб олинди: улар табиий ҳуқуқ назарияси ҳамда жамоат розилиги ва халқ озодлиги тамойиллари. Декларацияда халқ озодлиги, инқилобга доир ҳуқуқлар, қонун олдида барча фуқароларнинг тенглиги ва улар «ҳаёт, эркинлик ва баҳтга интилиш» ҳуқуқларига эга эканликлари эълон қилинди.

Конфедерация моддалари. 1777 йилда Континенталь конгресда қабул қилинган АҚШнинг биринчи Конституцияси 1781 йилда кучга киритилди. Мустақиллик учун кечган уруш шароитида америкаликлар ягона давлат ташкил этиш масалаларига гумон ва шубҳа билан қараган пайтлари ҳам бўлган. Шунга кўра улар конфедерация шаклини танланган: алоҳида давлатлар иттифоқи, яъни «штатлар», ўз мустақиллари сақланган, ҳар қандай муаммоларни маҳаллий ёки умуммиллий шароитларда ҳал қиласидиган иттифоқ. Ягона бошқарув органи Конгреснинг — факат консультатив, қўшимча хизматларга эга, барча тўла бошқарув ҳуқуқлари эса маҳаллий ҳудудларга, штатларга берилди.

1787 йилда қабул қилинган Конституция. Мустақиллик учун кечган урушлардан кейин давлатнинг иқтисодий, ички, ташқи сиёсий шароитлари ниҳоятда оғир эди. Бу ҳолат давлат раҳбарларини хавотирга солиб, улар давлатни кучайтирадиган, уни юксалтирадиган йўл қидиришга ўтдилар. Конфедерация моддалари кучли давлат ташкил этиш йўлларида муҳим вазифаларни бажара олмадилар. Шу орада катта имкониятларга эга янги Конституция қабул қилиш эҳтиёжи вужудга келди. 1787 йилда янги Конституция қабул қилинди. Конституция бўйича давлатда бошқарув тизими қайта тақсимланди, давлатнинг давлатчилик тузилмаси ўзгартирилди. АҚШ федератив давлатга айланиб, барча ягона бошқарув Конгресга, Президентга, Олий Судга берилди. Штаттарларда бошқарув ишларига чек қўйилди: штат бошқаруви қабул қилинган қарор, чиқарилган ҳукмлар, марказий бошқарув органи томонидан қабул қилинган қонун ва қарорларга зид келмаслиги шарт. Марказий бошқарув органининг мартабаси, маҳаллий ҳудудлардан устунлиги конституция даражасида аниқланди. Конституция АҚШни марказлашган қудратли давлатга айлантиргди.

Шимолий Америка мустамлакаларининг мустақиллик учун курашлари тарихда капитализм ва феодализмнинг бир-бирига қарама-қаршилиги сифатида қолди.

*Книга представлена исключительно в образовательных целях

Ушбу воқеалар нашидаси туфайли Европада буржуазия инқилоби, айникса, Буюк Француз инқилоби вужудга келди.

Билмингизнитекшириңг

1. Шимолий Америкадаги инглиз мустамлакаларида капиталистик муносабаттарнинг ривожланишига нималар түсқинлик қилди?
2. Нима сабадан Шимолий Америкадаги инглиз мустамлакаларида буржуазия инқилоби мустақиллик учун кураш шаклини танлади?
3. 1776 йилда қабул қилинган Мустақиллик Декларациясининг тарихий аҳамияти қандай?
4. АҚШнинг иккинчи Конституцияни қабул қилишига нималар сабаб бўлди?

Топшириқ: АҚШнинг Мустақиллик Декларацияси парчалари билан танишинг ва уларнинг асосига айланган янги давр назариялари ҳақида гапириб беринг.

Биз қўйидаги ҳақиқатларни аниқ ҳақиқат деб ҳисоблаймиз: барча инсонлар тенг ва уларнинг барчасига Яратган бир неча ажralmas ҳаракатлар тақдим қилган, жумладан, яшаш ҳуқуқи, эркинлик ва баҳтга интилиш ҳуқуқлари. Таъкидланган ушбу ҳуқуқларни таъминлаш учун инсонлар ўртасида ҳукуматлар ташкил этилган. Агар бундай ҳукуматларнинг шакллари ана шу мақсадлар учун ҳалокатли бўлган ҳолларда, халқ бундай ҳукуматларни ўзгартириш ёки тугатиш ҳамда ана шу халқ фикрича, унинг хавфсизликлари ва баҳтга эришиш сари интилишларини имкон қадар таъминлай оладиган тамойиллар асосида янги ҳукумат ташкил этиш ҳуқуқларига эга..

B. XVIII асрдаги Француз инқилоби

Буюк француз инқилоби саноатлашган жамиятни шакллантиришга радикал шаклда таъсир қилди. Энг биринчи марта қабул қилинган қонун бўйича солиқлар билан бирга аслзодаларнинг ҳуқуқлари ва афзалликлари, табақалар ва мавқеларга барҳам берилиб, деҳқонларнинг қарамликлари бартараф этилди. 1789 йилда қабул қилинган Инсон ва фуқаролар ҳуқуқлари тўғрисидаги Декларация янги фуқаролик жамиятнинг пойдеворини яратди. Ҳужжат ғоялари АҚШнинг Мустақиллик Декларацияси, яъни жамиятнинг асоси ҳисобланадиган инсоннинг табиий ҳуқуқлари, қонун олдидаги тенгликлари, халқ озодлиги тамойиллари билан ҳамоҳанг бўлди. Декларациянинг 17-моддаси янги капиталистик жамиятнинг: «Хусусий мулк — дахлсиз, муқаддас ҳуқуқларга эга» деган асосий тамойилларини эълон қилди. Инқилоб қонунига кўра цех тизимлари ва ички божхоналарга барҳам берилди. Суд тизими суд раисини тайинлаш, сайлаш ва ҳакамлар ҳайъати иштирокига асосланди. Маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш тизими қайта шаклланди: Франция 83 департаментга бўлиниб, бошқарув сайлов орғанлари ихтиёрига берилган эди. 1792 йилда Франция республика деб эълон қилинди. 21 ёшга тўлган барча фуқароларга сайловда иштирок этиш ҳуқуқи берилди. 1793 йилда қабул қилинган Инсон ва фуқаролар ҳуқуқлари тўғрисидаги Якобинчилар Декларацияси: инсон эркинлиги, хавфсизлиги ва хусусий мулки унинг табиий ҳамда ажralmas ҳуқуқи дея эълон қилинди. Қонунда шахс эркинлиги ва диний эътиқодига,

Бастидиянинг ишғол қилиниши, 1789 й., 14 июль

қонуний фаоллигига, матбуотга, меңнат түғрисидаги ҳуқуқи, билим олиш ҳуқуқи, химоясизларга ижтимоий ёрдам күрсатиш, агар ҳукумат халқ манфаатларига қарши чиқса, ўз норозиликларини билдириб намойишлар уюштиришгача эркинликлар берилган.

Эсланг

Француз инқилобининг тадрижий тизими ва унинг жараёни ҳамда якунлари.

Инқилоб буржуазиянинг энг асосий муаммоларидан бири аграр шароитни радикал шаклда ҳал қилди. 1793 йил 17 июля қабул қилинган Декретга мувофиқ қишлоқларда барча феодал ҳуқуқлар тамоман ўз кучини йўқотди. Деҳқонларнинг феодаллар олдидаги қарзлари қайтариilmайдиган ҳолда, тўлалигича бартараф этилди. Деҳқонларнинг асрлар мабойнида феодаллардан ҳақ тўлаб ижарага олиб келган ерлари шахсий мулкларига айланди.

Билмингизнитекширинг

1. 1793 йилда Якобинчилар Декларациясида эълон қилинган инсон ва фуқаролар ҳуқуқлари ҳақида гапириб беринг.
2. Нега «XVIII асрда рўй берган Буюк Француз инқилоби ўз мақсадларига эриша олди» деб ҳисобланади?

Топшириқ. 1789 йилда эълон қилинган Инсон ва фуқаролар ҳуқуқлари Декларациясидаги инқилобий тамойилларнинг мазмун-моҳияти нималарга асосланган?

1. Инсонлар teng ҳуқуқларга эга ва эркин яратилган ва шундай қолади. Ижтимоий тафовутлар фақат умумий манфаатларга асосланиши мумкин.

2. Ҳар қандай давлат иттифоқининг мақсади — инсоннинг табиий ҳуқуқларини таъминлаш. Бу — әркинлик, мулк хавфсизлиги, таъқибларга қарши ҳуқуқлари.

3. Мустақиллик әнг аввало, миллатта таянишга асосланади...

4. Қонун — омманинг ягона мақсадинининг намунаси. Қонун чиқариш ишларида барча фуқаролар шахсий ёки ўз вакиллари орқали иштирок этиш ҳуқуқига эга. У барча инсонлар учун бир хил бўлиши керак. Қонун олдида тенг ҳуқуқларга эга бўлганликлари туфайли барча фуқароларга уларнинг алоҳида қобилияtlарига кўра ҳар қандай жамоат ишлари учун йўл очиқ ҳамда уларнинг ўз қобилият хусусиятларидан ташқари ҳеч қандай тафовутлари инобатга олинмайди.

5. Қонунларга риоя қилган шахс қонунларда кўриб чиқилган шароитлардан ташқари ҳеч қандай ерларда жаримага тортилмайди, жазоланмайди...

Г. XIX аср ўртасида Европада бўлган инқилоб

Эсланг

1848—1849 йиллардаги берган Франция, Германия, Италия ва Австрия империяларидаги инқилоблар: сабаблари, вазифалари, жараёни ва якунлари.

1848—1849 йилларда содир бўлган инқилоб XVII—XVIII асрларда рўй берган инқилоблардан тарихий шароитларига кўра фарқ қилди: Францияда ишлаб чиқаришдаги инқилоблар ниҳоясига етди, Германия, Италия ва Австрия империясида ишлаб чиқариш тез суръатлар билан ривожланди. Агар Франция XVIII асрда рўй берган буюк Француз инқилоби натижасида саноатлашган жамият ташкил этиш йўлларида олдинга томон одимлаган бўлса, Германия, Италия ва Австрия империялари бу йўналишда бир неча тўсқинликларга дуч келди. Мазкур давлатларда капитализм тараққиёти билан бирга феодализм ҳам кенг қулоч ёзаётган эди. Дехқонлар ўзларининг хўжайинларига тобе бўлиб, кўп ўлкаларда дехқонлардан шахсий қул сифатида фойдаланиш сақланган эди: буржуазия сиёсий ҳокимиётдан четлаштирилиб, жиловлар қудратли шахслар қўлига ўтди. Ҳукмрон синф вакилларидан иборат суд тизими сақаланди, ҳамма жойда амалдорлар ва полициялар ҳукмронлик қилди. Германия ва Италия халқи ўзларининг миллий давлатларига эга бўлмай, сиёсий тарқоқликда яшади. Бу вақтда Австрия империясининг кўп халқи ҳукмрон миллат томонидан босимларга учрай бошлади.

Европада ўрин олган муаммолар ечими буржуазия инқилобига боғлиқ эди. Агар Францияда рўй берган инқилобларда бошқарув тизимида ишлаб чиқариш буржуазиясининг келиши асосий муаммога айланган бўлса, Германия, Италия, Австрия империяларида феодал муносабатларга барҳам бериб, миллий давлат ташкил этиш инқилобнинг асосий мақсадига айланган эди. Капитализм кенг қулоч ёзган Франция ва Германияда ишчилар синфи биринчи марта алоҳида сиёсий куч сифатида бирлашди.

Бу эса инқилобнинг давом этишига таъсир қилиб, унга демократик йўналиш берди.

Инқилоб мағлубиятга учради, демократик күчлар аниқ мақсадларига әриша олмадилар. Францияда республика ўрнига империя қарор топди. Германия ва Италия сиёсий жиҳатдан қолоқ ҳолда қолди, Австрия империясида эса миллий камситишларга барҳам берилмади. Ушбу давлатлардаги аграр масалалар радикал йўллар орқали ҳал қилинмади: феодализмга илдизи билан барҳам беришга имкон бўлмади.

Бироқ инқилоб натижасиз бўлмади. У Европада капитализм жараёнларини тезлаштирган ҳолда, саноатлашган жамиятни шакллантириш сари йўл очди. Ҳукумат раҳбарлигидагилар инқилобнинг тақорланишидан ваҳимага тушиб, ўз ҳокимиятларини сақлаб қолиш учун муросага келишга мажбур бўлди. Капитализмни шакллантириш аҳоли пунктларида ислоҳотлар йўналишида олиб борилди: Австрия империясида деҳқонларнинг куллигига барҳам берилди, Пруссияда эса деҳқонларга феодаллардан ўз эркинликларини сотиб олишга рухсат берилди. Буржуазияни ҳокимият тепасига олиб келадиган конституциявий ва сайлов қонунлари қабул қилинди. Инқилоб ҳукмрон доира вакиллари зиммасига миллий муаммоларни ҳал қилиш, яъни миллий давлат барпо этиш йўлида курашларда бирлашган Германия ва Италияни бошқариш, Австрия империясини буржуазиявий ислоҳотларга тайёрлаш каби вазифаларни юклиди.

Ёддатутинг

1848—1849йилларда Европадарўй берган инқилоб Европа халқлари дамиллатнинг ўзини-ўзи ангашта факкурини уйғотган ҳолда, уларнинг саноатлашган жамиятни шакллантириш йўлидаги ҳаракатларини шакллантириб, «халқ баҳори» номига эга бўлди.

Билмингизнитеқширинг

1. XIX аср ўрталарида инқилоблар қандай тарихий шароитларга боғлиқ ҳолда рўй берди?
2. Нега инқилоб мағлубиятга учради?
3. Ушбу инқилобнинг тараққий парвар аҳамияти қандай бўлди?

Топшириқ. Қуйида берилган ҳужжатлар билан танишиб, улардан дарсда саволларга жавоб беришда фойдаланинг.

Париждаги 8-округ ишчилари мурожаатидан, (1848 йил, июнь)

Мувакқат ҳукумат аъзолари ҳисобланган шахслар февраль баррикадаларида бизга демократик ва ижтимоий республика қарор топиши бўйича ваъдалар берган ... биз эса уларнинг сўзларига ишониб, баррикадаларни ташлаб чиқдик. Мана шу тўрт ойда улар нималар қилди? Улар қасамёдларига содик қолмасдан, берган ваъдаларини бажармади.

Биз демократик ва ижтимоий республикани; давлат ҳимоя қиладиган меҳнат жамоаларининг эркинликларини; ҳалқ вакиллари ва вазирларнинг судга тортилишини; Ижро этувчи ҳокимият аъзоларининг тез орада ҳибсга олинишини, Париждан қўшинларнинг чиқарилишини талаб қиласиз.

Фуқаролар, Олий ҳокимият органлари сизга тегишли эканлигини ўйланг. Бизнинг озодлик, тенглик, қардошлика доир шиорларимизни эсланг.

*Книга представлена исключительно в образовательных целях

**Берлин ишчиларининг талаблари (1848 йил, 23 март)
(парча)**

1. Тез орада умумий сайлов қонунларини тайёрлаш, мазкур қонунга күра ҳар ким сайлаш ва сайланиш ҳуқуқларига эга.

2. Тез орада халқ ваколатларига доир умумий сайлов тұғрисида буйруқ тайёрлаш.

3. 4 февраль кунига чақирилган Табақалар йиғилишига барқам бериш.

Бизда — Франция ва Англияда буржуазия ва ишчилар синфи үртасидаги бўлинишларга доир тафовутлар ҳозирданоқ амалга оширилган. Урушлар қироллик ва республика үртасида эмас, бадавлатлар ва ишчилар кучи орқали ана шу давлатларга эга бўлишга интилганлар үртасида бўлмоқда. Бизнинг буржуазия буни яхши тушунади, шунинг учун ҳам улар ҳозир, бизнинг инқилобларимизнинг дастлабки кунларидан, имкон қадар орқага чўзмоқда... Буржуазия синфи ишчилар синфи тинчланади деган умидларда ўзларини— ўзлари алдамасинлар. Ҳеч қачон тинчлик бўлмайди. Биз келажакда бирор нарсага эришмагунча ҳаракатларимизни тўхтатмаймиз.

**Марказий ишчилар қўмиталари дастуридан парча (Берлин, 1848 йил)
III. Ишчилар учун**

1. Энг паст меҳнат ҳақи ва иш вақтини ишчи ва ишлаб чиқариш корхона эгаси ёки иш берувчилар иштирок этган комиссия орқали аниқлаш.

2. Белгиланган иш ҳақининг сақланиши учун ишчилар иттифоқини ташкил этиш.

3. Қўшимча солиқларни тугатиш. Тараққийпарвар солиқ турларини жорий этган ҳолда ижтимоий аҳволи оғир кишиларни солиқлардан озод этиш.

4. Давлат ёшларни... бепул ўқитишни ўз зиммасига олиши керак...

5. Ишсизларга давлат ташкилотларидан иш таклиф қилиш керак, уларнинг инсон каби яшашларини таъминлаш лозим.

6. Давлат барча ёрдамга эҳтиёжмандлар ва меҳнат ногиронларига ғамхўрлик қилиши шарт.

7. Давлат амалдорларнинг ишчиларга нисбатан шафқатсизларча муносабатда бўлишини таъқиқлаши шарт. Ишчилар ўзларининг ишларидан факт комиссия қарорига кўра озод этилиши керак.

**Матбуот эркинлиги ва бошқа чора-тадбирлар тұғрисидаги Декретдан
(Вена, 1848 йил 15 март)**

Биз Худо марҳаматига кўра Австрия императори Фердинанд Биринчи ва бошқа... буйруқларини зарур деб тан олган ҳолда, бизга ишонган халқларнинг истакларини таъминлаш учун фармон қилдик.

Цензуруни тугатиш, матбуот эркинлигини кафолатлаш тұғрисидаги бизнинг хабарларимиз мана шундай кафолатларга эга барча давлатлардаги каби амалга оширилади.

Амалиётга жорий этилган ҳудудий конституцияни сақлаган ҳолда, бизнинг ватанимиз учун қабул қилинажак конституцияни таҳлил қилиш учун, барча ҳудудий табақалардан депутатлар ва марказий конгрегация Ломбард-Венециан қироллигининг кучайтирилган фуқаролик табақаларидан ... таклиф учун барча чора-тадбирлар қабул қилинди.

**Венгрияning мустақилликка эришишига боғлиқ. Л. Кошута нутқидан
(1849 йил, 17 апрель)**

Шу ойнинг 14-кунидан бошлаб Венгрия вакиллари бир овоздан ва тантанали турда эълон қиласы: Австрия подшоҳлиги уйи ... Венгрия таҳти ва муқаддас Стефан тожининг барча қонуний умидларидан маҳрум бўлади ва Ватандан узоқлаштирилган ҳолда, чет элларга доимий вақтга ҳайдалади... Биз ватанимизнинг баҳтли келажагига, тантана қилишига, нуфузи ва миллий буюклигига тааллуқли ушбу қарорлар ... бунгача ҳар бир шахс зарар кўрган ушбу йўқотишлардан устун турибди деб ўйлаймиз.

54—56-§. СОЦИАЛИСТИК ИНҚИЛОБЛАР ИЖТИМОЙ ТЕНГЛИК ФОЯЛАРИНИ АМАЛГА ОШИРИШНИНГ РАДИКАЛ УСУЛИ СИФАТИДА

А. 1917 йил Россиядаги октябрь инқилоби

Мамлакатнинг иқтисодий аҳволи кундан-кунга ёмонлаша бошлади. 1917 йилнинг март ойидан ноябрь ойигача 800 дан ортиқ ишлаб чиқариш масканлари ёпилиб, 170 мингдан кўп ишчилар ишсиз қолди. 1917 йилда ишчиларнинг иш ҳақи 1913 йил билан таққосланганда икки ҳиссага камайди. Халқ истеъмол маҳсулотларининг нархи май ва август ойлари орлиғида икки ҳисса қимматлашди. Шаҳарларни озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлаш тўхтаб қолди. Очарчилик ҳар бир ишчилар уйига кириб борди. Аҳоли пунктларида нафратланган хўжаликларнинг ҳаракатлари бошланди.

Ўзларининг хўжайинлари ва маҳаллий ҳокимиятга қарши қаратилган дехқонлар ҳаракати, қўзғолонларга уланиб, Муваққат ҳукуматга қарши кучга айланди. Хўжалик аҳли ўз талабарини 1917 йилнинг май ойида бўлиб ўтган Бутунrossия I дехқонлар Кенгаши съезди делегатларининг олдига кўндаланг қўйишиди. Бундай талаблар орасида ер эгаларининг ерларини мусодара қилиш, ерга хусусий мулк муносабатини олиб ташлаш, ерларни киши бошига ёки иш қобилиятига кўра тенг тақсимлаш каби талаблар бўлди. Кескин ҳаракатлар аскарлар ва матрослар ўртасида ҳам бошланди. Аскарлар томонидан ўтказилган митингларда Муваққат ҳукуматга ишончсизлик билдириш қарорлари қабул қилинди, барча бошқарув тизимларини Кенгашлар қўлига топшириш тўғрисидаги талаблар қўйилди. Қузда аскарлар ва матросларнинг катта қисми большевиклар томонга ўтди.

Россия таркибидаги босимга учраган халқлар миллий тенглик учун курашга отландилар.

Қузда барча миллий ҳудудларда ишчилар ва дехқонлар, маҳаллий буржуазия ва рус ҳукмдорларига, ер эгаларига қарши курашлар янада кучайди. Синфлар ўртасидаги курашлар қуролли қўзғолонларга уланди.

Ушбу дарсда:

- 1917 йил Россиядаги октябрь инқилоби;
- 1946—1949 йилларда бўлиб ўтган фуқаролар уруши ва Хитойда рўй берган инқилобий ўзгаришлар;
- 1959 йилда рўй берган Куба инқилоби;
- Ижтимоий инқилоблар натижасида ижтимоий тузумнинг ўзгаришлари тўғрисида биламиз.

Калит сўзлар:

Кенгашлар, большевиклар, қўзғолон, социализм, декрет, фуқаролар уруши, коммунистлар, Гоминьдан, инқилобий демократия, санкция аграр испоҳат, партизан уруши, ижтимоий жамиятнинг ижтимоий тизими.

В.И.Ленин Қызыл майдонда

Эътиборберинг!

Давлатда умумсиёсий инқиroz бошланди. Ишчилар, ахоли пунктларидағи камбағаллар, аскарлар ва матросларнинг каттақисми большевиклар партияси атрофигат түпленди, ҳамда социалистик тенглик ғоялари учун капитализмни ағдаришга тайёр әдилар.

1917 йил 1 октябрда большевиклар партияси дохийси В.И.Ленин партиянинг марказий Құмитасида ёзған хатида Петроград ва Москва большевиклари-

ни тезкорлық билан қўзғолонлар ташкиллаштиришга даъват этди. Қўзғолон юксак суръатда бошланди. 24 ноябрдан 25 ноябряга ўтар кечаси ишчилар отряди, аскарлар ва матрослар Нева кўприги орқали вокзал, телеграф, почта, электростанция, Давлат банки ва кўп ҳукумат ташкилотлари каби жуда муҳим ерларни босиб олди.

25 ноябрь куни ҳукумат Петроград Кенгашидаги Ҳарбий инқилоб қўмитаси қўлига ўтиб, Лениннинг «Россия фуқароларига» деб ёзилган мурожаатини эълон қилди. Унда Муваққат Ҳукуматнинг ҳокимиятдан четлаштирилиб, ҳокимият Петроград Кенгашидаги Ҳарбий инқилоб қўмитаси қўлига ўтгани тўғрисда хабар берилди.

25 ноябрь кундуз куни Петроград ишчи ва аскарлар депутатлари кенгаши бўлиб ўтди, унда Ленин нутқ сўзлади. У «Россия тарихида янги давр бошланди ва бу учинчи инқилоб бўлиб, алал-оқибат социализм ғалаба қозониши шарт», — деб алоҳида таъкидлади.

26 ноября Муваққат Ҳукумат жойлашган Қишки Сарой қамал ичидаги қолди ва ҳукумат аъзолари ҳибсга олиниши натижасида қуролли қўзғолон ғалаба қозонди. Ҳукумат ҳарбий кенгаш қўлидан Бутунrossия II Кенгашлар съездига ўтди.

Съездда «Ишчилар, аскарлар ва деҳқонларга» деган Мурожаат қабул қилинди. Унда Россияни ишчилар, аскарлар ва деҳқонлар депутатларининг Кенгашлар Республикаси деб эълон қилиб, Кенгаш ҳокимиятининг вазифалари тўғрисида дастур қабул қилинди. «Тинчлик тўғрисда»ги, «Ер тўғрисида»ги декретлар қабул қилиниб, биринчи Кенгаш ҳукумати — Халқ Комиссарлари Кенгashi ташкил этилди.

1917 йил 2 ноября «Россия халқларининг ҳуқуқлари Декларацияси» эълон қилиниб, миллатлар ўртасидаги тенгсизлик сиёсатига барҳам берилиб, «Россия халқларининг эркин ва ошкора иттифоқи» тузилди. Декларацияда Кенгаш ҳокимиятининг миллий сиёсати бўйича тамойиллари кўрсатилди — унда Россия халқларининг тенглиги ва эркинликлари, уларнинг мустақил ҳолда қарорлар қабул қилиши ҳамда

алоҳида давлат сифатида ташкил этилиши сақланади деб ифодаланган. Бунгача мавжуд бўлган миллий ва миллий-диний имтиёзлар ҳамда таъқиқлар олиб ташланди.

Кенгаш ҳокимиятининг биринчи қарорини Россия меҳнаткашлари қизғин тарзда қўллаб-қувватлашди.

Билмингизнитекширинг

1. 1917 йилнинг кузида Россияда умуммиллий инқилобий инқирозлар авж олганикларини нималарда кўриш мумкин?
2. Россиядаги ҳалқлар кенгашининг II съезди қарорлари қандай аҳамиятларга эга бўлди?

Топширик

1. Кўшимча манбалардан фойдаланган ҳолда, «Кенгаш ҳокимиятининг Декрети ва Декларацияси» деб номланган жадвални тўлдиринг (1917 й. октябрь — 1918 й. июнь).

Вақти	Номи	Мазмуни

2. Ҳужжатлар билан танишиб, Кенгаш ҳукуматининг диний, миллий ва ташкисиёсатларини тавсифланг.

Кенгаш ҳукуматининг мурожаатидан «Россия ва Шарқдаги барча мусулмон меҳнаткашларига» (29 ноябрь, 1917 йил)

Россия мусулмонлари, Поволжье ва Крим татарлари, Сибир ва Туркистон қирғизлари ҳамда сартлари, Кавказ ҳудудида яшовчи турклар ва татарлар, Кавказ чеченлари ва тоғликлар бунгача подшо ва Россияни эзувчилар сизларнинг масжидларингиз ва ибодатхоналарингизни хонавайрон қилиб, ишонч ва анъаналарингизни яксон қилиб келди. Эндиликда сизларнинг ишонч ва анъаналарингиз, сизларнинг миллий ва маданий масканларингиз эркин бўлади, энди ҳеч ким раҳна солмайди. Ўзларингизнинг миллий ҳаётларингиз ҳар қандай тўсқинликлардан ҳоли бўлади.

Сиз бундай ҳуқуқларга эгасизлар. Билиб қўйинг, сизларнинг ҳуқуқларингиз, Россиянинг барча ҳалқлари каби инқилоб кучлари, унинг органлари, Ишчилар Кенгаши ва Деҳқонлар Депутатлари орқали муҳофаза қилинади.

Шарқ мусулмонлари, форслар ва турклар, араблар ва хиндлар, сизларнинг мулкларингизни, эркинликларингиз ва ватанингизни Европадаги очофат ёввойилар юзлаб йиллардан бери талон-тарож қилиб келмоқда, мана шундай босқинчиларга қарши ҳаддан зиёд кўп урушларни қўллаб-қувватловчи давлатлар...

Биз лавозимини бўшатган Керенский исботлаганидек, таҳтдан туширилган подшоҳнинг Константинополни босиб олиш тўғрисидаги маҳфий шартномалари йиртилиб, бекор қилингандигини эълон қиласиз.

Россия Республикаси ва унинг ҳукумати, Ҳалқ Комиссарлар Кенгаши бошқаларнинг ерларини босиб олишга қарши эканлигини билдирамиз...

Биз Форсни бўлиш тўғрисидаги шартнома йиртилиб, бекор қилингандигини ошкоралаймиз. Уруш ҳаракатлари тўхтаган заҳотиёқ Форслар ҳудудидан қўшинлар чиқарилади, форс ҳалқи ўз тақдирларини ўзлари эркин турда аниқлаш ҳуқуқларига эга бўладилар.

Биз Туркияни бўлиш ва унинг таркибидан Арманистонни олиш тўғрисидаги шартнома йиртилиб, бекор қилингандигини ошкоралаймиз. Уруш ҳаракатлари

тұхтаган зақоти арманлар үз тақдирларини үzlари әркін турда аниқлаш ҳуқуқларига әга бўладилар...

Россия ҳукумати ва унинг инқилобий ҳукумати томонидан босқинчилик ҳаракатлари олиб борилмайди, бундай ҳаракатлар сизларнинг ватанингизни талонтарож қилган ва үzlарининг «мустамлакаси»га айлантирган Европадаги империализм ёввойилари томонидан содир этилади.

Б. Хитойдаги 1946—1949 йиллардаги Фуқаролар уруши ҳамда инқилобий үзгаришлар

Мао Цзэдун
(1893—1976)

Иккинчи жағон урушидан кейин Хитойнинг сиёсий жиҳатдан бирлашишга доир муаммолари яна кун тартибидан ўрин әгаллади. Давлатдаги иккита сиёсий кучлар — Хитой Коммунистик партияси Марказий Қўмитаси раиси Мао Цзэдун ва Гоминъдан «Миллий партияси» Чан Кайши етакчилигидаги партиялар ўртасида давлатни алоҳида бошқаришга оид тортишувлар кечди. 1946 йилда Гоминъдан қўшини Хитой коммунистик партияси томонидан бошқариладиган туманларга үzlарининг қўшинларини киритдилар. Фуқаролар уруши алгангаланди. 1947 йилнинг ўрталариғача чўзилган урушнинг дастлабки пайтларида АҚШ мададига таянган, ҳарбий жиҳатдан яхши тайёр гарликларга ўтган Чан Кайши ғалаба қозонди. У рақибларини бутунлай сиқиб чиқариб, шимолий Янцзи туманларигача назорат ўрнатган Гоминъданликлар 1946 йилнинг куз фаслида ички Мўғалистоннинг маъмурий марказини босиб олди. Уларнинг энг асосий ютуғи 1947 йил баҳорда Яньянь шаҳрида жойлашган коммунистлар қароргоҳини қўлга олишдан иборат эди. СССР мададига таянган коммунистлар қуролли кучларини қайта такомиллаштириб, 1947 йилда Гоминъданликлардан Маньчжурияning бир қисмини ва Марказий текисликларни тўлалигича қайтариб олди.

Уруш давомида коммунистлар томонидан қўлланилган партизанлар уруши яхши натижা берди. Улар Гоминъданликлар назоратида бўлган ҳудудларда кенг кўламга әга чора-тадбирлар ўтказган ҳолда, рақиб томоннинг аскарлари ва техникаларини йўқ қилди.

АҚШ Чан Кайши режимини мунтазам рawiшда қўллаб-қувватлаб турди: улар такомиллашган қурол-яроғлар етказиб турди, 1947 йилда Хитойда АҚШнинг 100 минг ҳарбий хизматчилари бўлди.

Ҳал қилувчи жанглар 1948 йилнинг охири ва 1949 йилнинг бошларида бўлиб ўтди. Уруш натижасига кўра коммунистлар шимолийшарқий Хитойга назорат ўрнатди. Чорасиз қолган Чан Кайши 1949 йилнинг январь ойида рақибларини енгиш мақсадида АҚШ, Буюк Британия, СССР раҳбарларидан ёрдам сўрайди. Бироқ СССР раҳбарлари бу қўзғолонларнинг барчаси Хитойнинг «ички ишлари» деб ёрдам

беришдан воз кечди. 1949 йил 21 январда Чан Кайши Хитой Республикаси президентлигидан кетганилигини эълон қилди. Бу вактда кучга кирган коммунистлар муҳим стратегик ҳудуд Пекин-Тяньцзинни босиб олди ва Шимолий Хитой устидан тўлалигича назорат ўрнатди. Пекиннинг жанубида рўй берган жангларда ҳам улар ғалаба қозониб, Шанхай, Нанкин ва Уханни қайтариб олдилар. 1949 йилнинг кузида коммунистлар Тайвань ва Тибетдан бошқа барча ерларни босиб олиб, тўла ҳукмронлик қилди. Фуқаролар уруши коммунистларнинг ғалабаси билан якун топди.

Ёддатутинг

1949 йилнинг 1 октябрида коммунистлар Хитой Халқ Республикаси (ХХР)ни ташкил этиб, социалистик йўлни танлади.

Янги ҳокимият тизими ўзини «халқ демократик диктатураси» сифатида номоён қилиб, давлатдаги барча синфларни деҳқонлардан бошлаб миллий буржуазиягача ўз ичига олган катта, ишчилар синфининг етакчи ўрни Хитой коммунистик партияси орқали амалга оширилди.

1949—1954 йилларда Хитой Халқ Республикасидаги энг олий ҳокимият Мао Цзэдун раҳбарлик қиласидиган, коммунистлардан ташкил топган, коалицион марказ аҳоли ҳукумати қўлида бўлди. Давлат иқтисодий жиҳатдан оғир аҳволда эди. Давлатда ишлаб чиқариш соҳаларини модернизация қилган ҳолда, қишлоқ хўжалигини ислоҳ қилиш заруратлари пайдо бўлди.

1950 йилда аграр ислоҳот тўғрисидаги қонун кучга киритилди, ушбу қонунга кўра катта ерларга эгалик қилувчи ер эгалари олдинги ҳуқуқларидан маҳрум этилдилар. Ер деҳқонлар ихтиёрига берилди. 1953 йилда катта ерларга эгалик қилувчи ер эгаларининг фаолияти тўлалигича тугатилди. Шаҳарларда катта миллий буржуазия мулклари мусодара қилиниб, чет эл молиялари давлат мулкига айланди, иқтисодиётда давлат сектори қарор топди, факат айrim соҳалардагина хусусий секторлар сақлаб қолинди. «Ўтиш даври»дан кейин 1952 йилда коммунистик партия томонидан иқтисодиётда янги йўл намунаси таклиф қилинди, шу тариқа, давлат социалистик йўл танлаш бўйича қарор қабул қилди.

Эътиборберинг!

Хитойда социализмни қарор топтириш саноатлашганишлаб чиқариш тизими ва қишлоқ хўжалиги кооперативларини қўшиш орқали бошланди. Бу кенгашларга хос модель эди.

1953 йилда ҳукумат халқдан ғалла, техник экинлар ва газлама сотиб олиш юзасидан давлат монополиясини жорий қилди. Аҳоли пунктларида кооперативлар ташкил этилди, ер деҳқонлар қўлига ўтди. Бундан кейин навбатдаги давр бошланди. Унда ер ва ишлаб чиқариш воситалари умумий мулк шаклига ўтган кооперативлар ташкил этилди.

Шаҳарларда миллий буржуазия савдо соҳасидан четлаштирилди, хусусий корхоналарнинг катта қисми эса давлат буюртмаларини бажаришга мажбур бўлди. Кейинчалик хусусий корхоналарнинг барчаси аралаш идораларга айланиб, тамоман давлат назоратига ўтказилди.

1956 йилнинг баҳорида деҳқонларни кооперативларга ўтказиш ва хусусий ишлаб чиқариш ва савдо-сотиқ ишларидаги ўзгаришлар ниҳоясига етказилди. 1954 йилда Хитой Халқ Республикасида Конституцияси қабул қилиниб, давлат социалистик йўналишни танлади.

Билмингизнитекширинг

- Иккинчи жаҳон урушидан кейин Хитойда бир-бирига қарама-қарши қандай сиёсий кучлар шаклланди?
- Хитойдаги фуқаролар урушининг жараёни ва унинг якунлари ҳақида гапириб беринг.
- 50-йилларнинг биринчи ярмида Хитой иқтисодиётининг қайта ўзгариши хусусиятлари тўғрисида гапириб беринг.

Топшириқ. Кўйида берилган матн билан танишиб, Хитой Коммунистик Партияси Марказий Кўмитасининг Хитойда социализмни қарор топтириш тўғрисидаги дастурини тавсифланг.

1956 йилда ХКП МҚ социализмга ўтиш тўғрисида партия Бош тизимини яратади: «Узок вақт, босқичма-босқич социалистик саноатни шакллантириш ва қишлоқ хўжалиги ҳамда майда ишлаб чиқаришга, шунингдек, капиталистик ишлаб чиқариш ва савдо ишларига аста-секин социалистик ўзгаришлар киритиш».

ХКП 1953—1957 йилларда дастлабки беш йиллик режасининг топшириғи бўлиб, «мамлакатнинг социалистик саноатлашиши учун дастлабки асосларини шакллантириш, қишлоқ хўжалиги ва майда ишлаб чиқаришларга ўзгартиришлар киритиш учун дастлабки асосларни шакллантириш, хусусий ишлаб чиқариш ва савдо ишларига ўзгартиришлар киритиш учун дастлабки асосларни шакллантириш».

В. Куба инқилоби

Кубани 1952 йилдан диктатор Фульхенсио Батиста бошқарди, у ҳокимият тепасига ҳарбий тўнтаришлар орқали келган бўлиб, ички қатағонлик сиёсатини олиб борди. Давлатда АҚШ таъсирига ва Ф. Батистанинг диктаторлик тартибига қарши ишчилар, деҳқонлар, шаҳар майда буржуазияси, ходимлар, зиёлилар, талабалар ва миллий буржуазиянинг бир қатор вакилларидан иборат мухолифона ҳаракатлар бошланди. 50-йилларда инқилобий курашни майда буржуазия ва ишчилар гуруҳига мансуб бўлмаган демократик инқилоб гуруҳининг вакиллари бошлади. Ф.Батистага қарши курашларда Фидель Кастро Рус алоҳида фаол ҳаракат қилди. 1953 йилда у Ф. Батистага қарши қўзғолон уюштиришга ҳаракат қилганлиги учун қамоқقا олинди, бироқ амнистияга илиниб, чет элга эмигрант сифатида кетди. Дастреб, АҚШга, сўнгра Мексикага боради. 1956 йилда Ф. Кастро ноконуний равишда Кубага келиб, ўз қўшиллари билан тоғли туманларга яшириниб, Ф. Батистага

қарши партизанлар урушини бошлайды. Аста-секин партизанларга деҳқонлар ҳам қўшилади, талабалар, Куба Коммунистик Партияси ҳам партизанларни қўллаб қувватлайди. 1958 йилнинг ўрталарида партизанлар уруши инқилобий курашларга уланади.

1958 йилнинг охирларида Ф. Кастро қўшинлари Куба пойтахти Гаванага ҳужум уюширади. Ф. Батиста мамлакатдан қочиб, Доминикан Республикасига боради. У мамлакатдан кетгач ўзи ташкил этган диктатура ҳам ағдарилади. 1959 йилнинг январида пойтахтни ўз қўлига олган Ф. Кастро янги тартиб асосчисчига айланади. Ҳокимиятга келган биринчи йилларда у коммунист эмас эди, Ф. Кастро ўз олдига Лотин Америкасидаги барча диктатура тартибларини қуролли инқилоб йўли билан ағдариб, миңтақада озодлик ўрнатишни мақсад қилиб қўяди. Бироқ унинг атрофида аргентиналик марксист Эрнесто Че Гевара каби ҳақиқий сўлчилар ҳам бор эди. Ф. Кастро ҳукумати фақат ижро этиш билан чекланиб қолмай, муаммоларни қонуний йўллар билан ҳал қилиш ишлари билан машғул бўлдилар. Ойлик маошларни ошириди, коммунал хизматлар нархини пасайтириди ва аграр муаммоларни ҳал қилишда жонбозлик кўрсатди. 1959 йилда тадбиқ этилган аграр ислоҳотлар боис йирик ер эгалигига барҳам берилди, эгалик қилинадиган ер майдони 400 гектардан ошмаслигига доир чекловлар жорий этди. Белгиланган миқдордан ортиқ ерга эга бўлган шахсларнинг ерлари давлат фойдасига мусодара қилиниб, ерлари йўқ, ерлари кам бўлган деҳқонларга, қишлоқ хўжалиги билан шуғулланадиган ишчи-ходимларга бўлиб берилди. Ерларга фақат Куба фуқароларигина эга бўла олди, чет элликлар қўлида бўлган барча монополиялар мусодара қилинди. Катта чорва хўжаликлари ва қанд этиштирадиган плантациялар давлат ихтиёрига ўтказилди, бунинг натижасида давлат хўжаликлари ва кооперативлар ташкил этилди.

1960 йилнинг кузида Куба ҳукумати маҳаллий йирик ва ўрта ишлаб чиқариш корхоналарини, савдо, банклар ва транспортларни давлат мулкига айлантириди.

Бошқарув жиловини қўлга олган Ф. Кастро сиқиб чиқарилган тартиб тарафкашларига ҳамда мухолифатга қарши қатағонликларни бошлайди. АҚШда Кубадан қочиб борган қочқинлар сони кўпаяди. Куба сиёсатига таъсир кўрсатиш учун қўшма штатлар санкция жорий этиш чора-тадбирларини қўллашга мажбур бўлади.

Қурол-яроғлар ташиш ишлари, савдо-сотик ишларига ҳамда Куба қандини сотиб олишга эмбарго қўйилади. Қанд ушбу давлатнинг энг асосий экспорти бўлганлиги боис бу каби таъқиқлар Куба иқтисодиёти

Фидель Кастро Руз
(1926—2016)

учун жуда оғир зарба бўлди. Америка компаниялари Кубага нефть ташишни камайтира бошлади.

Бунга жавоб сифатида 1960 йилда Куба ҳукумати СССРдан қурол-яроғлар сотиб олиб, улар билан Кубага энергия етказиб бериш бўйича шартнома тузади. Шу билан бирга, давлатдаги Америка компаниялари га тегишли бўлган нефтни қайта ишлаш заводлари ва бошқа саноат масканлари давлат мулкига айлантирилди. Куба ва АҚШ ўртасида кескинликлар авж олиб кетди. Америка Қўшма Штатлари Кубага иқтисодий блокада қўйди, дипломатик алоқаларини узди, Кубани «Америкадаги давлатлар ташкилоти» сафидан чиқаришга эришди, Лотин Америка давлатларининг «Мексикадан бошқа» дипломатик муносабатларига барҳам берилди. 1960 йилда АҚШ Президенти Д. Эйзенхауер Куба эмигрантларини маҳсус тайёргарликлардан ўтказиб, эммигрантлар иштирокида Кубада ҳарбий ҳаракатлар бошлаш бўйича маҳфий фармон эълон қилди. Марказий разведка бошқармаси Кубага бостириб кирадиган режалар тайёрлашга киришди. 1961 йил апрелда Америка кемасига минган қўшинлар Куба ҳудудига етиб боради. Бирок Куба қуролли кучлари бу десантларни тезкорлик билан тор-мор қилди. Ушбу операциялардан кейин Куба раҳбарияти социалистик тараққиёт моделини танлашга доир қарор қабул қилди.

Эътиборберинг!

1961 йил апрелда Ф. Кастро Куба инқилобининг социалистик йўналишда бўлганини ва мамлакатдасоциализм қарор топганлигини эълон қилади.

Майда ишлаб чиқариш корхоналари, савдо соҳаси ва хизмат кўрсатиши масканлари давлат ихтиёрига ўтказилди. 1963 йилда олиб борилган аграр ислоҳотларга мос ҳолда 67 га.дан ортиқ ерга эга хўжаликларнинг ерлари давлат ихтиёрига ўтказилиб, улар чорва маҳсулотлари ишлаб чиқарадиган хўжаликларга берилди.

Куба иккита иқтисодий йўналиш — давлат ва майда маҳсулотли иқтисодий йўналишларга бўлинди.

Социализмга йўл олган давлатдаги йирик сиёсий ташкилотлар марксизм-ленинизм ғояларига асосланган мафкуравий тамойилларга риоя қилди. 1961 йилда бу ташкилот Инқилобий Бирлашган Ташкилот атрофида тўпланиб, 1963 йилда Ягона социалистик инқилоб партиясига айланди, 1965 йилда эса у ўз номини Куба Коммунистик партияси деб ўзгартирди. Партияга Ф. Кастро раҳбарлик қилди.

Билмингизнитекширинг

1. Кубада 50-йилларда мухолифат ҳаракатлари пайдо бўлиши сабабларини айтиб беринг ва уларда иштирок этувчилар таркибини кўрсатинг.
2. Кубада рўй берган инқилоблар қандай ижтимоий групкалар томонидан бошқарилди?
3. Инқилоб ғалабага эришгандан кейин Кубада қандай ўзгаришлар юз берди?
Уларнинг хусусиятларини аникланг.

Топшириқ

Хұжжат билан танишиб чиқинг. 50-йилларда Куба инқилобчилари таклиф қылған дастурлардаги үзгаришлар ҳақида гапириб беринг ва таҳлил қилинг. Дастаннинг үзига хос хусусиятларини аниқланг.

1953 йил 16 октябрда Сантьяго-де-Куба шаҳридаги Монкада казармасыга құжум қылған иштирокчилар ишләри бўйича бўлаётган суд жараёнидаги Ф. Кастро нутқидан

Монкада қамали эгалланғандан кейин эълон қилинған бешта инқилоб қонуни...

Биринчи инқилоб қонуни халққа үзларининг эркинликлари қайтарилди ва 1940 йилда давлатнинг олий қонуни Конституция қабул қилинди... Конституцияни жорий этиш учун бу топшириқларни бажарадиган халқ сайлаган органлар бўлмаганлиги туфайли халқнинг вактинча эркинлиги тимсолига айланған ...инқилобий ҳаракатлар эркинликларга даҳлдор мана шундай барча ваколатларни ўз зиммаларига олади...

Иккинчи инқилоб қонуни ерларни яхлит ҳолатда, бошқаларга бериш ҳуқуқидан ҳоли ҳолда, барча ижарадорларга, субижараадорларга ва беш ёки ундан кам кабельерий ерларга эга ҳиссадорлар ихтиёрига берилди. Бу ерларнинг қийматини давлат собиқ ер эгаларидан рента ҳисобида олди, унга кўра улар бу ерлардан ўн йил давомида фойдалана оладилар.

Учинчи инқилоб қонуни ишчилар ва ходимларга барча йирик саноат, савдо ва кон масканларидан, жумладан, қанд заводидан тушган даромадлардан 30% даромад таклиф этади...

Тўртинчи инқилоб қонуни барча колоналарга шакарқамиш етиштиришдан тушадиган даромадларнинг 55% ва минтақаларда уч ва ундан кўп йил яшаётган барча майда колоналарга энг кам 40 минг арроб миқдорида кредитлар таклиф қиласи.

Бешинчи инқилоб қонуни собиқ ҳукумат даврида фойда топиб, давлат хазиналарини талон-тарож қылған шахсларнинг барча мол-мулклари мусодара қилиниб, уларнинг оила аъзолари ва ворислари томонидан ноқонуний топилған... бойликлари мусодара қилиниб... Судларга акционерлик компаниялар ишларига аралашиш ҳуқуқлари берилиши керак, агар уларда талон-тарож қилинған пуллар бўлса... Мусодара қилинған бойликларнинг teng ярми ишчилар гуруҳининг пенсия жамғармаларига ўтказилиши шарт, қолған қисмидан эса, касалхоналар, қариялар уйларини қуриш учун фойдаланиш керак.

Бу қонунлар зудлик билан амалга оширилиши керак. Улардан кейин...бошқа қонунлар ва чора-тадбирлар навбат кутиб турибди, улар аграр ислоҳотлар ва умумтаълим ислоҳотлари ҳамда электр трестларини давлат мулкига айлантириш, трестларда ортиқча тарифлардан йигилған, бунгача молия вазирлигидан яширилған барча ортиқча бойликларни хазиналарга ўтказиш, халққа қайташ...

Ер, индустрIALIZация, туар-жой, ишсизлик, таълим ва соғликни сақлаш — мана шу аниқ олтита йўналишга, бизнинг ижтимоий эркинлик ва сиёсий демократияни қарор топтиришга қаратилған куч-ғайратимиз сарф қилинади.

Социалистик инқилоб натижасида жамиятда ижтимоий тузилмаларнинг үзгариши

Социалистик инқилоб жамиятда ижтимоий тузилмаларни таг-туғи билан үзгаририб юборди.

Социологларнинг катта қисми социалистик жамиятнинг ижтимоий тузилмасини учта гуруҳга бўлған: ишчилар синфи, деҳқонлар синфи ва зиёлилар. Тадқиқотчилар бунга яна хизматчилар гуруҳини ҳам кўшадилар.

Сүнги пайтларда социологлар орасида социалистик жамиятнинг ижтимоий тузилмасини ўрганишда қуйидагича асосларга таянган, янгича таснифлаш қарашлари пайдо бўла бошлади, улар: одамларнинг ишлаб чиқариш воситаларига нисбатан қарашлари, ижтимоий ишлаб чиқаришда уларнинг ўрни ва ижтимоий меҳнат ташкилотларидағи ўрни. Олиб борилган тадқиқотлар натижасига кўра тадқиқотчилар социалистик жамиятнинг ижтимоий тузилмаларида ишлайдиган меҳнаткашларнинг қуйидагича саккизта синфини аниқлайдилар.

- 1) Давлат ишлаб чиқариш жабҳалари ва идораларда бошқарув аппарати;
- 2) кооператив ишлаб чиқариш жабҳаларида бошқарув аппаратлари (бу синфга жамоат ташкилотларининг бошқа аппаратлари ҳам киритилади);
- 3) давлат идоралари ва ишлаб чиқариш соҳаларида фаолият юритадиган ходимлар;
- 4) кооператив ишлаб чиқариш ходимлари;
- 5) давлат идоралари ва ишлаб чиқариш соҳаларида фаолият юритадиган зиёлилар;
- 6) кооперативлар ишлаб чиқариш соҳаларида фаолият юритадиган зиёлилар;
- 7) кооператив ишлаб чиқариш соҳаларида фаолият юритадиган ишчилар;
- 8) давлат корхоналари ва идораларида фаолият юритадиган ишчилар.

Олимларнинг тадқиқотлари бўйича социалистик жамиятнинг саккизта ижтимоий гуруҳларидан биттаси олий гуруҳ ҳисобланади. Бу — бюрократия. Битта гуруҳ кути гуруҳ ҳисобланади. Бу давлат саноати ва идорадаги ишчилар. Колган олтита ижтимоий гуруҳлар ўртача гуруҳлар сирасига киради, чунки улар ўртача, ўртадаги вазиятларни ўз ичига олиб, жойлашган.

Халқ демократияси ҳисобланадиган давлатдаги жамиятда яна бир тўққизинчи синф — майдада маҳсулот ишлаб чиқарувчилар синфи аниқланган.

57—58-§. ҲОЗИРГИ ЗАМОН ИНҚИЛОБЛАРИ

A. 1989—1990 йиллар Шарқий Европадаги «Бахмал инқилоби»

Ушбу дарсда:

- 80-йиллар охири — 90-йиллар бошида Польша, Венгрия, ГДР, Чехословакия, Болгария, Руминия, Югославияда рўй берган инқилоблар билан танишамиз.

Шарқий Европа давлатлари раҳбарлари сўзда иқтисодий ва сиёсий ислоҳотларни тан олсалар-да, амалда аввалги сиёсатни ўзгартиришга интилмадилар.

Ҳукумат тепасидаги сиёсатчилар дадил қадам ташлай олмаганликлари туфайли уларнинг сиёсий рақиблари кучайиб, шаклланган тизимга барҳам бера оладиган «социализмни янгилаш» ҳаракатини ташкил этдилар.

Эътиборберинг!

80-йилларнинг иккинчи ярмида Марказий ва Жанубий-Шарқий Европа давлатлари чуқур ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий инқирозларни бошидан ўтказди.

Қийин инқирозни бошдан кечирган Польша бирлашган ишчилар партияси (ПБИП) ҳукуматдаги монополиядан воз кечиб, иқтисодий ва сиёсий ислоҳотлар олиб бориш йўли орқали вазиятни тартибга солишга ҳаракат қилди. ПБИП раҳбарияти билан Войцех Ярузельский сиёсий ахвол барқарорлашгандан кейин мухолифат билан ўртадаги диалогларни яхшилаш учун янги йўллар қидира бошладилар. Католик черкови билан алоқалар яхшиланди. 1985 йилда В. Ярузельский президент бўлиб сайланди.

1986 йилнинг кузида давлатда сиёсий амнистия эълон қилинди. Бу ҳолат «ҳамкорлик» касаба уюшмалариға ўз фаолиятини қайта тиклаш имконини берди. Мухолифат ўз номзодларини парламент сайловида таклиф қилиш ҳуқуқига эга бўлди. 1989 йил июнь ойида кўп партияли асос бўйича сейм (парламент)да танлов ўтказилди. «Ҳамкорлик» нокоммунистк партиялар билан иттифоқлашди ва 40 йилда биринчи марта компартия ўз овозига эга бўлди. Католик зиёлилар вакили Тадеуш Мазовецкий раҳбарлигидаги нокоммунистик ҳукумат ташкил этилди.

Эътиборберинг!

Ҳукуматга Мазовецкий келгандан кейин ва ПБИП монополия тамойилларининг бекор қилиниши янги сиёсий-иқтисодий тузилманинг шаклланиш жараёнини жадаллаштириди.

Давлат номи ўзгарди — жаҳон сиёсий харитасида Польша Халқ Республикаси ўрнини Польша Республикаси эгаллади.

Мазовецкий ҳукумати тубдан қайта қурши дастурини амалга ошириб, молия вазири Л.Бальцерович ташаббуси билан иқтисодиётни қайта дастурлашга киришди. Бу қайта дастурлаш — “ҳолсизлонтириш терапияси” деган номга эга бўлди.

Ёддатутинг

Бальцерович режали марказлаштирилган иқтисодиётдан бозор иқтисодиётига тез ўтиш йўлларини ўрганди. Нархларни назорат қилиш тамоман баратарафэтилди, бир муддатойлик маошлар кечикирилди.

Бозор барқарорлашиб, инфляция тугатилди. Бироқ олиб борилган иқтисодий сиёсат нархларнинг тасодифан ўзгаришига, истеъмол ҳажмининг камайишига, аҳолининг турмуш тарзи даражасининг пасайишига ва ишсизлар сонининг ўсишига олиб келди. Мазовецкий

Калит сўзлар:

инқизор, бошқарувчи, партия, мухолифат, кўппартиявиийлик, парламентар демократия, “ҳолсизлантириш терапияси”, сепаратизм, фуқаролар уруши

хукуматининг нуфузи тушиб кетиши натижасида 1990 йилда истеъфога чиқишига мажбур бўлди.

1990 йил январь ойида ПБИП Социал-демократик партияси сифатида қайта ташкил этилганлигини эълон қилди. 1990 йилнинг охирларида давлатда президент сайловлари бўлиб ўтди. «Ҳамкорлик» раҳбари Л. Валенса президент бўлди. Янги хукумат ислоҳотларни олиб боришни жадаллаштиришга тегишли ўз қарорларини илгари сурди.

80-йилларнинг охирларигача Венгрияда давлат раҳбарлари тубдан қайта янгиланиш бўйича дадил қадам ташлай олмади. 1988 йилда Венгрия социалистик ишчилар партияси (ВСИП) конференциясида давлат раҳбарлари ўзгарди. Я. Кадар ВСИП МҚ (Марказий Қўмита) бош котиби вазифасини ўзидан ёш раҳбар Карой Гросга топширди. Конференция иқтисодиётни барқарорлаштириш ва ташки қарзни қисқартириш дастурини қабул қилди. Ҳорижий фирмалар билан бирлашган ҳолда, ишлаб чиқариш масканларини яратишга чоғланди. Иқтисодий ислоҳотларга сиёсий тузатишлар киритиш зарурлигини тан олди. 1989 йил февраль ойидан бошлаб давлатда кўп партияликка рухсат берилди. Венгрияning парламент бошқарувидаги демократияга ўтишига боғлиқ ҳолда уч томонлама музокараплар олиб борилди. Унга ВСИП, мухолиф партиялар ва жамоат ташкилотлари иштирок этди. давлатда президент вазифаси тасдиқланди.

1989 йил октябрь ойида ВСИП қурултой ўтказди. Бозор иқтисодиётiga ўтишга доир ислоҳотлар тарафдорлари ғалаба қозонди. Қурултойда партияни Венгрия социалистик партияси (ВСП) деб ўзгариши бўйича қарор қабул қилинди. Бу партия пролетариат ва демократик марказлаштирилган диктатурадан воз кечган ҳолда, ўзини «янги социалистик партия» сифатида таништириди. ВСП социалистик бозор иқтисодиёти ва хусусий мулкнинг ҳар хил шаклларига тегишли ўз фикрларини очик-ойдин билдириди.

1990 йилда давлатда Давлат ташкилотлари ўртасида сайлов бўлиб ўтди. 1987 йилнинг охирларида тузилган, бозор иқтисодиёти муносабатларига ўтиш тарафдори бўлган Венгрия демократик форуми ғалаба қозонди. Форум раҳбари Йожеф Анталл ҳукуматни бошқарди. Иккита етакчи парламент фракциялари — Венгрия демократик форуми ва мухолифат таркибига киритилган мустақил демократлар Иттифоқи — президент вазифасига мустақил демократлар Иттифоқи вакили Арпад Генцни таклиф қилиш тўғрисидаги қарорга келди. 1990 йил август ойида у президент бўлди.

1989 йилнинг кузида Венгрия Австрия билан ўртадаги чегараларни очди. Венгриядаги ГДР фуқаролари ГФРга кўчиш учун ушбу фурсатдан фойдаландилар. ГДРдан ярим миллионга яқин немис фуқаролари қочиб кетди.

ГДР шаҳарларида «Биз кетишини хоҳламаймиз!» шиорлари билан оммавий намойишлар бошланди. Оммавий намойишларда иштирок

этувчилар тез орада сиёсий ва иқтисодий ислоҳотлар талаб қилди. Бироқ Германия социалистик бирлашган партияси (ГСБП) котиби Эрих Хонеккер ва унинг атрофидаги кишилар мазкур муаммоларни ҳал қилишга шошилмадилар.

Э. Хонеккер атрофифа мухолифатдаги партиялар шакллана бошлади. ГСБП МҚ плenумида у раҳбар лавозимидан туширилди ўрнига МҚ Бош котиби Эгон Кренцни сайладилар. Бир неча ойдан кейин мазкур лавозимни либерал Грегор Гизи эгаллади. Г. Гизи пайтида ГСБП демократик социализм партияси (ДСП) деб номлана бошлади. Конституцияда ифодаланган жамиятдаги партияларнинг етакчилик вазифалари түғрисидаги модда ўз кучини йўқотди. Шу билан бирга, ДСП социалистик сайлов ўтказиш бўйича фикрини ўзгартирмади. ГДР Халқ палатасининг сайловолди арафасида нокоммунистик партиялар аҳоли ўртасида илгари ҳеч қачон рўй бермаган антисоциалистик тарғиботташвиқот ишларини олиб бориб, халқни ГФРга тезроқ қўшилиш ва бозор муносабатларини шакллантиришга даъват этди.

1990 йил март ойида бўлиб ўтган сайловда ГДР аҳолисининг катта қисми бозор иқтисодиётига ўтишни қўллаб-қувватлашини билдириди. Сайловдан кейин ташкил топган ҳукумат таркибиға Христиан-демократик, Либерал-демократик ва Социал-демократик партиялар кирди. Раҳбарлик лавозимиға ХДО Лотар де Мэзьеर вакили сайланди. Германияни бирлаштиришга тайёргарлик чора-тадбирлари бошланди.

Ёддатутинг!

1989 йил 9 ноябрда Берлин девори қулатилиб, ГДР ва ГФР ўртасидаги чегаралар очилди. 1990 йил 1 июлда ГДР ва ГФР ўртасида валюта, иқтисодий ва ижтимоий иттифоқдошлиқ түғрисидаги шартнома имзоланди. Фарбий Германия маркаси ГДР валютаси ҳисобланади. 1990 йил 3 октябрда ГДР ГФР таркибиға қўшилиб, фаолиятини тұхтатди.

1987 йилда Чехословакия раҳбарияти иқтисодий ислоҳотларни амалга ошира бошлади. Бироқ мухолифат радикал ўзгаришларни талаб қилди. 1989 йил 17 ноября Прагада талабаларнинг норозилик намойишлари бошланиб, полиция иширокида ниҳоясига етказилди. Эртаси куни «Фуқаролар форуми» деб номланадиган мухолиф ташкилот ташкил этилди. (Шу вакт ичиде мазкур форумлар каби бирлашмалар «Зўравонликларга қарши жамоалар» номи билан Словакия давлатида ҳам пайдо бўлди). Мухолифат босими билан Компартия Конституциядаги ЧКП раҳбарлик роли түғрисидаги моддани олиб ташлаш бўйича келишдилар. Давлатда Мариан Чалф раҳбарлигига коалицион ҳукумат ташкил этилди. Асосий ишларни собиқ диссидентлар бошқарди. Улар орасида энг таниқли шахс — драматург Вацлав Гавел — 1989 йил 29 декабрда Чехословакия президенти бўлиб сайланди. Прага баҳори пайтида Компартия раҳбари Александр Дубчек Федерал ташкилот вакили бўлди. 1990 йилда бўлиб ўтган парламент ва маҳаллий сайловларда

Компартия мағлубиятга учради. 1991 йил июлда Кенгаш аскарлари давлат ҳудудидан чықарылди. Давлатта янги ном берилди. Чех ва Словакия Федератив Республикаси (ЧСФР) деб номлана бошланди.

Ёддатутинг!

Чехословакияда сиёсий тартибларнинг ўзгариши тинч ва талафотсизўтганлиги сабабли «бахмалинқилоби» деган номга эга бўлди.

Шарқий Европа давлатларидағи сиёсий ахвол демократик жиҳатдан қайта янгиланишга интилган Болгариядаги кучларнинг фаолликларини ошириди. 1989 йил октябрь ойида БКП МҚ Сиёсий бюро аъзоси, ташки ишлар вазири Петр Младенов бошқарув ишларида йўл қўйиш мумкин бўлмаган усуслардан фойдалангани учун Т. Жиковни айблаб, партия раҳбарлариға очиқ хат юборди. Сиёсий бюро аъзолари П. Младенов томонидан илгари сурилган ташаббусни қўллаб-қувватлаган ҳолда, 1989 йил 10 ноябрда БКП МҚ Пленуми Т. Жиковни Баш котиб лавозимидан озод этди. Кўп ўтмасдан у Давлат кенгаши вакили лавозимидан ҳам озод этилди. Давлатда Президент лавозими жорий этилиб, унга П. Младенов сайланди.

Давлат ичида кўп сиёсий ташкилотлар пайдо бўла бошлади. Партиялар ва сиёсий ташкилотлардан бир нечтаси Демократик кучлар иттифоқи (ДКИ) атрофида жисслашдилар. Улар ўз мақсадларини давлатга кўп партияли тизимлар ва парламент бошқарувида бўлган демократияни жорий этишга қаратдилар.

1990 йил январь ойида ташкил топган БКП XIV қурултойида Болгарияда социалистик жамият қайта ташкил этилганлиги ва янгилангани түғрисида баёнот эълон қилинди. Шу билан бирга, давлатда демократик социализм ташкил этилишига доир хабар тарқатилди. Партия жамиятда бошқарувчи мавқеини йўқота борди. Живков ва унинг атрофидаги яқин ҳамкорларидан бири партия сафидан чықарилди.

Партия номи Болгария социалистик партиясы (БСП) деб ўзгартирилди. ДКИ атрофида тўпланган муҳолиф кучлар 1990 йилнинг ёзида П. Младеновни вазифасидан кетказишига эришдилар. 1990 йил август ойида Буюк халқ йигилиши давлат президенти лавозимига ДКИ раҳбари Желю Желевани танладилар. Шу йилнинг декабрь ойида коалицион ҳукумат таркиби тасдиқланди.

Марказий ва Жанубий-Шарқий Европадаги кўп давлатларга нисбатан Руминияда сиёсий тартиб қонли урушлар натижасида ўзгарди. 1987 йилнинг охирларида Брашов саноат шаҳрида «Йўқолсин диктатор!» деган шиорлар остида ахоли норозилик намойишларига чиқди. Намойишлар полиция иштирокида тўхтатилди. 1989 йил декабрь ойида Руминия ҳукумати протестант оқимиға эътиқод қилувчи венгер дин ходимини Тимошоара (Трансильвания) шаҳридан кўчиб кетишига мажбур қилди. Бу ахвол жамиятда норозиликларни вужудга келти-

риб, полиция қурол ишлатиши орқали құзғолонларни бостириди. Бу эса антикоммунистик инқилобнинг бошланишига олиб келди.

22 декабрда ҳокимият күрсатмасига кўра Бухарест марказий майдонига Н. Чаушеску сиёсатини ҳимоя қилиш учун ўн мингдан кўп одамлар йифилди. Бироқ ҳукмрон доира вакиллари кутилмагандан митинг иштирокчиларининг «Йўқолсин Чаушеску» деган ҳайқириқларга дуч келди. Норозиларга қарши яна қурол ишлатилди. Юзлаб одамлар яланди ва вафот этди. Аммо қўзғолончиларга ёрдам бериш учун қўшин етиб келди. Николае Чаушеску ва унинг рафиқаси давлатдан қочиб кетишга ҳаракат қилса-да, натижада қўлга тушди. Уларни «геноцид, порахўрлик ва иқтисодиётни хонавайрон қилганликлари» учун айбдор деб топиб, судсиз отишга ҳукм қилди. Миллий қутқарув фронти шаклланди. Унга Ион Илиеску — Чаушескуга қарши бўлган собиқ коммунист раҳбарлик қиласиди. Шунга қарамасдан 1990 йилнинг май ойида И. Илиеску Руминия президенти лавозимига сайланди.

1980 йилнинг охирлари — 1990 йилнинг бошларида Югославияда иқтисодий ва сиёсий инқироз кучайди. Давлатни бошқаришда марказизлаштириш жараёни бошланди. 1989 йил 27 сентябрда Словения Республикаси парламенти республиканинг РЮСФР таркибидан чиқиш ҳуқуқи тўғрисида эълон қилди. Бу ягона давлатни парчалашга қўйилган дастлабки қадам эди. Шу йили Сербия ҳудудида Косово ўлкасида яшовчи албан аҳолиси ҳудудга республика номини беришни талаб қилди. Бу ҳолат Сербия аҳолисини хавотирга тушириди. Сербиянинг барча ҳудудларида албанларга қарши норозиликлар авж олди. Айни шу тўлқинлар таъсирида 1990 йил 9 январда Сербияда ўтказилган биринчи кўппартияли сайловда Сербия Социалистик партияси Президуми вакили Слободан Милошевич президент лавозимини эгаллади. У ягона давлатни сақлаб қолишини кўзлайди, бироқ ўртада пайдо бўлган жараёнлар кучайишда давом этди.

1990 йил январь ойида Словения ва Хорватия мустақиллик учун ўз фикрларини билдириди. Хорватияда янги Конституция қабул қилинди. Республика аҳолисининг 30% и серблар бўлишига қарамай давлат хорват халқи давлати дея эълон қилинди. Янги Конституция қабул қилингандан кейин камситишлар кучайиши мумкинлигидан хавотирга тушган Хорватиядағи серб аҳолиси ўзларини ҳимоя қиладиган Сербия ўлкаси республикасини ташкил этишга доир таклифларини илгари сурди. Уларнинг бирлашиш режаларини Сербия ҳукумати инобатга олмади. 1991 йил май ойида Словения ва Хорватия ЮСФР таркибидан чиқиб кетишларини маълум қилди. Бироқ Белград бу акцияларни қонуний деб ҳисобламади. Сербия Ўлкаси Республикасини парчалаш мақсадида Хорватия сепаратистларининг қуролли қўзғолонлари бошланди. Югославияда фуқаролар уруши бошланди.

1991 йил сентябрь ойида Македония Югославиядан ажralиб чиқди ва мустақиллигини эълон қилди. 1992 йил апрель ойида Югославия

таркибидан Босния ва Герцеговина ажралиб чиқди. Югославиянинг ягона давлат сифатидаги мақоми дарз кетди. Босния ва Герцеговинада серблар, хорватлар ва мусулмонлар (ислом динини қабул қиласын славянлар) ўртасида қуролли қўзғолонлар авж олиб, натижада 1995 йил октябрь ойигача чўзилган фуқаролар урушининг бошланишига сабабчи бўлди.

Билмингизнитекширинг

1. Европадаги халқ демократик давлатларида муҳолифатнинг авж олишига нималар таъсир кўрсатди?
2. Нега 80-йилларнинг охири ва 90-йилларнинг бошларида Шарқий Европада рўй берган воқеалар «бахмал инқилоби» деб аталди?
3. Руминияда рўй берган инқилоблар бошқа халқ демократик давлатларида содир бўлган инқилоблардан қандай фарқ қилди?
4. Югославия Социалистик Федератив Республикасининг парчаланиш жараёнларини кузатиб, унинг сабабларини аниқланг.

Топшириқ

1. Куйида берилган матн билан танишиб, ундан дарсда фойдаланинг.

Чехословакияда «бахмал инқилоби» рўй беришига сабаб бўлган 1989 йил 17 ноябрда Прага шаҳридаги талабалар намойишларининг ташкилотчиси ҳамда иштирокчиси Моника Пайервойнинг хотираларидан:

Ўтган акцияларни биз бундан икки йил олдин уюштира бошладик, унда иштирок этиш учун ўнлаб одамлар тўпланди. Узоги билан 200—300 одам. Биз бир-биримизни таний бошладик. Ҳокимият ҳам алоҳида иш юрита бошлади. Айрим одамларни уриб-тепди, айримларини қамаб, кўп ўтмай озод қилди, баъзиларини эса 48 соатли қамоқ жазосига маҳкум қилди.

17 ноября барчаси бошқача тус олди. Минглаб одамлар келди, улар бутун Прага ва унинг марказлари бўйлаб юришди, уларнинг ҳаммаси намойишларга юз тутди. Ҳокимият ҳам бошқача ҳаракат қилди, мен уларни Миллий шоҳкўчадан тумтарақай ҳайдашганларини назарда тутияпман. Намойиш рухсат асосида ўтаётган бўлса-да, намойишчиларни ҳайдаб тарқатмасликка доир ваъдалар берилган бўлса-да, ҳокимият барчасига жиддий тайёргарлик кўришди.

Улар ўзларига тегишли барча ишларни қилди, яъни ўта қатъий турда амалга ошириди. Кейинчалик маълум бўлишича, улар нималар қилиш ва ўзларини қандай тутиш кераклигини ҳам билишмаган. Ҳар доим бир-бирига зид келадиган, ҳар хил буйруқлар берилган. Шу туфайли уларнинг ўзлари орасида ҳам тартибсизликлар бошланади. ...Бир томондан уларга бизни Вацлав майдонига юбормаслик бўйича буйруқ берилди, бу майдонга бориш бизнинг асосий мақсадимиз эди. Бир томондан уларга ҳеч кимни, ҳатто эҳтиётсизлик туфайли ўлдириб қўйиш ҳам мумкин эмаслиги билдирилди. ...Уларнинг ўз ораларида даҳшатли ваҳима пайдо бўлади. Улар қўрқиши. Тасаввур қилинг, сизга ўн минглаб одамлар қарши келмоқда. Биз, намойиш иштирокчилари, барчаси ниҳоясига етгандан кейин кечқурун учрашишга келишдик. Ташкилотчи ўнлаб одамлардан фақат олти нафари келиши. Колганлари ҳисбга олинган ёки оғир яраланган. Биз даҳшатли зарба еган киши ҳолатига тушиб қолдик. ...Биз атрофимиздаги ҳамма жойларда қон изларини кўрдик, сочилган кийимлар, оёқ кийимлар ётарди, биз ҳайратда қолдик. Шунинг учун ҳам биз талабалар қўзғолонини бошлаш тўғрисидаги қарор ва унга тайёргарликлар кўришни тез орада қабул қилдик. Бу биз томондан биринчи марта энг тез қабул қилинган, овоз берилган «қарор» эди.

2. «Бахмал инқилоби» натижасида Шарқий Европа давлатларидаги социалистик тизимнинг инқирозга юз тутиши дунёнинг икки қисмга бўлинишига доир воқеаларнинг тугаши ва халқаро муносабатларда биполяр тизимнинг барҳам топишига олиб келди. Ушбу холосани тушунтиринг.

Б. Яқин Шарқдаги 2010-2011 йиллардаги «Араб баҳори». Посткенгаш давлатлардаги «Хар хил инқилоблар»

«Араб баҳори»

1970—2010 йиллар оралиғида араб давлатлари аҳолиси сони 128 млн. күрсаткичдан 359 млн. га ўси. Уларнинг барчасини иш билан таъминлаш муаммолари вужудга келди. Ёшлар мактабларда таҳсил олиб, университетларни тамомолагандан кейин ишсизлар сонига қўшилди.

Эътиборберинг!

1990 йилнинг иккинчи ярмида араб давлатларининг глобаллашиш ва янгиланиш жараёнларига оммавий тарзда ружу қўйиши халқ орасида глобализация ва ғарбона кайфиятларга қарши даъватлар ва ўзларининг раҳбарларига ишончсизлик билдириш ҳолатларини тезлаштирабошлади.

2000 йилнинг бошларида дунёning бошқа ҳудудларида рўй берган демократизация жараёнлари таъсирида араб ҳукумати бошқарув тизимини танлов асосида кучайтиришга ҳаракат қилди. Бироқ XXI асрнинг биринчи ўн йиллигига сайлов натижалари бўйича араб давлатлари ўртасида кучли ғарбга қарши ваколатларга эга сиёсий ислом ҳаракати ғалаба қозонди. Сиёсий қарорлар қабул қилиш ва қабул қилиш жараёнида суверен мухолифат кучларининг таъсири қисқартирилди. Битта шахс партиясига айланган, бошқарувчи партиялар сиёсий рақобатга бардош бера олмас эди.

2007 йилда жаҳон молия инқирози бошланган пайтда Араб давлатларининг 41% аҳолиси қашшоқликда турмуш кечирган. Ёшлар орасида ишсизлар сони 30% га етган. Олий маълумотларга эга, доимий иш жойига эга бўлмаган ёшлар мухолиф кучлар атрофида бирлашиб, 2010 йилда ҳукуматга қарши намойишларга чиқдилар.

«Араб баҳори» номига эга бўлган ҳукуматга қарши оммавий норозиликлар 2010 йилнинг 18 декабрида Тунисда бошланиб, кўп ўтмай араб давлатларига тарқалди. Иш ташлашлар, норозилик намойишлари ва митинглар каби қаршилик билдириш шакллари қўлланилди. Оммавий уюштирилган намойишлар жума куни пешин намози пайтида бошланди. Ҳукумат тепасидагилар намойишларга чиқканларни куч ишлатиш усусларидан фойдаланиш орқали бостиришга ҳаракат қилди.

Ушбу дарсда:

- 2010-2011 йилларда рўй берган Араб инқилоби;
- Грузия, Украина, Қирғизстондаги «ҳар хил инқилоблар»;
- Жамиятдаги муаммоларни ҳал қилишда инқилобий усусларнинг оқибатлари ҳақида биламиз.

Калит сўзлар:

мухолифат, сиёсий ислом ҳаракатлари, ҳукуматга қарши қаршиликлар, кураш шакллари, давлат инқилоби, ислоҳотчилар, парламент сайлови, президент сайлови.

“Араб баҳори”

Эътиборберинг!

Араб инқилобларига қуйидаги хусусиятлар хос: асосий сабаблар — ижтимоий муаммолар (нарх-навонинг ўсиши, ишсизлик, паст ижтимоий ҳимоялар), давлат ва жамиятдаги парчаланишлар; иштирокчиларнинг Интернет орқали узвий алоқалари (Твиттер, ижтимоий тармоқлар, электрон почта ва ҳ.к.). Бу шаклларнинг намойишларда иштирок этувчиларга таъсири кучли бўлди; ғалаба қозонгунча курашиш — кўп ҳолларда қарши томон ҳукумат билан муросага келишдан воз

кечган ҳолда ҳукуматнинг тамоман истеъфога кетишини талаб қиласди (намойишчиларнинг асосий шиори: «Халқрасмий тартибнинг парчаланиши тарафдори»); аниқ ташкилотчиларнинг йўқлиги, халқнинг мустақил ташаббуслари.

2011 йилда Тунис, Миср, Яманда давлат инқилоблари; Ливия ва Сурияда фуқаролар уруши; Баҳрейнда фуқаролар қўғолони; Жазоир, Ироқ, Иордания, Марокаш, Уммонда оммавий норозиликлар; Қувайт, Ливан, Мавритания, Саудия Арабистони, Судан, Жибутида кичик намойишлар бўлиб ўтди.

2010-2011 йилларда инқилоб натижасида Миср, Ливия, Тунис, Иордания, Яман ҳукуматлари тарқатилди ёки вазифаларидан озод этилди. Қувайт, Уммон, Жазоир, Қатар давлатлари раҳбарлари инқилоблари ўтказишига киришдилар. Саудия Арабистони ва Баҳрейнда халқ қўзғолонлари ҳукумат томонидан куч ишлатиш йўллари орқали бостирилди. Сурияда фуқаролар уруши авж олади.

Араб инқилоблари фойдали томонлари билан бирга салбий оқибатларга ҳам олиб келди. Улар бирданига қаттиқ тартиблар ўrnата олмаганликлари туфайли мафкуралардаги тартибсизликлар билан мажороларга олиб келган узоқ даврнинг бошланишига сабаб бўлди, Ливия ва Сурияда фуқаролар урушининг бошланишига олиб келди.

Халқнинг асосий ижтимоий-иктисодий ва сиёсий эҳтиёжларини ўз вактидаги ислоҳотлар орқали таъминлаш учун давлатнинг кучли, бироқ авторитар бўлмаган ҳукумати бўлиши керак. Бошқарувчи гурух ва аҳоли ўртасидаги масофаларни қисқартириш тақозо этилди.

Билмингизнитекширинг

1. Араб инқилоблари сабабларини айтиб беринг.
2. Араб инқилоблари иштирокчилари қандай кураш йўлларини танлаган?
3. Араб инқилобларининг ўзига хос хусусиятлари нимада?

Топширик

1. 2011 йил 11 февралда Мисрда рўй берган инқилоб натижасида ҳукумат тепасига келган ҳарбийларнинг дастурлари билан танишиб, таҳлил қилинг.

**Миср Қуролли Кучлари Олий Кенгаши Мурожаатидан
(2011 йил, 12 февраль)**

Мисрни қамраб олган мураккаб вазиятлар ва давлатда рўй берадиган воқеалар биздан миллатнинг барқарорлиги ва аҳоли ютуқларини сақлаш вазифаларини тақозо қилмоқда... Шунинг учун ҳам Қуролли Кучлар Олий Кенгаши қонун устуворлиги фуқаролар эркинликлари учунгина эмас, шу билан бирга, Қуролли Кучлар Олий Кенгаши бошқарувининг легитим асосли эканлигини тан олиб, қуйидагиларни маълум қиласи.

Биринчидан: Қуролли Кучларнинг Олий Кенгаши бундан олдинги мурожаати билан бирга, барча саволлар бўйича жавобгарликларни ўз зиммасига олади.

Иккинчидан: Қуроллик Кучлар Олий Кенгаши Миср ҳалқи ва тегишли идораларнинг ушбу мураккаб вазиятни енгиш қобилиятига ишонади, шу мақсадларга кўра давлат идоралари ва хусусий секторлар иқтисодиётни юксалтириш пайтида ўзларининг эзгу ва ватанпарварлик мажбуриятлариниadolatli адо этиши шарт, аҳоли эса ана шу мақсадлар учун ўз вазифаларини бажариши зарур.

Учинчидан: Ҳозирги ҳукумат ва бошқарувчилар янги ҳукумат ҳали ташкиллаштирилмаганлиги боис вақтинча бошқарув ишларини олиб бориши шарт.

Тўртинчидан: Қуролли Кучлар Олий Кенгаши давлатни бошқариш ва демократия ўрнатиш ҳамда эркин давлат бошқарувини шакллантириш учун фуқароларнинг сайлов органлари қабул қилган бошқарувнинг эркин демократик тизим билан берилишига кафолат бўлишга ҳаракат қиласи.

Бешинчидан: Миср Араб республикаси ҳудудий ва ҳалқаро барча битим ва мажбуриятларни сақлайди.

Олтинчидан: Қуролли Кучлар Олий Кенгаши буюк ҳалқни ҳамкорликка чақиради ... фуқаровий полиция кучлари, шунингдек, барчаси билан ўзаро англашувчанлик ва ҳамжиҳатлик бўлиши керак, бу фуқаровий полиция кучларининг «полиция ҳалқга хизмат қиласи» деган тамойилларга мос эканлигини исботлайди.

2. Мисрдаги “Инқилобни ҳимоя қилишнинг умумий бирлашган комитетларининг” таркибини аниқланг ва уларнинг мақсадларини ифодаланг.

**“Инқилобни ҳимоя қилишнинг умумий бирлашган комитетларининг”
низомидан**

2011 й., 3 май.

Мисрнинг бутун ҳудудидаadolat учун пайдо бўлган норозиликлар билан ишчиларни иш билан ички таъминлашдан иш билан доимий таъминлашни таклиф қилиш ҳар бир ташкилотдаги коррупцияга қарши уруш бўлиб ҳисобланади. Норозиликларга иштирокчи бўлган ишчилар, аёллар билан эркаклар, мусулмонлар билан христианлар, ёшлар билан қариялар ўзларининг шахсий талабларинигина қўймади, шу билан бирга давлатдан миллионларни ўғирлаган ва бизга бир бўлак нонни, тиббиёт ёки билим беришни таклиф қила олмаган коррупция вакиллари йиллар давомида бузган хуқуқларини ҳам талаб қилди. Инқилобни ҳимоя қилишнинг умумий бирлашган комитетлари-ишчилардан, ҳунармандлардан, студентлардан ва барча инқилобчилардан ташкил топган ва Миср ҳудудларининг тўлиб ётган туманларига тарқалган — Миср ишчиларини барча иш ўринларида инқилобни ҳимоя қилиш комитетларини қуришга ва эркинлик билан ижтимоийadolatlikни инқилобий мақсадларига эришиш учун қўшни комитетлар билан бирлашишга чақиради. Комитетларни асослаш ҳақидаги деклорация белгилагандек, бизнинг мақсадларимиз:

- Ойига 1,500 фунтдан кам эмасadolatли энг кам маош ва энг кам маошдан 15 фоиздан ошмайдиган энг юқори маош.
- Хусусийлаштириш дастурига оид, сотилган барча заводларни қайтариб олиш ва уларни ишсизлик даражасини пасайтириш учун ривожлантириш.
- Коррупция вакиллари босиб олган барча давлат ерларини қайтариб олиш ва бу ерларини ёшлар билан уйсиз аҳолини жойлаштириш учун фойдаланиш.

- Намойишларга чиқиши, йиғилишлар билан митинглар уюштириш эркинлигига кафолат, митингларни жиноят деб ҳисоблайдиган ва эркинликни чекловчи янги қонунларни йўқ қилиш бўлиб ҳисобланади.
3. «2010-2011 йилларда рўй берган Араб инқилоблари натжалари» мавзусида баёнот тайёрланг.

Посткенгаш ҳудудидаги «Ҳар хил инқилоблар». Шарқий Европадаги «Бахмал инқилоби» собық СССР таркибида бўлган давлатларнинг ижтимоий-иктисодий тараққиётига катта таъсир кўрсатди. Уларнинг тажрибалари Грузия, Украина ва Қирғизистон каби посткенгаш давлатларида ўрин эгаллаган «ҳар хил инқилоблар»га таъсир кўрсатди.

1991 йил январда Грузияда рўй берган давлат тўнтариши натижалирига кўра давлат президенти З. Гамсахурдия ҳокимиётдан четлаштирилди. 1992 йилдан бошлаб давлатни Э. А. Шеварднадзе бошқарган ҳолда, ўзининг авторитар сиёсий тартибларини кучайтира бошлади. Халқ порахўрликдан, паст турмуш тарзидан, сифатсиз тиббиётдан азият чекди. Иқтисодиёт таназзулга юз тутди. Фуқаролар орасида давлатнинг тараққиёт йўналишидан норозилар сафи кўпайди. Мухолифат кучайди. 2003 йилда Грузияда парламент сайлови бўлиб ўтган пайтда халқ норозиликлари авжига чиқди.

Парламент сайловида ҳукумат тарафдори бўлган «Янги Грузия учун» блогига ислоҳотчилар йўналишидаги ёш сиёsatчи Михаил Саакашвили етакчилигидаги «Миллий қайта тикланиш иттифоқи» блоги рақиб бўлади. Ўзининг сайловолди дастурида у: «Грузияга давлатнинг керак, бусиз давлат узоқ яшай олмайди», деб эълон қилди. Аҳолининг катта қисми ислоҳотчиларни қўллаб-қувватлаб, уларнинг орқасидан сайловга борди. Марказий сайлов қўмитаси (МСК) сайловда ҳукумат тарафдори бўлган блок ғалаба қозонгандигини эълон қилди.

Унга жавоб сифатида Саакашвили сайловда ноқонунийликларга йўл кўйилди, деб Шеварднадзени айлади ҳамда тарафдорларини қарши чиқишига даъват этди.

2003 йил 21 ноябрда кечки пайтда мамлакатнинг барча ҳудудларидан Тбилисига тўпланган ислоҳотчиларнинг тарафдорлари: «Шеварднадзе истеъфога чиқсин!» деган талабларни илгари сурдилар. Саакашвили ташаббуси билан митингга чиқсан халқ янги парламент томонидан ўтказилаётган биринчи мажлисга бостириб кирди ҳамда Шеварднадзенинг баёнотини тўхтатиб қўйди. Одамларнинг қўлларида тинч ўзгаришларнинг рамзи сифатида атиргул бўлди (шу тариқа «атиргул инқилоби» атамаси вужудга келди). Эртаси куни Шеварднадзе истеъфога чиқди. Парламент «Миллий қайта тикланиш иттифоқи»ни тасдиқлади.

2004 йилнинг январида бўлиб ўтган навбатдан ташқари президент сайловида М. Саакашвили ғалаба қозонди. Грузия ҳукуматига ёш ислоҳотчилар авлоди келди. Улар давлат ва сиёсий институтларга тегишли ислоҳотлар ўтказиб, порахўрликка қарши кураш эълон қилди.

2004 йилнинг охирларида Украинада ҳам мана шу воқеага ўхшаш вазият шаклланди. Давлатда президент сайлови ўтказилиши керак

эди. Энг асосий баҳслар асосий номзодлар В. Янукович (бош вазир) ва «мухолиф номзод» ҳисобланадиган В. Юшенко (собиқ бош вазир) ўртасида кечди.

22 ноября МСК Украина Президентлигига номзодлар әгаллаган иккинчи сайлов натижаларини эълон қилди: Сайловчилар Януковичга 49,42% овоз берса, В. Юшенко 46,7% овоз тўплади.

Бундан норози бўлган халқ Киевдаги Мустақиллик майдонига тўплана бошлади. Шаҳар марказида ҳукуматга қарши тўпланганлар учун маҳсус чодирли шаҳарчалар барпо этилди. Аҳолининг оммавий намойишлари бутун давлатни ўз ичига олди. Одамлар В. Юшенконинг сайлов белгиси бўлган тўқ сариқ рангли кийимларни кийиб, майдонларга тўпланди. Шу тариқа норозилик намойишлари «тўқ сариқ инқилоб» деган номга эга бўлди. 24 ноября аҳолининг оммавий қаршиликларига қарамай, МСК сайловда В. Януковичнинг ғалаба қозонгандигини эълон қилди.

Бунга жавоб сифатида В. Юшенконинг тарафдорлари Миллий қутқарув қўмитасини ташкил этиб, Бутунукраина сиёсий намойишларини эълон қилди, улар намойишчиларни ижтимоий иншоотлар, жумладан, Вазирлар Маҳкамаси ва президент маъмуриятини қамалга олишга даъват этди. Шу билан бирга, давлатда маҳаллий кенгашларнинг сессиялари ўтказилиб, сессияда сайлов натижалари тан олинмаслиги билдирилди. Бир неча кенгашларни маҳаллий ҳудудларда В. Юшенко бошқарди.

Шаклланган мураккаб шароитларга кўра Украина Олий Кенгashi 2004 йил 1 декабрда сайлов натижаларини бекор қилиб, Вазирлар Маҳкамасига ишончсизликлар билдириб, ҳукуматни тарқатди. Мухолифат давлатда ҳукумат тепасига келди. Украина парламент бошқарувидағи республикага айланди. Бироқ Украинада ҳам «тўқ сариқ инқилоб»дан кейин кенг кўламга эга ислоҳотлар олиб борилмади, давлатдаги ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий шароитлар яхши томонга ўзгармади, бу эса давлатда катта инқизозларни вужудга келтириди.

Посткенгаш ислоҳатлар навбатдаги «ҳар хил инқилоблар» Қирғизистонда рўй берди. 2005 йилнинг март ойида давлатнинг жанубида оммавий тартибсизликлар бошланиб, охири маъмурий иншоотларни босиб олиб, ёқиб юбориш билан ниҳоясига етди. Норозиликлар давлат пойтахти Бишкеккача етиб борди. Президент А.Ақаев ҳукуматни ташлаб, давлатдан чиқиб кетди, ҳукуматни мухолифат әгаллади. Бу халқ норозиликлари «лолақизғалдоқ инқилоби» деб аталди. Давлатга Қурманбек Бакиев янги президент бўлди. 2007 йилда янги Конституция лойиҳаси референдумга таклиф қилинди, унга кўра давлат парламент-президент бошқарувидағи республика бўлиши шарт эди. Бу референдумда ушбу лойиҳа қабул қилингандан кейин навбатдан ташқари парламент сайлови бўлиб ўтди. Сайловда президент аъзо бўлган «Оқ йўл» (Ақ жўл) партияси ғалаба қозонди.

Эътиборберинг!

Барча «ҳар хил инқилоблар»га хос хусусият шундаки, уларда умумхалқ сиёсий жиҳатдан фаоллашдива бошқарувчи элитанинг ўзгариши рўй берди. Бироқ «ҳар хил инқилоблар» рўй берган давлатларнинг бундан кейинги ижтимоий-иктисодий ва сиёсий тараққиётида ижобий ўзгаришлар содир бўлмади.

Билмингизнитекширинг

1. Грузиядағы «раушангүл революциясы» туралы айтындар.
2. Украинадағы «қызығылт сары революцияның» барысын баяндаңдар.
3. Посткенестік кеңістіктегі «турлі түсті революция» нәтижелері қалай болды?

Топшириқлар

1. Қирғизистондаги «Қизғалдоқ инқилоби», «Кенгаш давридан кейинги даврдаги ҳар хил инқилоблар ўртоқ воқеа мавзусида баёнотномалар таёрланг.

2. С.Г. Кара-Мурзанинг «Инқилоб экспорти. Ющенко, Саакашвили ...»: «Ҳар ҳил инқилоблар» — давлат ҳукмронлигини қулатиш учун мажбурий эмас ҳатти-ҳаракатлар қўллаш усули» китобидан олинган парчани муҳокама қилинг.

«Бахмал» инқилобларининг биринчи қонуний кўрсаткичи унинг куч ишлатмаслик хусусияти ёки ҳеч бўлмагандага воқеаларнинг куч ишлатмай хавфсиз ривожланганини кўрсатиш. У давлатнинг инқилобни бўлдирмасликка йўналтирилган асосий кучини — унинг қудратли тизимларини бартараф қилди.

Украина, Грузия билан Қирғизистондаги воқеаларни объектив таҳлил қилиш бу бахмал инқилобларининг ўтган кенгаш давридан кейинги даврда элитанинг алмашиши эканлигини исботлашга имконият беради.

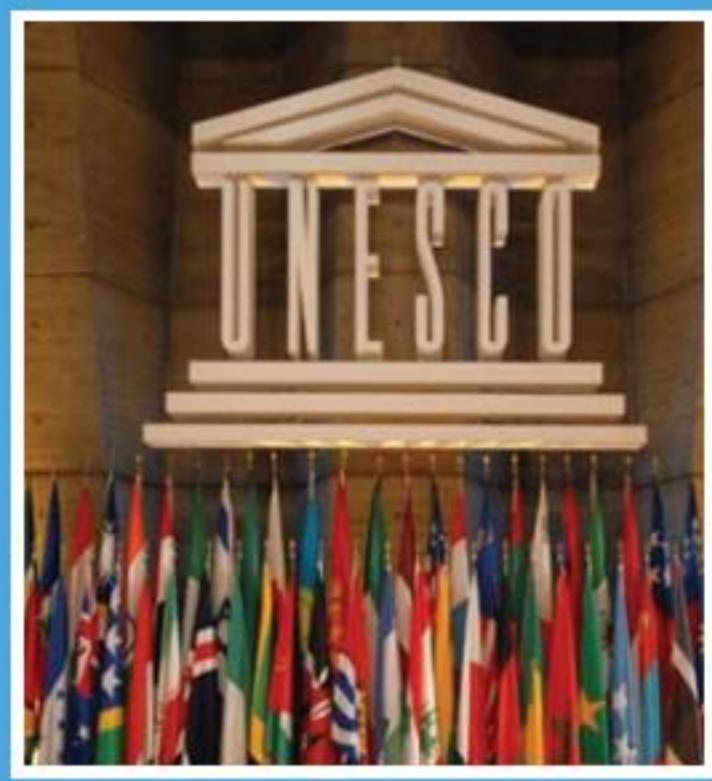
Жамиятдаги муаммоларни инқилобий йўллар орқали ҳал қилишнинг оқибатлари. Тараққиёт сари юз тутган жамият тараққиётига даҳлор муаммоларни ҳал қилишда инқилобий усулларнинг муҳим афзалликлари ҳам, камчиликлари ҳам бўлди. Жамиятнинг бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиши, янгича ривожланиш учун эски қарама-қаршиликларни бартараф этиши, жамиятдаги асосий гуруҳларнинг шаклланган ўзаро муносабатларига доир қоидаларнинг дарз кетишига олиб келди. Бу ўз навбатида ижтимоий ва иқтисодий муносабатларнинг барча соҳаларида бекарорликларни вужудга келтирди. Тадқиқотлар кўрсатганидек, ижтимоий инқилоблар натижасида хусусий мулкларнинг тубдан бошқача бўлиниши, жамиятдаги ижтимоий гуруҳларнинг ўzlари ўрганган шароитлардан бирдан маҳрум бўлиши, ҳар қандай йўллар орқали ғалаба қозонишга интилиш ёки ижтимоий қасд олиш ҳолатларини вужудга келтирди.

Бундай ҳолларда ўз рақибларини тиз чўқтиришга мослашувчан жамиятга ўз қадриятларини сингдирадиган алоҳида маданий сиёсат тури шаклланди. Бу, ўз навбатида, жамиятда инқилоб натижаларига кўра пайдо бўлган мажоролар рўй бериш имконини вужудга келтириб, уни йириклиштириб, янги қўзғолонлар сари йўл очди.

Билмингизнитекширинг

1. Қоғам мәселесін шешуде революциялық өдістер қандай зардалтарға ұрындырыуы мүмкін?

IV БҮЛИМ
**МАДАНИЙ
ТАРАҚҚИЁТ**

*Книга представлена исключительно в образовательных целях

согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

10-БОБ

ИНСОНИЯТНИНГ МАДАНИЙ МЕРОСЛАРИНИ АСРАШ ЙҮЛЛАРИ

59-§. ЮНЕСКОНИНГ ИНСОНИЯТНИНГ ТАРИХИЙ-МАДАНИЙ МЕРОСЛАРИНИ АСРАШ БОРАСИДАГИ ФАОЛИЯТИ

Ушбу дарсда:

- Тарихий-маданий меросларни асрашнинг муҳимлиги;
- ЮНЕСКОнинг маданий меросларини асраш борасидаги фаолиятлари түғрисида билиб оламиз.

Калит сўзлар:

ЮНЕСКО, Фармон, бутундунё мерослари, маданий ва табиий ёдгорликлар, тарихий-маданий, конвенция.

изга туширилишига, бошқа қулай жағон маданияти пайдо бўлишига қарши. Шунинг учун ҳам ташкилот Ер юзининг чекка-чеккаларида мавжуд бўлган анъанавий ва этник маданиятларни ҳимоя қиласи.

ЮНЕСКО — Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Таълим, фан ва маданият масалалари бўйича ташкилоти. Ташкилот 1945 йил ноябрда ташкил топган. Ташкилотнинг асосий мақсадлари умумқадриятларни эъзозлашга асосланган ва тамаддуналар, маданиятлар ҳамда миллатлар ўртасидаги алоқаларни шакллантириш учун шароитлар яратишдан иборатdir.

ЮНЕСКО таълим, фан ва маданият соҳаларининг сўнги ўйилликларда ахборот ва коммуникация тараққиёти билан боғлиқ кенг кўламли муаммолар билан шуғулланади. Ташкилот ўз олдига қўйидагича мақсадларни қўйган:

— таълим, фан ва маданият соҳаларида давлатлар ва халқларнинг ҳамкорликларини ошириш ҳисобидан тинчлик ва хавфсизликларни кучайтиришга ёрдамлашиш;

— қонунларга риоя қилиниш, инсоннинг асосий эркинликлари ва ҳуқуқларини оммавий равишда ҳурмат қилишни таъминлаш.

Бугунги кунда ташкилотга 193 давлат аъзо, жумладан, мазкур ташкилотга 1992 йилнинг май ойида Қозоғистон ҳам аъзо бўлган.

Дунёдаги маданий хилма-хилликларни ҳимоя қилиш. ЮНЕСКОнинг маданият соҳасидаги устун йўналишларидан бири маданий хилма-хилликларни ҳимоя қилишdir. ЮНЕСКО маданиятларнинг бирлашиши ҳамда битта

Бошқа маданиятларни ҳурмат қилиш, маданиятлар ва тамаддунлар сұхбатини, одамлар ва маданиятларнинг ўзаро маънавий жиҳатдан бойишини рағбатлантиради.

2001 йилда ЮНЕСКОга аъзо давлатлар Маданий хилма-хилликлар түғрисида оммавий Маданий декларация қабул қилди ва унда «тирик табиат учун биологик хилма-хилликлар нечоғли зарур бўлса, инсоният учун ҳам маданий хилма-хилликлар шу қадар зарур» дейилган.

Жаҳон меросларини асраш. Жаҳонда умуминсониятнинг бойлиги ҳисобланадиган маданий ва табиий обьектлар жуда кўп. Афсуски, инсоний ва табиий омиллар таъсирида кўпгина ёдгорликлар йўқолиб кетиш хавфи остида турибди. Инсоният олдида инсоният тарихининг бир қисми — ноёб ёдгорликларни асраш ва ҳимоя қилиш вазифалари турибди. Шунинг учун кўп давлатларда давлат ва халқаро даражада табиий ва маданий ёдгорликларни ҳимоя қилиш бўйича жамоат ва давлат ташкилотлари ташкил этилмоқда. ЮНЕСКО томонидан жаҳон маданий ёдгорликларини асраш ва ҳимоя қилиш бўйича эзгу ишлар амалга оширилмоқда. 1972 йилда қабул қилинган жаҳон маданий ва табиий меросларни асраш түғрисидаги Конвенция айrim маданий ва табиий мерос қадриятлари дунё ахли қизиқишиларига асосланган, шунинг учун барча инсоният меросларининг бир қисми ҳисобланishi шарт. Ҳудудларида маданий ва табиий мерослар жойлашган давлатлар мустақиллигини тўла ҳурмат қилган ҳолда ва ушбу меросларга тегишли миллий қонунларда кўриб чиқилган мулкий ҳуқуқларга босимлар ўтказмасдан Конвенцияга иштирок этувчи давлатлар жаҳон меросларини ҳимоя қилиш бутун халқаро ҳамжамиятнинг вазифалари эканлигини тан оладилар.

Бугунги кунда жаҳон мерослари обьектлари рўйхатига Ҳиндистондаги Тожмаҳалдан бошлаб Австралиядаги катта маржон ороллари каби табиат ажойиботларини қўшганда, Малидаги қадимги Тимбукту шаҳригача бўлган 700 га яқин табиий ва маданий обьектлар киритилган. Конвенциянинг доимий котибијати жаҳон мерослари маркази ҳисобланади.

ЮНЕСКО Камбоджанинг қадимги пойтахти Ангкор ва Мароқашдаги Фес шаҳри каби ягона маданий ёдгорликларни ҳимоя қилишда техник жиҳатдан ёрдам беради. Жаҳондаги энг бой мерослардан бири ҳисобланадиган Афғонистонда ҳам янги лойиҳалар амалга оширилади.

Жаҳон мерослари қўмитаси ҳар йили сессиялар ўтказади, унда

Хозирги кунда жаҳон мерослари рўйхатига 167 давлатдаги обьектлар киритилган

алоҳида маданий, тарихий ёки экологик аҳамиятларига күра ҳимоя қилиш ва тарғибот этиш тақозо қилинадиган, устунликка эга табиий ёки инсон қўли билан яратилган объектлар аниқланади.

Қозогистон ушбу ҳужжатни 1994 йил 26 апрелда қабул қилган, бу жаҳон маданиятининг ажралмас қисми ҳисобланадиган Қозогистон маданий ёдгорликларини ҳимоя қилиш ва тиклаш муаммоларини ўрганиш ишларига халқаро мутахассисларни жалб қилиш имконини беради.

ЮНЕСКОнинг маданий ва табиий объектлар рўйхатига киритиш учун қўйиладиган талаблар. Жаҳон мерослари дастурининг мақсадлари — ягона деб тан олинган объектларни эътироф этиш ва ҳимоя қилиш. 1978 йилда ЮНЕСКОнинг жаҳон мерослари рўйхатига қандай маданий ва табиий объектлар киритилишини белгилайдиган олтида талаблар кўрсатилди. 2002 йилда мазкур талаблар рўйхати табиий объектларни қадрлаш талаблари билан такомиллаштирилди. Ҳозирги кунда бу борада 10 та талаблар мавжуд.

Маданий талаблар бўйича:

1. Объект — инсоният ижодкорлигининг фаол намунаси.
2. Объект вақтнинг муайян даврида ёки муайян маданий маконларда, меъморчилик санъатида ёки технологияларда, монумент санъатларда, шаҳарларни лойиҳалаштиришда ёки ландшафтлар тайёрлашда инсониятга тегишли қадриятларнинг ўзаро таъсирларини аниқлайди.
3. Объект шу вақтгача мавжуд бўлган ёки йўқолиб кетган маданий анъаналар ёки тамаддуналар учун ягона ва алоҳида бўлади.
4. Объект инсоният тарихининг муҳим даврларини тасвирлайдиган тузилма, меъморчилик ёки технологик ансамбллар ёхуд ландшафтларнинг жуда машҳур намунаси сифатида ўрганилади.
5. Объект — инсонларнинг ер ёки денгизлардан фойдаланиши орқали маданият ва инсоннинг атроф-муҳит билан ўзаро муносабатлари намунаси эканлиги билан инсониятга хос анъанавий қурилишларнинг машҳур намуналари ҳисобланади.
6. Объектлар воқеа-ҳодисалар ёки ҳозирги анъаналар, ғоялар, ишонч-эътиқодлар, тасвирий бадиий асарлар билан бевосита ёки ашёвий жиҳатдан боғлиқ ва халқаро аҳамиятга эга.

Табиий талаблар бўйича:

1. Объектлар — табиий феномен ёки табиати бошқача кўркам ва эстетик жиҳатдан муҳим бўлган макон.
2. Объект — Ер тарихидаги асосий даврларнинг жуда яққол намуналари, жумладан, тарихий ёдгорликлар, рельеф ривожланишидаги жараёнларнинг ёки геоморфологик ва табиий-географик хусусиятларнинг объекти.
3. Объект ер, чучук сув, соҳиллар ва денгиз экологик тизимлари ҳамда ўсимликлар ва ҳайвонлар ҳамжамияти эволюциялари ва тараққиётдаги экологик ёки биологик жараёнларнинг жуда машҳур намунаси ҳисобланади.

Хұжа Ахмад Яссавий мақбараасы ЮНЕСКОнинг бутундуң мерослари рүйхатига киритилган

4. Илмий қарашлар бүйічә олиб қаралғанда, объект биологик хилма-хилликлардаги, жумладан йүқолаётгандың жағон ноёб турларининг сақланиши учун анча мұхим ёки сезиларлы табиий мұхитларни үз ичига олади.

ЮНЕСКОнинг жағон мерослари объектларини ҳимоя қилиш бүйічә фаолияти. Жағон мерослари рүйхатига вақтінча асосда зилзилалар, қуролли құзғолонлар, назоратсиз туризм каби табиий ёки инсон омиллари таъсири туфайли йүқолиб кетиш хавфи остида бүлгандықтан объектлар киритилған. Ташкилоттің мақсадлари чора-тадбирлар дастурларини тайёрлаштырып қамда тиекшерлеуден бастап қаржылық мөртегілдегі мөртегілдегі жағон мерослардың қорғауын мониторинг үтказып отырады.

Хозирги кунда жағон мерослари рүйхатидан 1092 объект бор. Улардан 845 таси маданий, 209 таси табиий ва 38 таси аралаш объектлар қисобланады. Улар Жағон маданий ва табиий меросларни ҳимоя қилиш түғрисидегі конвенцияга аъзо 165 давлаттарда жойлашған. Рүйхатта киритилған ҳар бир объектларда үзларининг мувоғиқ рақамларында мониторинг үтказылады.

ЮНЕСКО рүйхатидан Қозғистон Республикасындегі 5 та объект үрин олған. Учта объект рүйхатта маданий талаблар бүйічә киритилған, улардан биттаси инсоният ижодкорлигинин негізінде жүргізілген, 2 та объект әса табиий талаблар бүйічә киритилған. Бундан ташқары, 2017 йылдагы ҳолат бүйічә Қозғистон ҳудудидегі 13 та объект жағон мерослари рүйхатига номзодлар сифатында рүйхатта олған.

Маданий мерослар — үтгандықтан қалған бойликтер. Биз уларни келгуси авлодлар учун асраб, етказишимиз шарт. ЮНЕСКОнинг жағон мерослари ғоялары үзининг оммавийликтерінде ғана ғоя қисобланады. Жағон мерослари объектларини ҳимоя қилиш — үзлары

яшайдиган ҳудудларга қарамасдан , дунёдаги барча халқларнинг умумий бурчи. Шундай қилиб, ЮНЕСКОнинг мақсадлари жаҳондаги оммавий меросларни рўйхатга олиш, ҳимоя қилиш ва асрардан иборатdir.

Билмингизнитекширинг

1. ЮНЕСКОга нечта давлат аъзо?
2. Жаҳон мерослари дастурининг мақсадлари қандай?
3. Ҳимоя қилиш рўйхатига киритиш учун маданий ва табиий объектларни белгилайдиган талаблар тўғрисида нималарни биласиз?
4. «Тарихий ёдгорликлар» мавзусида реферат ёзинг.

Топшириқ.

1. Қўшимча манбалардан фойдаланган ҳолда, қўйидаги саволларга жавоб беринг. Қозогистондаги қандай объектлар ЮНЕСКОнинг маданий мерослар рўйхатига киритилган? Қандай мерослар номзодлар сифатида рўйхатга олинган?
2. ЮНЕСКО (Фармони) талабарини ўқинг ва саволларга жавоб беринг:

 - 1) ЮНЕСКОни ташкил топишига қандай шароитлар сабаб бўлган?
 - 2) ЮНЕСКО Фармонининг кириш қисмида жаҳон урушининг келиб чиқиши сабаби сифатида нималар кўрсатилган?
 - 3) ЮНЕСКОнинг фикрича, бутун дунёда тинчликни сақлашда маданиятнинг ўрни қандай?
 - 4) «Инсониятнинг интеллектуал ва инсоний ҳамкорликлари» деган тушунчани қандай тушунасиз?
 - 5) Нима сабабдан ЮНЕСКО томонидан таълимга алоҳида эътибор қаратилади?

«Фармонда иштирок этувчи Давлатлар ҳукуматлари ўз халқи номидан қўйидагича эълон қиласди: инсонлар тафаккурида уруш тўғрисида фикрлар пайдо бўлади, шунинг учун одамлар онгига дунёни ҳимоя қилиш ғояларини сингдиришимиз керак; ўзаро тушунмовчиликлар инсоният тарихида халқлар ўртасида ўрин эгаллаган шубҳа ва ишончсизликларнинг вужудга келишига сабаб бўлади, бунинг натижасида вужудга келган келишмовчиликлар кўп ҳолларда урушга олиб келади. Кишилик жамияти бошдан ўтказган даҳшатли жаҳон урушлари демократик тамоилларга амал қилинмаслик натижалари, одамларнинг шахсий ҳуқуқларини ҳурмат қилмаслик натижалари, кишилар ўртасида ўзаро тенглик ва ҳурмат бўлмаганликлари туфайли, шунингдек, инсонлар ва ирқларнинг тенгсизлик доктриналаридағи хатоликлар ва ишончлар туфайли рўй берган.

Инсониятнинг нуфузини оширишни қўллаб-қувватлаш учун одамлар ўртасида адолат, эркинлик ва тинчлик асосидаги маданият ва таълимни кенг кўламда тарқатиш керак; шунинг учун ҳам барча халқлар ўзаро ҳамкорлик кайфиятларини сақлайдиган, ушбу муқаддас мажбуриятларни асрарга нисбатан ишонч кучаяди; ҳукумат вакилларининг фақат иқтисодий ва сиёсий битимларга асосланган дунёлари халқлар томонидан ягона, мустаҳкам ҳамда ҳаққоний ҳимояларга эга бўла олмайди; бу инсониятнинг интеллектуал ва инсоний бирдамликларига асосланиши керак; юқорида берилган изоҳларни инобатга олган ҳолда ва барча инсонларга билим эгаллаш учун, объектив ҳақиқатларни тан олиш ҳамда эркин фикр ва билимлар алмашинишининг тўлиқ ва тенг имкониятларни шакллантиришига ишонган ҳолда, ушбу ҳаққоний Фармонни имзолаган давлатлар ўз халқлари билан алоқаларини барқарор тарзда ривожлантириш ва оширишга ишонч билдиради, бу ўзаро ҳамкорликларни ошириб, бир-бирларининг ҳаётларига даҳлдор аниқ ва пухта тушунчаларни шакллантиради. Натижада улар Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг таълим, фан ва маданий масалалар бўйича аниқ ҳужжатларини ташкил этади, уларнинг мақсади — бутун дунё аҳлини барча фуқаролар фаровонликлари учун таълим, фан ва маданий мақсадлар орқали ҳамкорликда фаолият юритишини шакллантириш.

60-§. МУЗЕЙ ИШИ. МУЗЕЙЛАРНИНГ ДУНЁ АХЛИНИНГ ТАРИХИЙ-МАДАНИЙ МЕРОСЛАРИНИ ЎРГАНИШ ВА АСРАШДА ТУТГАН ЎРНИ

Дунёning постиндустриал даврга ўтиши, глобаллашиш, XXI аср бошларидаги технологик, ижтимоий ва маданий қайта қуришлар жамиятнинг тарихий-маданий меросларга нисбатан қарашларини ўзгартириди. Меросларни асраш бўйича ғамхўрликлар кўрсатадиган асосий ижтимоий-маданий институтлардан бири музейлар ҳисобланади. Кўп давлатларда музейлар табиат, тарих ва маданий ёдгорликларни аниқлаш, ўрганиш, асраш ва машҳурликларини ошириш марказларига айланди.

Музейлар тарих фани учун муҳим ахборот манбалари ҳисобланади. Бу жиҳатдан музей экспозициялари ва архив ҳужжатларининг мавзуга оид кўргазмали тақдимот материаллари фойдаланувчиларга тавсия қилинган ҳолда, ахборотга оид ишларнинг фаол объектлари сифатида ҳам ўрганилиши мумкин. Музейлар — бу алоҳида коммуникатив тизим, у маданий маконнинг бир қисми бўлган ҳолда маданиятлар диалогида воситачи вазифаларини бажаради.

Эътиборберинг!

Музей — тарихий-илмий меросларни, манба сифатида ёдгорликларни, санъатасарларини, маданий қадриятларни асраган ҳолда тўплаб, илмий вазифаларни бажарадиган идорае.

Музейларнинг жамиятда тутган ўрни ва музей жамғармаларида сақланадиган тарихий-маданий мерослар тўғрисида таълимий жавобгарликлар — миллий ва халқаро ҳамжамиятларнинг маданий ва маънавий ҳаётида асосий ўрин эгаллайди.

Музей иши тарихи. Маданий ва табиий ашёларни тўплаш анъаналари қадимги юонон маданияти даврида пайдо бўлган. Антик ибодатхоналар ва музейларда (юононча *museion* сўзидан олинган — «музейлар ибодатхонаси») коллекция-тўпламларнинг асосий қисмини худоларга мадҳ сифатида берилган маҳсус мукофотлар ва урушда қўлга киритилган топилмалар ташкил этади.

Ушбу дарсда:

- Музейларнинг тарихий-маданий меросларни ўрганиш ва асрашдатутган ўрни;
- Музей иши тарихи;
- Музейларнинг типологияси ва музейларнинг намуналарининг ўзига хос хусусиятлари;
- Музейлар соҳасидаги замонавий инновациялар тўғрисида билиб оламиз.

Калит сўзлар:

музей, ахборотлар, ёдгорликларни ҳимоя қилиш, маданий мерослар, табиий-илмий музейлар, бадиий музейлар, санъат, мультимедиа жиҳозлари, янгилаш.

Третьяков галереяси — тасвирий санъат музейи (Москва)

Бошқа давлатнинг майший, маданий ашёлари музейларга келувчи-ларда бошқа тамаддуналарга нисбатан қизиқиш пайдо қиласиди.

Кўп антик анъаналарнинг янгиланишга туртки берган Уйғониш даврида музей ишларининг анъаналари ҳам тикланди. Музейлар суверен ва диний ҳукмдорларнинг шахсий коллекциялари асосида пайдо бўла бошлади.

Аввало, улар артефактлар (маданий ашёлар) ва табиий ашёларни тўплаш билан шуғулландилар. Аста-секин музей коллекциялари илмий тадқиқот ва ўқув жараёнлари объектларига айланди.

Музейлар типологияси. Ижтимоий вазифаларига кўра музейларнинг учта: академик (илмий-тадқиқот), ўқув (университет) ва маърифатпарварлик гуруҳлари ажратилади.

Коллекциялар мавзуси ва таркибига кўра музейлар қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

- Йўқолиб кетган табиий объектлар билан бирга (масалан, палеонтологик музейларда) табиатнинг барча хилма-хилликларини кўрсатадиган, коллекциялар сақлайдиган ҳамда ёдгорликларни кўрсатадиган табиий-илмий музейлар иккита катта — биологик ва геологик гуруҳларга бўлинади.

- Санъат музейларида тасвирий ва декоратив ва амалий санъатнинг расм, ҳайкалтарошлиқ ва бошқа турлардаги коллекциялар мажмууси намойиш қилинади.

Бундай намуналардаги музейларга замонавий ва бугунги кун санъатнинг бадиий галереялари, йирик санъат музейлари (Эрмитаж, Лувр

М.О. Аvezовнинг Алматидаги музейи

ва бошқалар) қўшилади, улар одатда санъат ва тарихий музейлар намунасини бирлаштиради.

- Этнографик музейларда этник ҳамжамиятларнинг анъанавий моддий ва маънавий маданиятлари ҳамда майший буюмлари (майший, ҳалқ қасбий ва ҳунармандчилик буюмлари, этник кийим-кечаклар, ҳалқ мусиқа асбоблари ва ҳ.к.) тўпланган.

- Тарихий музейларда тарихий ҳужжатлар, ёдгорликлар, моддий ва маънавий маданий ашёлар ҳалқ эътиборига тақдим этилади. Тарихий музейлар ичидан археологик музейлар, шунингдек, ҳарбий тарихий музейлар ажратилади.

- Жуда машҳур тарихий воқеалар ёки тарих, фан, маданият араббларига бағишиланган хотиралар мемориал музейлари бор. Бундай музейларда эътиборга молик воқеалар ёки буюк шахслар яшаган даврлардаги ижодиёт шароити, ижтимоий-тарихий, маданий-бадиий ҳолатларни кўрсатадиган манбалар ва ҳужжатлар таклиф қилинади:

- Соҳаларга тегишли музейларда муайян соҳалар (тиббиёт, транспорт, алоқа, машинасозлик ва ҳ.к.) нинг тараққиёти тўғрисида ҳикоя қиласидиган ёдгорликлар сақланади;

Ўлкашунослик (мажмуий) музейлари — айрим шаҳарларда ёки вилоятларда ташкил этилади ва ана шу шаҳар ёки вилоят аҳолисининг турмуши ва тарихи, маданияти, табиатини ўрганиш имкониятини вужудга келтиради.

Нью-Йоркдаги Америка үлкашунослик тарихий музейи

Табиий-илмий музейлар. Дастрлабки табиий илмий музейлар XV асп охирлари — XVI асрнинг биринчи ярмида Францияда, Швейцария, Германия ва Италияда табиий ашёлар кабинети шаклида пайдо бўлган. Россияда табиий ашёлардан музей коллекцияси сифатида фойдаланиш 1720 йиллардан бошланади (Петр I қурган Кунсткамера учун). Табиий ашёлар ҳар қандай табиий-илмий музейларнинг асоси ҳисобланади. Антик даврдан бошлаб табиий ашёлар коллекцияларининг барчasi табиатнинг уч «подшоҳлигига»: ўсимлик, ҳайвонот ва минераллар турида учта гуруҳга бўлинган. Табиий ашёлар «табиат подшоҳлиги»да рўй берётган жараёнлар ва ҳодисаларни англатади (зоология, ботаника, минералогия музейлари). Уларнинг ички тафовутлари география ва биология фанларининг бўлиниши билан боғлиқ. Табиий ашёлардан ташқари, музейларда уларнинг моделлари, нусхалари ва намуналари тез-тез учрайди. Табиий ашёларнинг моделлари палеонтология музейларида жуда кўп учрайди, бу ҳайвонотлар олами ва ўсимликлар дунёси қиёфаларини тиклашнинг асосий шакли.

Ҳар бир йўқолган ҳайвонларни экспозицияда кўрсатиш — илмий янгиланиш ҳисобланади. Табиий-илмий музей экспозицияларида тасвирий материаллар, хариталар, схемалар, диаграммалардан фойдаланилади.

Музейлар иши ва музейларнинг вазифалари. Музейларнинг муҳим вазифалари табиат, тарих ва маданий мерос ёдгорликларини тўплаш, асрардан иборат. Музейлар маданий қадриятлар маскани, санъат асар-

лари ёки тарихий ёдгорликлар коллекциялари, шунингдек, табиатнинг энг хилма-хил артефактлари, кам учрайдиган ашёлар сақланадиган жой ҳисобланади.

Музейлар иши тарихий ва маданий қадриятларга эга ашёларни аниклаш; музей коллекцияларини шакллантириш ва музей ашёларини илмий жиҳатдан ҳужжатлаштириш (атрибутлаш)дан иборат.

Музей каталогларини яратиш: тарихий ва маданий ёдгорликларни тиклаш, коллекцияларни асраш ва сақлаш тартибларини яратиш, музей экспонатларини илмий рўйхатга олиш, экспозициялар ва кўргазмалар яратиш ҳамда такомиллаштириш, музейларнинг илмий-оммавий нашрларини, католог, йўл харитаси, буклетлар ва ҳ.к. ишларни тайёрлаш ҳисобланади.

Хозирги кунда ушбу анъанавий хизмат турлари таркибига музей ишларини компьютерлаштириш ва ҳужжатларни электрон нусхаларга кўчириш, замон талабларига мос музейларни қайта жиҳозлаш ва техник томондан қайта янгилаш ишлари қўшилган.

Музей ишларига замонавий ёндашув. Музейларнинг кўплаб янги турлари пайдо бўлмоқда, бундай янги турлардан туризмни ривожлантиришда фойдаланилмоқда. Музейларда замонавий мультимедиа жиҳозлар пайдо бўлди. Музейлар ривожида келажаги порлоқ чора-тадбир — жаҳон виртуал экспозиция зали ёки онлайн тартибда услубий кабинетлар ва халқаро ўлкашунослик-илмий интернет-лойиҳаларнинг яратилиши ҳисобланади.

Музей ишларини масофадан ўқитиши — музей ишларининг зарурий долзарб таркиби, у фақат жаҳоннинг узоқ чеккаларида яшайдиганлар учун эмас, шу билан бирга имконияти чекланган одамлар учун ҳам долзарб ҳисобланади. Масофадан ўқитиши ҳар хил ҳудудлар ва давлатлардаги музей етакчи мутахассисларининг иштироқида онлайн дарслар ўтказиш учун имкон яратиб беради. Бу ресурс тарих соҳасидаги энг янги тадқиқотлар натижаларига осон эришишга замин яратади. Онлайн маслаҳатлар бериш ва видеоконференциялар ўтказиш имкони яратилади; миллий ва халқаро даражада музейлараро лойиҳаларни тайёрлаш ва амалга ошириш имконини яратади; жаҳон музейлар иши тажрибалар орқали қўлга киритилган анча бебаҳо ютуқларни тўплаш, таҳлил қилиш ва эълон қилишни таъминлайди.

Эътиборберинг!

Музей ишларига замонавий ёндошувлар деб музейларнинг ижтимоий ахборотларни тўплаб ва сақлабгина қолмасдан, шу билан бирга билиш ва англаш, анъаналар, тушунчалар, эмоцияларнинг бирлашишини кўрсатади деб англаш керак.

Музейлар майдонидаги билим аспектини иккита таркибга, яъни *ахборотшунослик* (музей коллекциялари орқали маълумотлар олиш) ва *билим олиш* (музей ашёларини ўрганиш) деб бўлиш мумкин.

Ижодий аспект фанни (хизматни) ўрганишда анча юқори интеллектуал даражада яратишга қаратылади.

Музей фаолиятининг коммуникатив аспекті музейларга ташриф буюрувчи ҳар бир шахснинг маданий шахсияти ва қадриятларига доир диалоглар орқали такомиллаштирилади.

Еш авлодни тарбиялашда, миллий бирликни шакллантиришда, ҳар хил маданиятлар ўртасидаги диалогларни ташкиллаштиришда музей билимининг мазмун-моҳияти ва аҳамияти ошмоқда. Музейлар маданий-таълим фаолиятининг келгуси шаклларини, уларни билимли, маданиятлараро сұхбатларни кенгайтиришга ижодий ёндошувига кенг имкониятлар таклиф қиласидиган, ташриф буюрувчилар билан ишнинг инновацион моделларини ривожлантиришга интилади. Музей намуналарининг хилма-хиллиги фанларнинг ривожланиши учун кенг имкониятлар яратиш билан чекланиб қолмайди. Музей билимлари ва коллекциялар ҳар бир шахснинг ўз тарихи ва маданий мерослари билан алоқаларини кучайтиради.

БИЛМИНГИЗНИТЕКШИРИНГ

1. Музейлар нималар билан шүғулланади? Улар маданий меросларни асрашда қандай вазифаларни бажаради?
2. Музей ишларининг манбалари қандай даврларга мансуб?
3. Музейларнинг қандай намуналарини биласиз?
4. Музей ишлари ўз ичига нималарни олади?
5. Музей фаолиятига янгича ёндошувлар ва уларнинг аҳамияти түғрисида гапириб беринг?

Топшириқ.

1. Замонавий музей лойиҳасини ўйланг.
2. Ўзингиз яшайдиган шаҳар (вилоят)да қандай музейлар бор? Сиз қандай музейларда бўлгансиз? Сизга қандай музейлар ёқади ва нима сабабдан? Ўз фикрингизни билдиринг, синфдошларингизнинг фикрига қулоқ тутинг?

61-§. ДУНЁДАГИ ЭНГ КАТТА МУЗЕЙЛАР

Эрмитаж давлат музейи — Санкт-Петербургда жойлашган Россияда ва жаҳондаги энг катта санъат ва маданий-тарихий музейлардан бири. Музей ўз тарихини император Екатерина II нинг ўзи шахсан сотиб олган санъат асарларининг шахсий коллекцияси сифатида 1764 йилдан эътиборан бошлаган. Улар орасида Рембрандт, Рубенс, Венн, Дейк, Франс Хальс каби усталарнинг асарлари бор. Булар, асосан, XVII асрнинг биринчи ярмидаги голланд-фламанд мактабининг асарлари эди. Дастрлаб кўпчилик картиналар саройнинг алоҳида апартаментларида (ҳозир Кичик Эрмитаж) жойлашган эди. 1771—1787 йилларда меъмор Фельтен Катта Эрмитаж биносини қурди.

XIX асрнинг ўрталаригача музейга фақат танланган одамларгина кела олар әди. Эрмитаж омма учун император Николай I даврида, 1852 йилда маҳсус қурилган Яңғы Эрмитаж биносигина очық бўлган. У антик ва ўрта асрлар маданияти, Европа санъати ёдгорликлари, Осиё археология ва бадиий санъат, рус маданијати ёдгорликлари коллекцияларига бой музей ҳисобланган.

1917 йилда рўй берган инқилобдан кейин Эрмитаж сезиларли ўзгаришларга учрайди. У давлат ихтиёрига ўтказилган коллекциялар ва бадиий санъат академияси тўпламлари ҳисобидан янада бойитилди.

Бошқалар билан бир қаторда Боттичелли, Корред, Ван Дейк, Рембрандт, Энгр, Делакруа ларнинг асарлари келиб тушди. Музей қишки саройнинг асосий тўпламидан кўпгина интерьер ашёларини, шунингдек, Нодиршоҳ совға қилган Буюк мўғуллар хазинасини олган. Қишки саройнинг «Гавҳар хонаси» Москва Кремлига ўзгартирилиб, Олмос Жамғармасининг асосий ишларини бажарди. Эски усталарнинг ранг-тасвир тўпламининг бир қисми Москва тасвирий санъат музейига берилди. 1941—1945 йилларда Улуғ Ватан уруши даврида Эрмитаж коллекцияларининг асосий қисми Уралга кўчирилди. Уруш тугагандан кейин Эрмитажга Берлин музейидан ёдгорликлар олиб келинди.

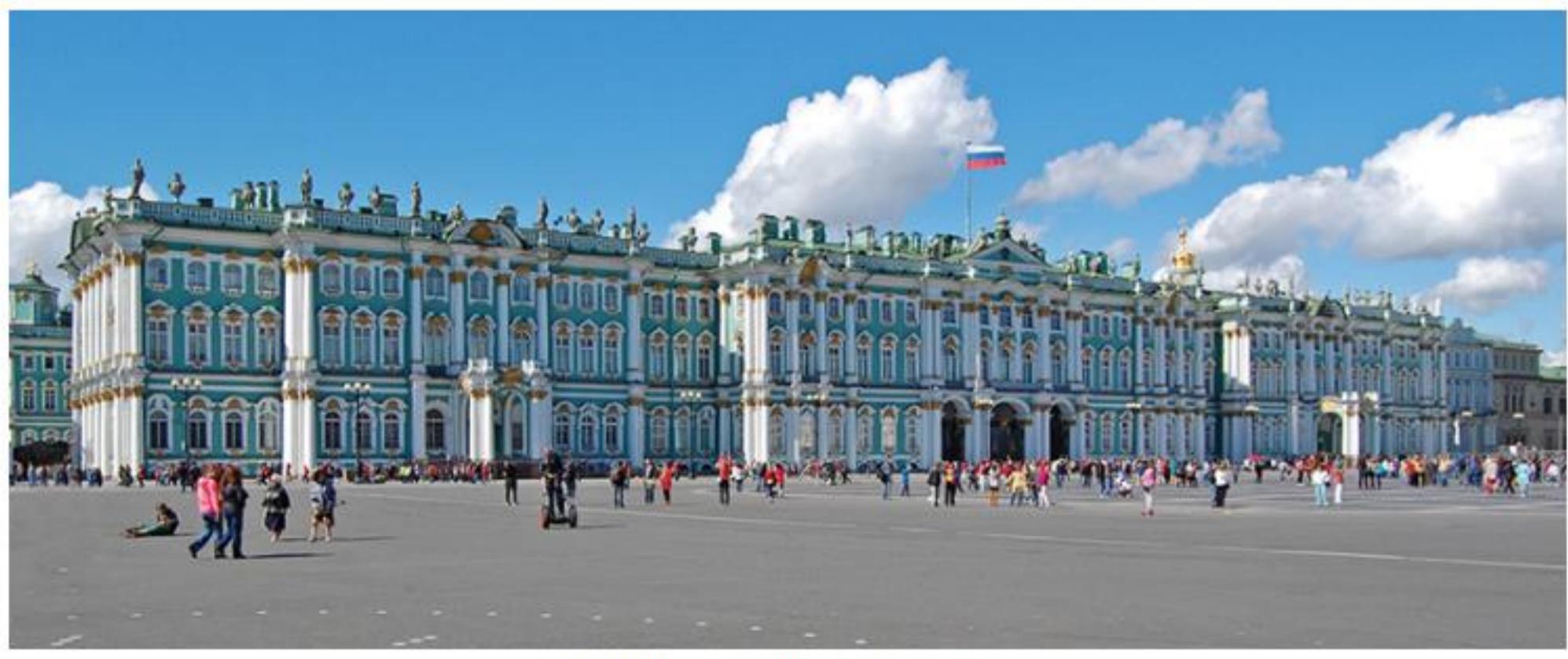
Кенгаш иттифоқи парчалангандан кейин Эрмитаж XX аср санъати коллекцияларидаги камчиликлар ўрнини тўлдира бошлади. 1990 йил-

Ушбу дарсда:

- Давлат Эрмитажи, Лувр музейи, Британ музейи, Миср миллий музейи, Уффици галереяси, Қозогистон Республикасининг миллий музейи ҳақида маълумот оламиз.

Калит сўзлар:

экспозиция, кўргазма, маданий мерос, расм, Эрмитаж

Эрмитаж давлат музейи

ларнинг охирларида Утрилло Руо, Сутин ва бошқа муаллифларнинг олдин Россия музейларида кўрсатилмаган асарлари сотиб олинди. Эрмитаж дўстлари Халқаро жамғармаси ташкиллаштирилди.

Замонавий Эрмитаж мураккаб музей мажмуаси ҳисобланади. Музейнинг асосий экспозиция қисми Нева дарёси соҳиллари бўйлаб жойлашган бешта иморатдан иборат, улар орасида Қишки сарой, шунингдек, сарой майдонидаги штабнинг Шарқ қаноти асосий иморатлар ҳисобланади. Музей коллекцияси тош давридан бошлаб дунё маданийатининг уч миллионга яқин ёдгорликлари ва санъат асарларини ўз ичига олади.

Лувр музейи (Лувр) — жаҳондаги энг йирик ва энг машҳур санъат музейи. Музей Париж марказида жойлашган. Музей иншоати эски Қирол саройи. Лувр — Капетинглар сулоласидан бошлаб Франциянинг бадиий тасвир ва тарихий коллекциялари тўпламининг энг эски музейларидан биридир.

Бу музейни оммавий музей деб ҳам аташ мумкин. Унда антик, қадимги шарқ, ғарб ва шарқ санъатига мансуб коллекциялар тўпланган.

Лувр музейининг жамғармаси дастлабки пайтларда Франциск I («Жоконда» ва Леонардо да Винчининг бошқа картиналари) ҳамда Людовик XIV тўплаган Қирол коллекциялари ҳисобидан тўлдирилган. Музей эшиги омма учун биринчи марта 1793 йил 10 августда, инқилоб пайтида очилган. Музей ихтиёрига аста-секин қирол коллекциясининг ниҳоятда қимматли картиналари берилди. Кўп ҳайкаллар Франция ҳайкалтарошлиқ санъати музейидан ва инқилоб пайтида мол-мулкларни мусодара қилиш ҳисобидан келтирилди. Наполеон

Лувр

урушлари даврида Лувр коллекцияси уруш топилмалари билан Яқин Шарқдан топилған археологик ёдгорликлар билан тұлдирилди. XIX ва XX асрларда музей коллекцияси күпгина сотиб олинган ва совғалар натижасида янада тұлди.

Музейдаги әңг машхұр ҳайкаллар — 1820 йилда топилған ва шу пайтда Франция әлчисининг турк ҳукуматидан олған Милослик Венера ва 1863 йилда Самотраки оролидан топилған «Самофракия Ника». Лувр коллекциялари ҳар хил тамаддунлар, маданиятлар ва даврларга мансуб санъат асраларининг әңг илғор намуналарини сақтайтын. Музейда 300 000 га яқин ёдгорликлар бор, улардан фактат 35 000 таси залларға қўйилған. Кўп ёдгорликлар омборларда сақланмоқда, чунки сақлаш талаблари бўйича музейга ташриф буюрувчиларга уч ойдан ортиқ кўрсатылмайди.

Лувр ёдгорликлари қуйидаги коллекцияларга бўлинган: Қадимги Шарқ, Қадимги Миср, Қадимги Юнонистон, Этрурия, Рим, ислом санъати, ҳайкалтарошлиқ санъати, санъат ашёлари, тасвирий санъат, ранг-тасвир санъати.

Британия музейи — Буюк Британиядаги асосий тарихий-археологик музей. Бу ташриф буюрувчилар сони бўйича Луврдан кейинги иккинчи музейдир. У Лондонда Блумсбери туманида жойлашган.

Британия музейи 1753 йилда учта коллекция — машхұр натуралист Хэнс Слоун, граф Роберт Харли, шунингдек, антиквар Роберт Коттонларнинг коллекциялари асосида ташкил этилған. Музей ташкил этиш Британия парламенти ҳужжати асосида тасдиқланған. Музей дастлаб Блумсберидағи Монтегю-Хаус аслзода саройида жойлаштирил-

Британия музейи

ди ва ташриф буюрувчилар учун 1759 йилда очилди. Түплам шахсий коллекцияларни сотиб олиш ҳисобидан кенгайтирилган. Музейдаги күп ёдгорликлар (масалан, Розетт тоши каби) Англияга тушунарсиз ҳолатларда етиб борган. Юноистон ва Миср ҳукумати бир пайтларда олиб кетилган ёдгорликларни қайтариб беришларини талаб қилмоқда. Британия музейи XIX асрда жадал суръатларда ўси. Түпламлар бўлимларга бўлинди, нумизматика бўлимида: бу ерда ҳар хил давлатлар ва даврларга мансуб тангалар ва медаллар тўпланган. Виктория хоним пайтида зоология, ботаника, геология ва минералогия бўлимлари табиатшуносликнинг алоҳида Музейи тарзида бўлиниб, 1845 йилда Жанубий Кенсингтонга алмаштирилган. Монтегю-Хауснинг ўрнида 1823—1847 йилларда музейнинг ҳозирги, классицизм усулидаги иморати қурилди.

XX асрнинг биринчи ярмида Британия музейи ўз тўпламларини Британия археологларининг Месопотамияда олиб борган қазилма ишлари натижасида қўлга киритилган Яқин Шарқ санъат асарлари билан кенгайтириди. Британия музейи 1926 йилдан бошлаб «British Museum Quarterly» деб номланган ҳар чоракда бир марта ўз журналини чоп этиб келмоқда. Дастребаки пайтларда кутубхона музейнинг асосий хазиналаридан бири ҳисобланган, у Буюк Британиядаги энг йирик кутубхона эди. Британия музейининг ўқув зали 1850 йиллардан бошлаб алоҳида иморат ротондада жойлаштирилган. XX асрда кутубхонага қадимги замонда нашр қилинган китоблар ва кам учрайдиган қўлёзма асарлар келтирилди. 1972 йилда Британия парламенти кутубхонани музейдан ажратиб олиб, уни алоҳида бинога жойлаштириди. Британия музейи кутубхонаси шу тариқа пайдо бўлди.

Музейни дастребаки пайтларда Қадимги Юноистон ва Қадимги Рим ёдгорликлари тўпланган маскан сифатида ташкиллаштириш мўлжалланди. Лондонга Британия империясининг барча чеккаларидан мустамлакачи агентлар ташиб келтирган археология ва санъат ашёлари билан бирга музей ҳар хил даврларга мансуб расмлар, гравюралар, медаллар, тангалар ва китоблар билан тўлдирилди.

Британия музейи ёдгорликлари: Қадимги Миср ва Нубия, Қадимги Шарқ, Шарқ ва Жанубий Африка, Африка, Месоамерика, Океания, Қадимги Юноистон, Қадимги Рим, Буюк Британия ва Европа қитъаси, ранг-тасвири ва гравюра коллекцияларига бўлинган.

Метрополитен музейи — дунёдаги энг катта ва ташриф буюрувчилар сони бўйича тўртинчи ўринни эгаллаган санъат музейи. У Нью-Йоркда жойлашган. Музей ҳомийлар ва совға берувчилар харажати асосида ҳамда кам микдорда давлат ёрдамида фаолият юритмоқда. Унга 1870 йилда американлик тадбиркорлар ва санъатсеварлар гурухи томонидан асос солинган. Омма учун 1872 йилда очилган. Музей пойдеворини

Нью-Йорк музейидаги Миср санъати намуналари

учта хусусий коллекциялар — европа ранг-тасвир санъатига оид 174 та асарлар яратган. Улар орасида Хальс, Ван Дейклар, Тьеполо ва Пусселарнинг асарлари ҳам бор.

Бугунги кунда доимий коллекцияда икки миллиондан кўп санъат асарлари мавжуд. Метрополитен ўзининг импрессионистлар ва постим-прессионистлар коллекциялари билан фаҳрлана олади. Дунё бўйича Миср санъатининг тўла коллекциялари ушбу музейда сакланаётганлиги эътироф этилди. Гравюралар тўплами кенг қамровли. Катта фотосуратлар коллекциялари мавжуд. 2013 йилда коллекционер Леонард Лаудер музейга таркибида кубизмга мансуб 78 та асарлар бўлган шахсий коллекциясини совға қилган, улар орасида Пикассонинг 33 та асари ҳам бор. Ҳар йили музей «Йиллик ҳисобот» эълон қиласи, унда музейга келган янги асарлар ҳисоби тингланади. 2017 йил февралда музей ўз коллекцияларида бадиий тасвирга мансуб 375 000 рақамланган тасвирларни омма томошаси ҳукмига топширган.

Ҳозирги кунда Метрополитенда Америка мода, ранг-тасвир санъати ва ҳайкалтарошлиқ санъати, Қадимги Яқин Шарқ санъати, қурол-яроғлар ва асбоб-ускуналар, Африка санъати, Океания ва Америка санъати, Осиё санъати, расмлар ва метографиялар, Европа ранг-тасвир, Европа ҳайкалтарошлиқ ва мода санъати, ислом санъати, Ўрта асрлар санъати, ҳозирги замон санъати, мусиқий асбоблар, фотосуратлар, кутубхона, Ўрта асрлар галереяси бўлимлари ишламокда. Ушбу доимий экспозициялардан ташқари, вақтинча кўргазмалар ўтказишга мўлжалланган бир неча заллар бор.

Токио миллий музейи — Япониядаги энг қадимий ва энг катта музей. Токио шаҳридаги Уэно боғи ҳудудида жойлашган. Тахминан 100

Токио миллий музей

минг квадрат метр майдонда бешта корпус — Бош, Шарқ, Тантаналар, Хэйсэй ва Хорю-дзи Храмлар хазинаси корпуслари жойлашган.

Миллий музейнинг асосий кўргазмалар галереяси — Бош бино 1938 йилда очилган.

Бу ерда япон маданиятининг қадимги замонлардан ҳозирги вақтгача бўлган тараққиёт йўлларини ўрганишга имкон берадиган тасвирий ва амалий санъат намуналари, тарихий ва этнографик материаллар тўпланган. Тантаналар корпуси 1909 йилда очилган. Ушбу бинода Мэйдзи давридаги (1868—1912) ғарб услубидаги меъморчилик санъатининг ниҳоятда ажойиб ёдгорликлари сакланмоқда (меъмор Токума Катаяма) ва ўз навбатида музейлар маориф маркази ҳисобланади. У ерда илмий жамоалар фаолият юритишади ҳамда семинарлар ўtkaziladi.

Шарқ корпусига Шарқ тасвирий ва мода санъати асарлари, шунингдек, археологик ёдгорликлар қўйилган.

Музей тарихи 1872 йилда олти юздан кўп ёдгорликлардан иборат кўргазмалардан бошланади. Улар орасида сарой хазинасидаги император сулоласи вакилларининг шахсий буюмларидан бошлаб мамлакатнинг табиий бойликлари ифодаланган ҳайвонлар терилари, фойдали қазилмалар намуналари ҳамда табиий ашёларгача бўлган хилма-хил маданий мерос ёдгорликлари бор. Кўргазма катта муваффақиятларга эга бўлган ва давлат ҳаётида ибратли воқеага айланган. Бу давлат табиатини давлат тарихида янгича талқин қилиш имконини яратди, бир хил табиий бойликларни ҳимоя қилиш, маданий анъаналар ва меросларни асраш зарурлиги тўғрисидаги масалаларни илгари сурди. Кўргазмани тайёрлаш ва ўтказиш учун Токио миллий музейи асосига айланган маҳсус идора ташкил этилди. Ҳозирги кунда музей коллекцияларида бир юз йигирма мингга яқин экспонатлар сакланмоқда.

Миср миллий музейи

Миср миллий музейи — дунёдаги Қадимги Миср санъатига тааллуқли буюмлар сақланып калған әңг катта музей. Қоҳирадиги Тахир майдонида жойлашған. Музей коллекциясида Қадимги Мисрнинг барча тарихий даврларига мансуб бир юз олтмиш мингга яқин ёдгорликтер бор. Унга 1858 йилда асос солинган. Музейнинг янги биноси 1902 йилда очилған.

1835 йилда Мұхаммад Али подшоҳ қадимги дунё департаментини қуриш түғрисида фармон әълон қилди. 1848 йилда Қадимги Миср бойликтарини сақлаш учун бириңчи омборхона қурилды. Бундан кейин Булоқ ва Гизада музейлар қурилды. 1859 йилда француз мисршуноси Огюст Мариет Қадимги Миср бойликлари ва артефактларнинг талонтарож қилинишини тугатиш мақсадида «Қадимги Мисрга хизмат қилиш» идорасини бошқарди. 1900 йилда Қоҳира марказидаги Исмоил Европа даҳасида икки қаватли Миср музейи қурилиши якунланды. 1950 йилларгача музей чет әллик мутахассислар томонидан бошқарылды.

Музейда бир нечта бўлимлар бор: Тутанхамон хазинаси, ҳар хил даврларга мансуб заргарлик буюмлари ва Танис ёдгорликлари, сулолаларгача бўлган давр ва қадимги подшоҳлик; ўрта асрлар подшоҳлиги Амарн даври билан бирга янги подшоҳлик; кейинги ва Эллин даврлари; Папируслар ва тангалар; саркофаглар ва бошқалар.

Уфици галереяси — Флоренцияда жойлашған Европадаги эски музейлардан бири. Галерея эрцгерцог Козимо де Медичи I (1519—1574) нинг ташаббуси асосида пайдо бўлган. У бир пайтларда амалиётга музей атамаси (антик юононлар бу сўз орқали музаларга мўлжалланган ерларни ифодалаганлар) жорий этилган шаҳарда бунёд этилди.

Бадиий тасвир галереяси жойлашған Уфици саройи Арно дарёси жанубида ва шимол томондаги Синьорин майдони ўртасида қад ростлаган.

Уффици галереяси заллари

Бугунги кунда Уффици дунёда ташриф буюрувчилар сони күп музейлардан бири ҳисобланади. Айни пайтда музейда ўрта асрлардан бошлаб ҳозирги замонгача бўлган минглаб ранг-тасвир асарлари, антик ҳайкаллар, миниатюралар, гобеленлар бор. Галереяда дунёдаги ягона автопортретлар тўплами мавжуд. У замонавий рассомлар томонидан тақдим қилинган совғалар ва доимий харидорлар, шунингдек, расмлар ва Эстамплар кабинети (анъанага кўра «расм примати» яшайдиган шаҳарда) алоҳида коллекциялар билан муентазам равишда тўлдирилиб борилади. Галерея коллекцияларидан ўрин олган Боттичеллининг («Баҳор», «Венеранинг туғиши») Леонардо да Винчининг («Шамалар ибодати», «Яхши хабар», «Христнинг чўқиниши»), Тицианнинг («Урбалик Венера») каби машҳур асарлар музей фахри ҳисобланади.

Қозоғистон Республикасининг Миллий музейи — Марказий Осиёдаги энг ёш ва энг катта музейлардан бири. «Маданий мерос» давлат дастури доирасида 2013 йил 2 июлда Қозоғистон Республикаси Ҳукуматининг «Қозоғистон Республикаси Маданият вазирлиги «Қозоғистон Республикаси Миллий музейи» республика давлат идорасини ташкил этиш тўғрисидаги қарори эълон қилинган.

Миллий музей Нур-Султон шаҳридаги Мустақиллик майдонида жойлашган. «Маданий мерос» давлат дастури доирасида аниқланган кўп бойликлар Миллий музей жамғармасини ташкил этади.

Музей мажмуаси майдони 74 000 квадрат метр ва тўққиз қаватли бинода жойлашган еттига блокдан иборат. Экспозиция майдонида Астана зали, Мустақил Қозоғистон зали, Олтин зал, Қадимги ва ўрта

Қозғистон Республикасининг Миллий музейи

асрлар тарихи зали, Этнография ва замонавий санъат зали ҳамда бошқа заллар жойлашган. Музей таркибида тадқиқот институти бор. Шунингдек, болалар музейи, болалар ижодиёт маркази, иккита күргазмалар зали, реставрация устахоналари, лабораториялар, касбий жамғармалар захиралари, ўқувчилар зали мавжуд кутубхона, конференц-зал, сувенирлар зали учун маҳсус жой ажратилған. Музей жағон стандартларига мос келадиган замонавий жиҳозлар билан таъминланған. Музейда умумий шарқ ва мавзуга оид, интерфаол дарслар ва ўйин шаклидаги экскурсиялар үтказилади. Миллий музей замонавий маданият маскани, Қозғистоннинг тарихий ва маданий меросларини таҳлил қилиш, таққослаш, англаш, муҳокама қилиш, фикрлар билдириш ва баҳолашга мүлжалланған маскан ҳисобланади.

Биллингизнитекшириңг

1. Эрмитаж давлат музейи тұғрисида нималарни биласыз?
2. Лувр музейи қандай хусусиятлари туфайли машхур?
3. Уфици галереяси ҳақида гапириб бера оласизми?
4. Қозғистон Республикаси Миллий музейининг ўзига хос хусусиятлари ҳақида гапириб бера оласизми?

Топшириқ.

1. Қўшимча манбалардан фойдаланған ҳолда, Британия музейи, Метрополитен, Исамония Миллий музейи, Миср музейи бўйича қисқача ахборот тайёрланг.

САНЪАТ — ЖАМИЯТНИНГ ТАРАҚҚИЁТ ТИМСОЛИ

62-§. ТАРИХИЙ ЖАРАЁНЛАР КОНТЕКСТИДА САНЪАТНИНГ ЙЎНАЛИШИ ВА УСЛУБИ

Ушбу дарсда:

- Санъатдагиасосий оқимлар түрсіде билиб оламиз.

Калит сұзлар:

модернизм, импрессионизм, авангардизм, кубизм, экспрессионизм, конструктивизм, сюрреализм, футуризм, ар-деко, супрематизм, пуризм

XX аср жағонда ҳар хил инқилоблар ва эволюцион модернизмларга тұла кечди. Шуннингдек, бу даврда модернизм юксак чўққиларга эришди. Модернизм санъатнинг барча турларини бирлаштиришга интилган, Европа олий санъат намунасига уланди. Анъаналардан юз ўгириш — неоклассизм ва санъатда реализм қарори — дастлабки модернистик йўналиш — импрессионизм XIX асрнинг биринчи ярмида шаклланган. XX аср санъат тарихи ушбу соҳада янги имкониятларни излаш ва гўзалликка етакловчи янги намуналарни топиш йўлида кимўзарликларга риоя қилишди, бир-биридан яхши, ўзаро қарама-қаршиликларга тұла санъат вужудға келди. Ўтган юзйилликларда худди шундай XX асрдагидек алоҳида бадиий йўналишлар яратилмаган эди.

Эътиборберинг!

Модернизм — XIX аср ва XX аср охирларыда маданият соҳасыда кенг тарқалған йўналиш. У ҳақиқат ва адолатгаяқын қоидаларни тараннум қиласып, бадий йўналишлар ва янги ижодкорлық турларини ўз ичига олади. *Модернизмнинг асосий хусусиятлари* — эркін ёндошув ҳамда устанинг дүнёни ўзига хос дүнёқараашларига, таассуротларига, ғоялари ёки сир-синоатли тасвирларига кўра ўзгартириш ҳуқуқларининг мавжуд бўлиши.

Модернизм атамаси таъкидланғандек, янгиланиш ҳамда жамият ва санъатда ривожланиш, олдинга томон интилиш билан тавсифланади. Модернистик йўналиш дабдурустдан бўлған бадиий анъаналарни иnobatga olishga қаратилди. Модернистлар ҳар доим янгиликларга интилди ва рамзий ҳамда шартли шаклларга мослашиб борди. Янги бадиий йўналиш ўзини оқимиға мослашган, «замонга яраша» санъат тури дея эълон қилиб, ҳар доим омма эътиборида бўлишга ҳаракат қилди. Модернизм қарама-қарши мафкуравий тамойилларга эга. Саноатлашган

жамият барча «техника тамаддуни» вужудга келтирган танқидларга, яғни ижтимоий тузилмалар тараққиётига сезиларли даражада таъсир күрсатган; турмуш тарзига тұла ўзгаришлар олиб келган, XIX аср охирларидаги техник ютуқлар, табиий фанлардаги янги очилган кашфиётлар, келгуси дунёнинг қайта шаклланиши түғрисидаги файласуфлар ва иқтисодчиларнинг назариялари — бу каби омилларнинг барчаси дунёда олдинги тизим хонавайрон бўлиб, ўрнига янги тизим пайдо бўлади деган фикрларни вужудга келтирди. Шунинг учун ҳам, бир томондан модернистлар ўртасида жамиятни қабул қиласлик, ишончсизлик ва атеизм, «умидсизлик», орқага кетиш — нигилизм¹ тарқалди. Бунга инқилоблар араfasида Европа жамиятида рўй берган инқирозлар таъсир күрсатди. Иккинчи томондан, дунёни янгилаш, конструктив, ижодкорлик, янгиликларга интилиш ғоялари пайдо бўлди.

Ёддатутинг!

Импрессионизм, модерн ва экспрессионизмдаги авангард оқим, сюрреализм, абстракционизм йўналишлари модернизмнинг асосий йўналишлари ҳисобланади.

Бир марталик замонавийликларни тасвирилаш айниқса, импрессионизм йўналишида алоҳида кўзга ташланди, ушбу йўналишга риоя қилувчилар ҳаққоний ҳаёт битта жойда қотиб турмаслигини ҳамда ўзгарувчан хусусиятларга эга эканлигини тасвирилашни хоҳлади. Импрессионизм Францияда 1860 йилларда Э. Мане, О. Ренуара ва Э. Дега асарларида пайдо бўлган. Бу рассомлар санъатга илгари ҳеч қачон бўлмаган нозик чегирмалар ва ҳаётни тўғридан-тўғри қабул қилиш омилларини олиб келди, бир марталик тимсоллар ва тасодифий ҳодисаларни, шароитларни шакллантириди, шунингдек ёндошувлар ҳамда юз ўгиришлар йўналишларини шакллантириди. Импрессионистларнинг ташқи ҳақиқат тимсоллари сақланган бўлса-да, улар ўзгаришларга юз тутган. Қейинги ўнийилликларда К. Моне, К. Писсарро ва А. Сислей илгаригидек анъанавий шаклларда фақат устахоналардагина фаолият юритиб қолмасдан, рассомларни кўчаларга пленерларга² олиб чиқди. Очик осмон тагида фаолият юритган импрессионистлар нур таратган қуёшларнинг кўринишларини, ҳар хил бўёқ турларини, ҳар хил шакллар ҳамда

К. Моне. Аржантейдаги гулзор
(импрессионизм)

¹ Жамиятни шаклланган қадриятлар ва ғояларга шубҳа уйғотадиган ёки инкор қиладиган фалсафа.

² Очик осмон тагидаги санъат.

Винсент Ван Гог. Юлдузли тун
(постимпрессионизм)

П. Гоген, А. де Тулуз-Лотрек каби) мохир француз усталари постимпрессионистлар деб аталди. Улар импрессионистлардан очиқ ва соф рангларни ҳамда «бир марталик» санъатни осон тасвирилаш қобилиятларини ўзлаштириди, шу билан бирга, улар бир томондан суратларнинг фалсафий моҳиятини чуқур англашга, иккинчи томондан эса, рамзий шаклларга эга элементларни ўзлаштиришга ҳаракат қилдилар. Символизм фалсафаси А. Шопенгауэр ва Ф. Ницше каби файласуфлар томонидан кенг ёйилди. Символистлар рамзлар ёрдами орқали ғоя ва туйғу ҳамда кўринишларни тасвирилашга ҳаракат қилдилар. Улар ҳаёт онларидан кўп ҳолларда очиқ ҳолда «абадий мавзулар»ни танлаб олди, ўтган кунлар ва бугунги кунларни ҳамда келажакни бир-бири билан боғладилар. Борлик ва онг-тафаккур ғояларига чуқур разм солган ҳолда, идеал дунёнинг ҳақиқий мазмунини тан олишга интилган символистлар, ўз замонларига хос буржуазиявий дунёни қабул қилмадилар, маънавий эркинликларни хоҳладилар. Символистларга айниқса, дунёда рўй беряётган ижтимоий-тарихий ўзгаришлар (урушлар ва инқилобларни) га доир фожеали ҳис-туйғуларни англаш хос бўлган. Адабиётда П. Верлен, А. Рембо, С. Малларме, М. Метерлинк, А. Блок, А. Белийлар, тасвирий санъатда эса Г. Моро, М. Чюрленис, М. Врубеллар символизмнинг асосий вакиллари ҳисобланди.

Модерн услуби (ар-нуво) XIX аср охирлари ва XX аср бошларида (Биринчи жаҳон урушигача) меъморчилик, декаратив-амалий ва театр санъатида кенг тарқалиб, амалиётга жорий этилди. Модерн усулига симметрия, бевосита тармоқ ва бурчаклардан, шаклларнинг бир-бирига ўтишидан, енгил нақшлар, ноаниқ бўёқлардан воз кечиш усуллари хос. Меъморчилик модернида (бетон, темир-бетон, металл, марказий иситиш) янги технологияларга қизиқишлиар кучайди. Модерн усулига хос энг машҳур меъморчилик обидаси сифатида Париждаги Эйфель минорасини тилга олиш мумкин. Шунингдек, барокка (эгилган тармоқлар, ўймакор расмлар), шу билан бирга, готиканинг ҳам (витраж, мозаика, эмаль, олтин кўринишлар) декаратив хусусиятлари ҳам бирга

ёруғлик ва ҳаво таъсирларини шакллантириди. Импрессионистларнинг ҳар хил мураккаб бўёқлардан фойдаланиши орқали ранг-тасвир санъати очиқ, нозик ҳамда оптимистик хусусиятларга эга бўла бошлади. Француз импрессионистларининг ушбу янгиликлари бошқа давлатларга ҳам тарқалди. Импрессионизмдаги бир марталик ҳаракатларга О. Роден каби машҳур ҳайкалтарошлар ҳам қизиқдилар.

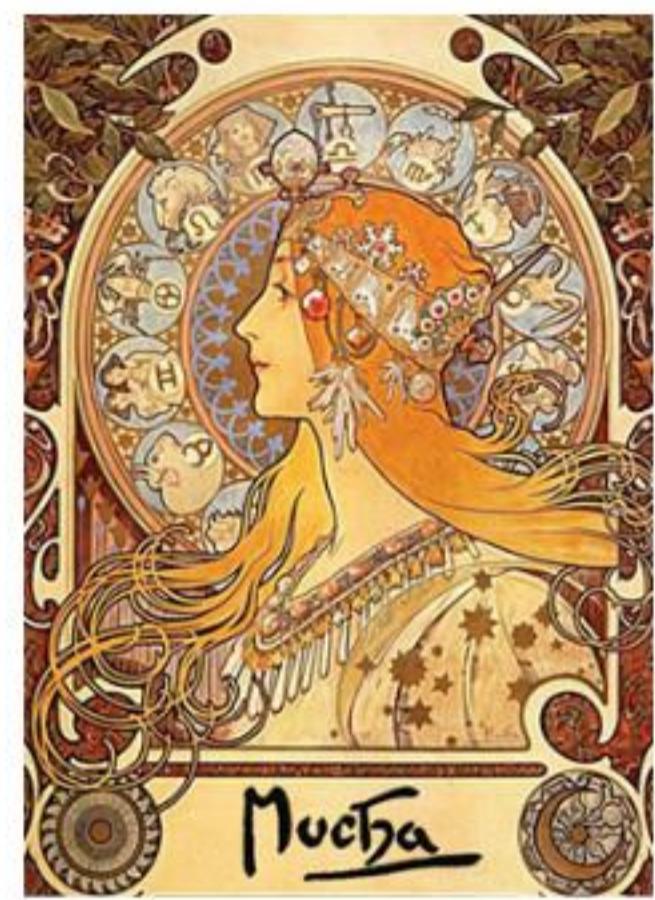
XIX аср охирлари ва XX аср бошларида (П. Сезанн, В. Ван Гог,

құлланилди. Ички күринишилар учун эгилган тармоқлар, безаш учун эса мозаика, әмаль, олтин күринишилардан фойдаланилди. Ар-нуво йўналишининг юксалиши натижасида замонавий амалий санъат ва дизайн санъати вужудга келди. Модерн усулида иккита алоҳида: конструктив (Австрия, Шотландия) ва декоратив (Бельгия, Франция, Германия) йўналишлари шаклланди. Шунингдек, уларга Италия ва Россия миллий урф-одатлари ҳам алоҳида таъсир кўрсатди. Париж ва Санкт-Петербургда ҳамда Европадаги кўпгина шаҳарларда модерн услубида қурилган кўпгина уйлар, ҳатто туманлар ҳам учрайди. Ушбу йўналишнинг таникли вакиллари сирасига рассомлар Г.Климт, А.Муха, Л.Бакстларни киритиш мумкин. Классик услуб билан такқослаганда, импрессионизм ва символизм ҳамда ар-нуво ўзларига хос барча хусусиятлари бўйича эски санъатга қарама-қарши ҳолда жиддий радикал йўналишда бўлмаган. Масалан, импрессионистлар асл ҳақиқат шаклларини, шоир-символистлар эса парчалар ва ритмларни, модерн услубидаги меъморлар эса ҳар хил элементларни ўз ичига олган олдинги меъморчилик йўналишидаги, эклектик услубларни сақлаган. Бирок XX аср бошларида санъатда авангард услуб деб номланадиган, радикал, инқилобий оқим пайдо бўлди.

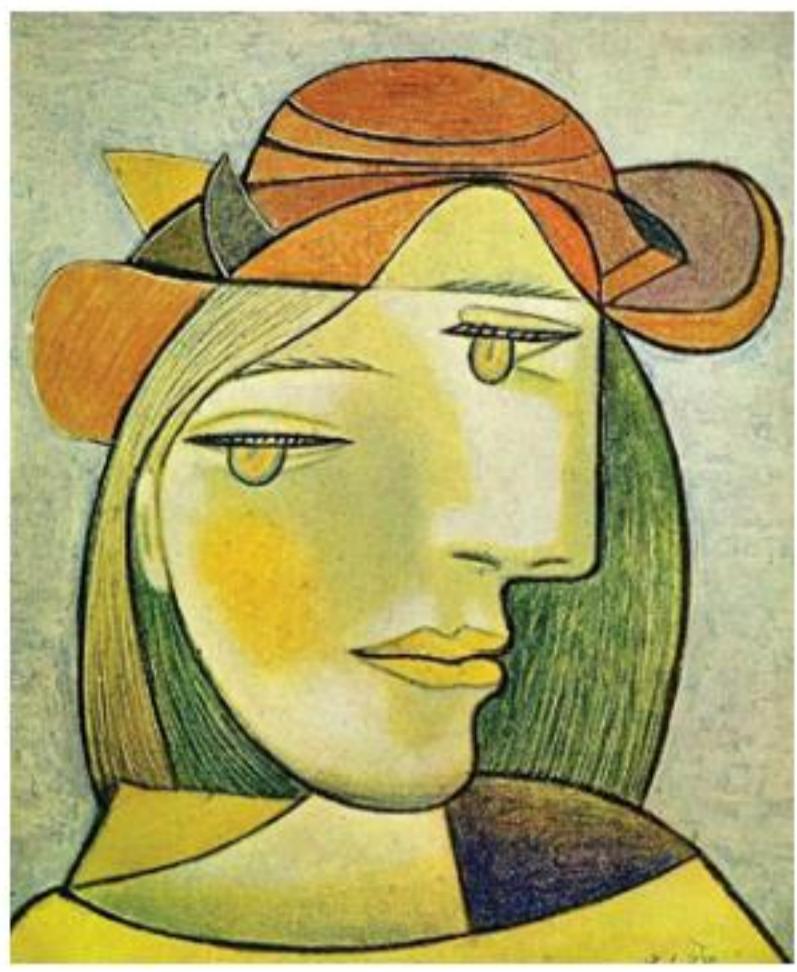
Эътиборберинг!

Авангардизматамасидастурый, баҳс-мунозарали шаклларни тасвиirlайдиган, ўзини анъаналар ва атрофдаги житимиий тасодифий ёндоувлар тоифасига қарши қўядиган бадиий йўналишларни бирлаштируди.

Авангард — олдинги қоидаларни ўзгартирган, модернизмдаги исёнкор ҳодиса бўлди. У инсоният тафаккурини санъат воситалари орқали радикал шаклда қайта шакллантирган ҳолда, эстетик тўнтаришлар содир этишни, шу орқали яшаётган жамиятнинг орқада қолган маънавиятида ўзгаришлар яратишни мақсад қилди, Авангард услуби ўз тимсолларини «кўча поэтикаси», замонавий шаҳарларнинг хаос ритми каби жиддий материалларга кириди. Улар олдинги услубларнигина эмас, умумий яхлит санъатга тегишли эскирган тушунчаларни инкор қилиб, «санъатга қарши» тамойилларини эълон қилди. Авангард услубида иккита йўналишга бирга риоя қилинди, у фан ва техникани тан олган ҳолда, ундан рамзлар ва усулларни қабул қилди, шу билан бирга, Африкага хос (бошқа «қорадурсин») санъат ва фольклорни ҳам инкор этмади. Энг биринчи авангард услубига хос оқимлардан бири П. Сезанга тааллуқли кубизм эди, у шартли танқидларга мосла-

А. Муха. Аёл тимсоли
(Модерн)

Пабло Пикассо. Аёл портрети
(Кубизм)

шувчан: оддий геометрик шаклларнинг пайдо бўлиши ва мураккаб шаклларнинг оддий шаклларга ўтиши — куб, конус, цилиндрга, сўнгра улардан маконнинг кенг шаклига ўзгариши бўлди. Бу рассомга объектни бир вақтнинг ўзида ҳар хил рангларда тасвирлаш ва ўзига хос хусусиятларини шакллантириш имконини беради, объектларни классик жиҳатдан тасвирлашда бу каби имкониятлар учрамайди. Испания-Франция рассоми Пабло Пикассо кубизм услубининг энг машҳур вакили ҳисобланади. Авангард услубига мансуб яна бир оқим — экспрессионизм — ҳақиқатни янгилашга интилиш билан чекланиб қолмасдан, муаллифларнинг руҳиятини тасвирлашга ҳам ҳаракат қилди. Эспрессионистик руҳий туйғуларни англатиш норвег рассоми Эдвард Мунка ва постимпрессионист Винсент Ван Гог асарларида учрайди. Экспрессионизм оқим сифатида 1905 йилда Э.Л. Кирхнер ва унинг шериклари томонидан «Мост» групхи ташкил этилганда шаклланган, улар реализм, импрессионизм ва модерн услубларини инкор этиш тамойилларига амал қилди. Экспрессионистлар инсоннинг ички дунёсинигина асл ҳақиқиат, унинг кескин қарашларини эса санъатнинг асосий мақсади деб эълон қилди. Кирхнер асарлари ҳам очиқ ранглар ва бурчакли контуралар ҳамда драматик кескинликлар билан алоҳида ажralиб туради. «Экспрессия»га интилиш, руҳий кескинликлар, тимсолларнинг ҳаддан ташқари кенгайтирилган ҳолатлари Германия ва Австрия маданиятларида алоҳида кўзга ташланди. Экспрессионизм доирасида қадимги абстракт санъат (В. Кандинский) намуналарида ҳам яққол кузатилди. Айрим немис рассомларида (Э. Барлах, Ж. Грос, О. Дикс) экспрессионизм урушга қарши қурол вазифасини ўтайди. Иккита жаҳон уруши оралиқларида экспрессионизм расм, адабиёт, театр, меъморчилик, мусиқа ва рақс каби кўпгина санъат шаклларида пайдо бўлган. Бу кинематография соҳасида яққол юзага чиққан биринчи санъат оқими эди.

Футуризм XX аср бошларида Италияда (Ж. Балла, Ж. Северини) пайдо бўлган. Футуризм ўзини келажак санъати дея эълон қилган ҳолда, маданий тасодифий ёндошувлардан воз кечиб, анъанавий қадриятларни (В. Маяковскийнинг «Пушкинни замонимиз кемасидан отиб юборайлик» деган шиори каби) тўлалигича бекор қилиш ғояларини таклиф қилди, мегаполис культи ва техникалашган урбанизация та-маддуинини таклиф қилиб, уларни келажак тамаддуnlари сифатида тавсифлади. Футуристларнинг муҳим бадиий ғоялари тезкорликнинг

нозик күринишлари ва ҳозирги замон ҳаёти ҳаракатларини қидиришдан иборат. Шунингдек, футуризм экспрессионизм билан ҳам қариндошлиқ алоқаларига әга. Үзгаришлар ва интилишлардан ҳамда тұла қамраб олиш шаклларидан фойдаланған ҳолда, рассомлар бугунги кишиларнинг ҳар хил онларини тасвирлади.

Тасвирий санъатда авангардизм услубининг фовизм каби оқими ҳам оз вакт ичиде амалда бўлган. Фовистлар иши, айникса, Анри Матисса, гулларни ажойиб тамғалаш суръати ва макондаги қарама-қаршиликларни таққослаш орқали фарқ қилди. Фовистик асарлар шаклига ёруғлик ва сояларни мувофиқлаштириш ва тармоқ күринишларидан тамоман воз кечиш орқали оддий тасвирлаш хос. Матисс ва унинг шериклари постимпрессионистларнинг ўрта асрлардаги витраж техник ғоялари ва япон гравюралари услубларини боғладилар. Матисснинг картиналари декоратив ва ажойиб гиламларга ўхшар әди.

1910 йилнинг охири ва 1920 йилларда адабиёт ва амалий санъатда авангард оқимнинг яна бир дадаизм йўналиши (Т. Тцар, Р. Хаусман, М. Дюшан ва бошқалар) пайдо бўлди.

Эътиборберинг!

Дадаислардаиррационал ва тизимсизлик тамойили энг асосий тамойил бўлиб, энг асосий бадиий шакли эса тасодифийашёлар комбинацияси, коллажи ҳисобланади.

Немис дадаистлари биринчилардан бўлиб фотомонтаждан самарали бадиий усул сифатида фойдаланди. 1920 йилда Францияда дадаизм сюрреализмга, Германияда эса экспрессионизмга сингишиб кетди. Рассом-дадаист Марсель Дюшан шахсий ғояларининг хусусиятларига кўра (масалан, тайёр ашёлардан санъат обьекти сифатида фойдаланиш) XX аср санъатидаги энг таъсирли шахслардан бири ҳисобланди. Унинг ижодий фаолияти XX асрнинг иккинчи ярмида поп-арт, минимализм, концепцион санъат сифатидаги йўналишларнинг шаклланишига таъсир қилди. Дадаизм постмодернизмнинг асоси ҳисобланди.

Сюрреализмга риоя қилувчилар санъат асоси сифатида тафаккурни (англаш, туш кўриш, гавдалантириш), унинг услублари сифатида эса мантиқий алоқалар узилишларини, уларнинг эркин жамоалар билан ўзgartирилишини ҳисоблайдилар. Сюрреализм 1920 йилларда шаклланган. Бу йўналишнинг мафкурачиси сифатида «Сюрреализм манифести»нинг биринчи муаллифи, (1924) ёзувчи Андре Бретон эътироф этилади.

Д. Балла. Абстракт тезлик
(Футуризм)

Уларнинг дунёқараашларига Зигмунд Фрейднинг психоанализ түғрисидаги назарияси алоҳида таъсир кўрсатди. Сюрреалистлар табиат билан биргаликда уйғунлашган, ўзларининг ишлаб чиқариш мажмуаларини яратган. 1930 йилдан бошлаб ашёларнинг мантиқа мос келмайдиган қарама-қаршиликлари сюрреализмнинг асосий ўзаги сифатида юзага чиқди, унга усталикнинг нозик ишончи берилди.

Сюрреализм ҳар хил санъат шаклларига, жумладан, кинематографияга ҳам кенг тарқалди. Бир гуруҳ рассомлар, жумладан, Сальвадор Дали, Пабло Пикассо, Рене Магритт ва Макс Эрнстлар, сюрреализмни ХХ асрнинг биринчи ярмига мансуб тасвирий санъат йўналишидаги жуда таъсирли оқимга айлантириди. Сюрреализм ҳозирги замон рассомлари орасида ҳам кенг тарқалган.

Конструктивизм — амалий санъатда, меъморчилик ва дизайнда илмий-техник имкониятлар ўзлаштирилган йўналиш. 1910 йилда кубизм ва футуризмлар асосида шаклланган. Кейинчалик иккита оқимга бўлинган: «ижтимоий инженерия» (бу тизим СССРда 1920 ва 1930 йилларда ривожланган) топшириқлари билан чамбарчас боғлиқ «ижтимоий конструктивизм» ва манбаларсиз йўналишлардаги янгиланишларни мақсад қилган, геометрик абстракцион «фалсафий конструктивизм».

Пуризм — 1910—1920 йиллар охирида француз санъатида мавжуд бўлган оқим. Асосий вакиллари — рассом А. Озанфан ва ҳайкалтарош Ш. Э. Жаннере (Ле Корбюзье). 1910 йилларда авангард оқимлардаги декоратив ғояларни инкор қилган туристлар, аниқ геометрик шакллардан фойдаланишга интилдилар. Пуристлар ишларига хос хусусиятлар сирасига дой, суст ритм тасвири ва бир хил ашёлар (қозон, стакан ва бошқалар)нинг бичимларини киритиш мумкин. Пуризмга хос бадиий жараёнлар замонавий меъморчилик санъатида ҳам яққол кузатилади, бу Ле Корбюзье обьектларида аниқ тасвирланган.

Абстракционизм — 1910 йилда авангард тасвирий санъатда пайдо бўлган йўналиш.

Ле Корбюзье. Уй-жой. (Пуризм)

Эътиборберинг!

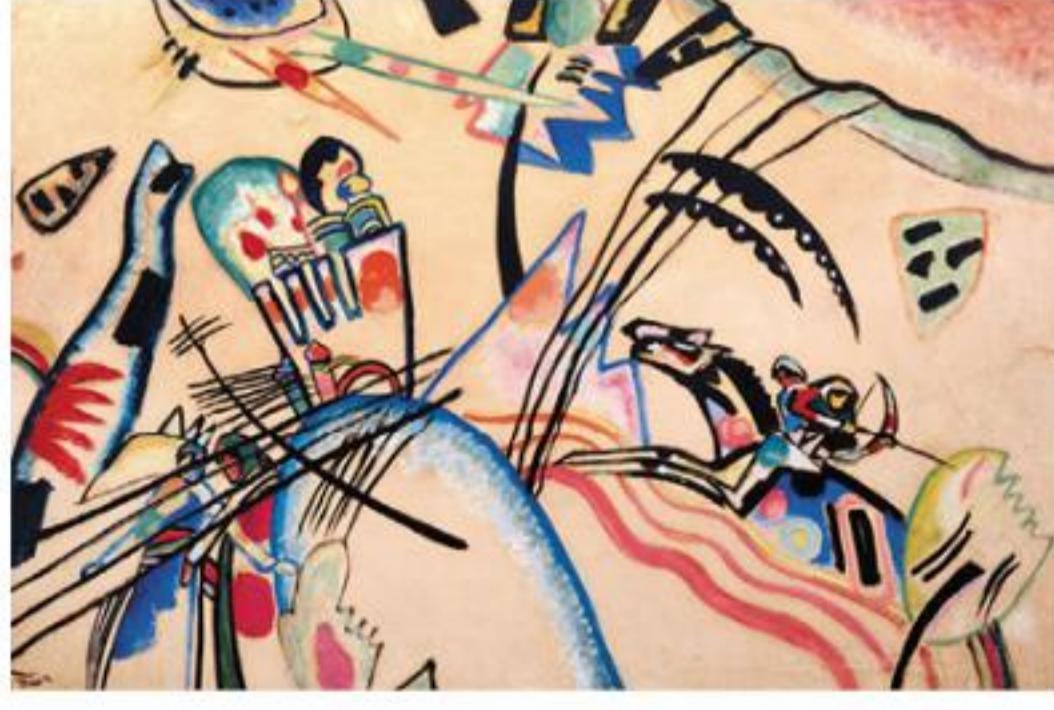
Санъатдаги анъанавий шаклардан воз кечиб, шакл ва ҳаққонийлиқдан бутунлай юз үгирган абстракционизм — тизимдаги бўёқ, шакл, рангли мухрлардан фойдаланишдаэркинлик тамойиларини таклифқилган.

Абстрак санъат пойдевори рус рассомлари В. В. Кандинский, К. С. Малевич, нидерландиялик П. Мондриан, Т. Ванн Дусбюрглар яратган. Казимир Малевич, шунингдек, авангардизмдаги супрематизм деб номланган ўзининг шахсий йўналишлари назариясини яратувчиси ҳамда амалга оширувчиси эди. 1930 йилларда Францияда рассом абстракционистларни бирлаштирган «Аник санъат», «Доира ва квадрат», «Абстракция ва ижодиёт» деган гуруҳлар пайдо бўлди.

Ар-деко — XX асрнинг иккинчи ярмининг сўнгги чоракларидағи санъатдаги ёрқин услубга эга оқим, унга монументаль салмоқли шаклнинг тантаналар билан мувофиқлашиши, модерн (ар-нуво) услуби элементларининг кубизм ва экспрессионизм билан мувофиқлашиши, техник дизайннинг таниқли шаклларидан фойдаланиш каби хусусиятлар хос. Ушбу йўналишга мазкур атама Халқаро декоратив санъат ва саноат кўргазмасида (Париж, 1925) берилган, ар-деко ушбу кўргазмадан кейин кенг тарқалди ва ривожланди. Ар-деко услубидан машиналарнинг дизайнлари, жиҳозлар, идишлар, фарфорлар, текстил, заргарлик буюмлари, соатлар, шунингдек, техник ускуналар — радио, телефон ва мусиқа автоматларида фойдаланилган. Ар-деко архитектурага, интерьер дизайнга, ишлаб чиқариш дизайнига, модалар соҳасига, графика ва кинематографияга алоҳида таъсир кўрсатган.

1930 йилларда ар-деко вокзалларни, океан лайнерлари ва кўнгилочар боғларни лойиҳалаштиришда кенг қўлланилди.

Адабиётдаги модернизм. Адабиётда модернизм классик роман ва классик поэзия ўринини эгаллайди. Ҳаётни ва турмушни тасвирлаш ўринини фалсафий ва психологик холосага эга бадиий тушунтиришлар эгаллайди.

В. Кандинский. Импровизация.
(Абстракционизм)

К. Малевич. Қора квадрат.
(Супрематизм)

Эътиборберинг!

Модернистик прозада «тафаккур оқими» услуби, яъни фикрлар оқими ва ҳис-түйғуларниadolatли, ўйлаб қабул қилиш ҳамда бош қаҳрамонларнинг руҳияти ўзгаришини баён қилиш усулларипайдо бўлди (М. Пруст, Ж. Жойс).

Адабиётда модернизм йўналишлари қаторига урушларни тушуниш мавзулари ҳам бор. Модернизм адабиётида Э. Хемингуэй, Э.М. Ремарка ва бошқа ёзувчилар асарлари «Йўқолган насл» авлоди сифатида муҳим ўринларни эгаллайди. Модернчилар тоифасига мансуб таниқли ёзувчилар сафида Ф.С. Фитцджеральд, Ж. Г. Лоуренс, А. Деблин, Т. Манн, Ф. Кафка, У. Фолкнер, рус адабиётида — А. Платоновлар бор. Модерн адабиёти чўққиси сифатида М. Пруснинг «Йўқолган вақтни излаш» романлари ва Ф. Кафканинг «Жараён» ва «Қулф», Т. Маннинг «Мустаҳкам тоғ», Жеймс Жойснинг «Улисс», У. Фолкнернинг «Шовқин ва нафрат» романлари эътироф этилади. Модернчи ёзувчилар адабиёт қиёфасини тубдан ўзгартириб юбордилар. Бироқ XX асрнинг иккинчи ярмида модернизмнинг ўринини постмодернизм эгаллади.

Билмингизнитекширинг

1. Қандай тарихий даврда «модернизм» тушунчаси билан бирлашган оқим пайдо бўлган?
2. Модернизмнинг асосий хусусиятлари нимада?
3. Барокко, модерн (ар-нуво) ва ар-деко каби услубларни ўзаро нимлар боғлайди?
4. Санъатда қайси оқим авангард оқимига киради?
5. Қандай авангард оқимлар меъморчилик санъатида алоҳида юзага чиққан?
6. Қандай авангард оқимлар урушга қарши йўналишларни юзага чиқарган? Нима сабабдан?
7. Сюрреализм асосида қандай илмий назариялар мужассам топган?
8. XX асрнинг биринчи ярмида санъатдаги қайси оқимлар XX асрнинг иккинчи ярми ва замонавий санъатга алоҳида таъсир кўрсатган?

63-§. ОММАВИЙ МАДАНИЯТ ВА УНИНГ ЗАМОНАВИЙ ЖАМИЯТГА ТАЪСИРИ

Оммавий маданият — дастлаб радио, кейинчалик кино пайдо бўлиши билан вужудга келган, илгари мавжуд бўлмаган оммавий хусусиятга эга, XX аср ҳодисаси. Мана шундай техник воситалар пайдо бўлмаган давргача маданият элитар маданият ва халқ маданияти деб икки тоифага бўлинган.

Санъат — элитар маданият, анъана, фольклор, уй хўжалиги касбикорлари ва ҳунармандчилик халқ маданияти ҳисобланади. XX аср бошларида биринчи оммавий коммуникациялар пайдо бўлганда, «санъат оммага томон одимлади», оммавий маданият ва унга амал қилувчилар — «оммавий тингловчилар», «оммавий томошибинлар» пайдо бўлди. Омма орасида таълимнинг кенг тарқалиши ва саводхонликнинг янгиланган жамиятнинг барча соҳаларида ошиши (ҳар хил сенсациялар ва элиталар

ўртасида низоли воқеаларни, уларнинг ўзаро жанжалларини «эълон қиладиган» «бадиийлиги паст» ёки «сарық нашр» ҳисобланадиган) газета ва журналлар таблоидларининг ададини жиддий равища ошириб юборди.

Шу билан бирга, күнгилочар адабиётлар (детективлар, қизиқарлы воқеалар, комикслар, ишқ-муҳаббат ҳикоялари, ҳар хил «эзотериклар» ва «мистикалар» ҳамда ошхона таомлари түғрисидаги китоблар ва тиббий фойдали маслаҳатлар ва болалар тарбиясига бағишлиган китоблар) халқ орасида алоҳида талабларга эга бўлди. Жамиятдаги барча соҳа вакиллари — мана шундай матбуотлар истеъмолчиларига айланди, шу тариқа «оммавий ўқувчи» атамаси шаклланди.

1930 йилларда АҚШда, кейинчалик бошқа давлатларда ойнаи жаҳон соҳаси ривожлана бошлади, ойнаи жаҳоннинг ҳар бир хонадонга кириб бориши ана шу замон жамиятига катта таъсир кўрсатди. Оммавий ахборотнинг юксалиши натижасида ҳокимият ва ишбилармон аслзодалар кенг халқ оммасига доимий ва ёппасига таъсир кўрсатиш имкониятига ва уларнинг сиёсий қизиқишилари ҳамда истеъмол дидларини шакллантиришга эришдилар. Умуман олганда, оммавий маданият — бу шаклана бошлаган ўрта синфлар маданиятидир.

Оммавий маданият ўз олдига одамларнинг бўш вақтларини мазмунли ўтказиш, чарчоқларини чиқариш мақсадларини қўймайди, балки томошабин, тингловчи ёки ўқувчиларнинг истеъмол тафаккурини рағбатлантиради. Бу ана шу маданиятни танқидсиз қабул қиладиган алоҳида шаклларни қарор топтиради. Бошқача айтганда, инсоннинг руҳиятини босиб олиб, унинг эмоциялари ва ҳиссиётларидан фойдаланади.

Ёддатутинг!

Оммавий ахборот — бу одамларнинг катта қисми дилага мослаштирилган, ҳар хил намуналар орқали қўпаядиган ва замонавий технологиялар ёрдамида тарқаладиган маданият. Оммавий маданият олий дид ва маънавий изланишлар кўзгуси ҳисобланмайди.

Оммавий ахборот воситалари. Оммавий маданиятни оммавий ахборот воситалари шакллантиради, улар:

— оммавий ахборот воситалари (ОАВ): газета-журналлар, радио, ойнаи жаҳон, интернет;

Ушбу дарсда:

- Оммавий маданият;
- Оммавий ахборот воситаларининг таъсир кўрсатиш механизmlари;
- Кино ва ойнаи жаҳоннинг ҳозирги жамиятга таъсири;
- Истеъмол тизимини шакллантиришдареклама ва декарацияларнинг ўрни;
- Оммавий маданият ва элитар маданият түғрисида билиб оламиз.

Калит сўзлар:

оммавий маданият, оммавий ахборот воситалари, кинематография, ойнаи жаҳон, реклама, Интернет, элитар маданият.

— оммавий таъсир күрсатувчи воситалар: кино, реклама, мода на-
муналари, оммавий адабиёт;

— техник ахборот воситалари: телефон, интернет ҳисобланади.

Оммавий ахборот воситалари ва оммавий маданият ташаббускори
ва тарғиботчиси сифатида ойнаи жақоннинг аҳамияти ҳар ўн йилда
бетиним ўсмокда, фақат интернетнинг пайдо бўлиши ушбу жараённи
секинлаштириди. Қандайdir сабабларга кўра интернет тармоғи ривож-
ланган давлатлар ва жамиятда ойнаи жақон ҳозирги кунгача муҳим
аҳамиятга эга. Томошабинларнинг катта қисми янгиликлар, спорт
трансляцияларини, реалити шоулар ҳар хил кўнгилочар хабарларни
томуша қилиб, экран олдида бир неча соатлаб ўтирадилар.

Нашр маҳсулотлари билан таққослаганда, ойнаи жақон одам-
ларнинг тафаккури ва руҳиятига кўпроқ таъсир кўрсатади. Айрим
одамлар ойнаи жақонга боғланиб қолади, унинг ҳар доим ёник
туришини хоҳлайди. Мана шундай қулай имкониятлардан реклама
тарқатувчилар унумли фойдаланиб, экранларни рекламаларга тўл-
диради, айниқса, барча одамлар ойнаи жақон олдида энг кўп тўп-
ланадиган кечки «прайм тайм» вақтдан ўз манфаатлари учун сама-
рали фойдаланадилар. Албатта, ҳар доим томошабинлар дидига мос
келмайдигапн, омманинг дидини «ўтмаслаштиришни» мақсад қилмай-
диган дастурлар ҳатто ойнаи жақонларда ҳам бор, улар илмий-маъ-
рифий ва ҳужжатли фильмлар ҳамда артхаус кинолар ёки классик
музиқаларга алоҳида эътибор қаратадилар. Бироқ улар бутун ойнаи
жақонларга юз буриш ясаб, тўлиқ ўзгартиришларга учрата олмади.
XX аср ўрталарида радио ахборот асоси сифатида муҳим ўрин эгалла-
ган, бугунги кунда бу кўрсаткич пасайган. У ҳозир асосан кенг ҳалқ
оммаси талабларига мос ҳолда машҳур музикаларни тарқатиш ишлари
билан шуғулланишга ўтди. Газета ва журналларга келадиган бўлсак,
интернет пайдо бўлган даврда уларнинг адади ҳам жиддий равища
камайди, фақат кенг ҳалқ оммаси қизиқишлигини вужудга келтира-
диган «сариқ нашрлар»гина узоқ вақт талабларга эга бўлди, кейин-
чалик Интернетдан ўзларига керакли нарсаларни топишга муваффақ
бўлган ўқувчилар улардан ҳам қўл уза бошладилар. Ҳозирча фақат
рангин журналлар рекламалар орқасида ҳамда замонавий мода на-
муналари ва «қизиқ ҳаёт»ни тарғибот қилиб, кўрсатувчи сифатида
яшаб келмокда.

Кинематограф узоқ вақт давомида оммавий кўнгилочар (асосий кино
жанри комедия бўлган) ҳамда «ажойиб ҳаёт»ни тарғиб қиладиган во-
сита бўлиб, санъат сифатида қабул қилинмаган. XX аср бошларидағи
саноатлашган жамиятда — мана шундай санъат турларининг оммавий
тингловчилари, томошабинлари ва ўқувчилари — ишчилар ва майда
ходимлар (клерклар) бўлди, чунки ҳукмрон доирага уларни мана шун-
дай тарзларда алдаб, сиёсий кураш ва ҳокимиятни танқид қилишдан
узоқлаштириш зарур бўлган. Иккита жақон уруши даврида ОАВ ва

кино муҳим тарғибот воситаси бўлган. Голливуд Америка ҳаёт тарзини мюзикллар ва романтик комедияларда ҳамда бошқа кино жанрларида бетиним тарғибот қилган бўлса, СССР Сталиннинг қотоғонлик йилларида кенгаш тузумини мадҳ қилган асарларни бирин-кетин экранларга чиқарди. Бу фильмлар халқ орасида машҳур бўлиб, «катта томошибинлар» эътиборига тушди, халқ эътиборини давлатда рўй берадиган воқеалардан бошқа томонга ўтказди. Иккинчи жаҳон уруши даврида кинематография соҳаси ватанпарварликни тарғибот қилиш ишларига алоҳида эътибор қаратади. Масалан, Сергей Эйзенштейннинг «Александр Невский» фильмни бир неча марта томошибинлар ҳукмига ҳавола қилинди. Кино давлат назорати остида бўлган давлатларда кинематография кучли тарғибот воситасига айланди. Кинолар жисмоний шахслар (продюссерлар) томонидан олинган давлатларда бундай жараёнлар кенг тарқалмаган.

Реклама ва мода намунаси қайси даврда бўлмасин оммавий истеъмол тизимини шакллантиришда муҳим роль ўйнайди. Саноатлашган жамиятнинг сўнгги даври кўп ҳолларда «оммавий истеъмол жамияти» деб аталади, чунки ҳозирги жамиятдаги доимий истеъмол инсон ҳаётининг асосий мақсадига айланган. Реклама истеъмолчиларига қачонки янги нарсаларни истеъмол қилиш, уларни ўзлаштириш мажбурий тарзда амалга оширилса, модалар олами инсонни соат сайин янгиланаётган оқимдан, ҳар хил намуналар ва кўрсатилаётган хизматлардан ортда қолмасликка даъват этади, бу бозор иқтисодиёти қонунига оид қоидалар ҳисобланади. Реклама доимий истеъмол жараёнларини шакллантиради.

Интернет маданияти сўнги ўн йилларда ахборот воситалари тараққиёти натижасида пайдо бўлган. Олдин асосий ахборот манбалири китоб ва газеталар, радио ва ойнаи жаҳон бўлса, эндиликда уларнинг ўрнини компьютер экранлари, планшет ва смартфонлар эгаллаган. Замонавий компьютер ёки гаджетлар хоҳлаган ахборотингизни бир лаҳзада топиб бериб, видео ва аудиолар билан тўлдиради, манба яратиш ёрдамида ахборотнинг аҳамиятини оширади. Рақамли ахборотларнинг хилма хиллиги ва тасвирларнинг мавжудлиги одамни ўзига жалб қиласи. Интернет илк бор пайдо бўлганда, у фактат зарур билимларни сақловчи, қулай ахборот манбай бўлди, бунинг натижасида одамлар ўз билимларини тоблаган ҳолда, малакаларини оширади деган ишончлар бўлган. Аслида эса интернет яна бир оммавий ахборот манбай ҳамда реклама ва бошқа таъсир кўрсатиш

Классик кинолар
рекламаси

*Книга представлена исключительно в образовательных целях

Ойнаи жаңон
махсулттарининг орасида
халқ онгини қамраб оловчи —
бирнечта юзлаган қисмдан
иборат телевизионылар

усуллари воситасига айланган. Ижтимоий тармоқлар ва мессенжерларнинг ривожланиши ҳар хил қитъаларда яшаётган одамларни бир-бири билан боғлабгина қолмай, шу билан бирга миллионлаб одамлар ўртасида тарғибот ва рекламани ўз ичига олади. «Сарик матбуот»нинг ўрнини онлайн-реклама орқали фойда топишни кўзлаган кликбейт — веб-контентлар эгаллади, лекин вебконтентларнинг сифати ва ахборотларнинг ҳаққонийлиги паст (улар ижтимоий тармоқлардаги қораламалар ва материалларни тарқатиш учун сенсацион мавзулар қўяди ёки ҳар хил расмлардан фойдаланади). Бундай йўналишлардаги мавзулар кўп ҳолларда аниқ ахборот бермайди ва хабарлар сохта бўлади.

Эътиборберинг!

Юқорида таъкидланган оммавий ахборот воситалари таъсири натижасида ҳар бир давлатда ёки дунёда оммавий маданият шаклланди, улар мафкура ва иқтисодиётда муҳим вазифаларни бажармоқда. Оммавий маданият аҳолининг катта қисмини ўз ичига олган ҳолда, уларга муайян мобиль маданият ютуқлари ва оддий тимсолларни таклифқилмоқда. Шу билан бирга, у ижтимоий фикрни забт этиш механизмларини амалга оширган ҳолда, ўртача дидларнинг шаклланишига таъсир кўрсатмоқда.

Оммавий маданият ва элитар маданият. Оммавий кино — бу аниқ жанрларга (комедия, мелодрама, триллер ва ҳ.к.) бўлинган асарлар, уларнинг сценарийлари ҳам муайян қоидаларга асосан юксалиб боради, кинонинг якуни шартли равишда яхши тугайди (бош қаҳрамон хўрлик, қийинчиликларни ортда қолдириб, ғалаба қозонади, севишганлар бир-бирига етади, қийинчиликларга учраганлар қутқарилади ва ҳ.к.), бу ерда асосий эътибор юлдуз-актёрларга қаратилади, улар кинонинг «муваффақиятли» чиқишида асосий кафолат ҳисобланади. Оммавий кино тижорат маҳсулоти ҳисобланади. Томошабинлар кинони кайфиятни кўтариш мақсадида томоша қиласи, бундай кинолар уларга қизиқарли ҳордиқ ато қиласи.

Элитар кино (*арххаус*) — бу «ҳамма учун мўлжалланган» кино эмас, у бошқача сценарийга эга, охири қандай туғиши номаълум, мураккаб ҳолатларда туширилган ва муайян фалсафий аҳамиятга эга асар. Бундай кинолар томошабинлардан интеллектуал салоҳият талаб қиласи. Постмодерн даврида оммавий ва элитар кинематография фарки борган сари камаймоқда. Биринчидан, оммавий кинолар иқтидорли режиссёrlар томонидан сифати ҳамда бошқача қарашлар нуқтаи на-

заридан суратга олиниши мүмкін ҳамда улар ажойиб бадиій асарлар асосида яратылып, уларни миллионлаб томошабинлар томоша қилиши мүмкін, иккінчидан, артхаус кинолар замон талабига мос ҳамда бир неча ютуқларга әришиши мүмкін. Адабиёт ҳақида ҳам худди шундай дейиш мүмкін. Ҳатто ҳозиргидек нашр китоблар ўрнини интернет, смартфон ва гаджет әгаллаган бир пайтда ҳам адабиётнинг ўрнини — фантастика, детектив, хотин-қызылар ҳикоялари каби юмшоқ муқовали бир марта ўқишига мүлжалланган журналлар әгалламоқда. Шу билан бирга, адабиётнинг «нон-фикшн» тоифасига мансуб (бадиій адабиёт әмас, ҳар хил йұналишлардаги изохлар, «қандай қилиб чиройли бўлиш мүмкін?», «қандай қилиб бой бўлиш керак?» панд-насиҳатлар) ҳалигача талабларга эга. Шу билан бирга, «ҳақиқий» адабиётлар кам сонли китобсеварлар ва китобни қадрлайдиганлар учунгина чоп этилмокда.

Еддатутинг

Элитармаданият субъекти сифатидамустақил, онғли ҳаракатларғамослашувчан ва оммавий ахборот воситаларитаъсиридан ҳоли бўлган ижодкор шахсларэътирофэтилади

Элитар маданият мураккаб ва танқидий, янгиликларга ҳамда бадиий танқидларга мослашувчан. У бир неча авлодларнинг маънавий, интеллектуал ва бадиий тажрибаларини вужудига сингдирган. Элитар маданиятга кенг фикрлаш ва қатъий қоидалар хос. Бу маданиятни қабул қилиш учун инсон махсус тайёргарликларга ва юксак маданий дунёқарашларга эга бўлиши керак ҳамда бадиий асарларни қадрлай ва англай оладиган даражага эга бўлиши лозим. Масалан, композициялар санъати томошабинлардан асар мазмун-моҳиятини англаб, фикр юритиш, хулоса чиқариш ва томоша қилган нарсасини такроран ақл элагидан ўтказишни тақозо этади. Элитар маданият мазмундорлиги ва функционаллиги, изчиллиги, алоҳидалиги билан фарқ қилган ҳолда, «зиёлилар маданияти» ҳисобланади. Ушбу «зиёлилар ўртасига» кириш учун ҳар доим дунёқарашларни кенгайтириб бориш керак, бунинг учун мумтоз ва ҳозирги замон адабиётини ўқиши, санъатни қадрлаб, мумтоз мусиқаларни тинглаб, ойнаи жаҳонни кам кўриш керак.

Билмингизнитекширинг

1. Оммавий маданият деб нимага айтилади?
2. Оммавий маданиятга қандай ҳордиқ турлари хос?
3. Қайси адабий жанрлар оммавий адабиёт жанри қаторига киради?
4. Нима сабабдан Интернет бир вақтнинг ўзида ҳам оммавий ахборот воситаси, ҳам оммавий таъсир кўрсатувчи восита, ҳам техник ахборот воситаси ҳисобланади?
5. Реклама ва мода намуналари қандай ҳолатларда умумий истеъмолчи жамиятини шакллантиришга таъсир қиласи?
6. Тарғибот ва рекламаларни танқидсиз қабул қилиш қандай оқибатларга олиб келади?

ЗАМОНАВИЙ ЖАМИЯТНИНГ МАЪНАВИЙ ВА АХЛОҚИЙ ҚАДРИЯТЛАРИ

64-§. УМУМИНСОНИЙ МАЪНАВИЙ-АХЛОҚИЙ ҚАДРИЯТЛАРНИНГ ШАКЛЛАНИШИ

Ушбу дарсда:

- Қадриятлар ва тамойиллар;
- Умумисоний қадриятларнинг шаклланиши;
- Тарихий воқеалар жараёнида қадриятларнинг ўзгариши;

Анъанавий ва этник қадриятлар ҳақида билиб оламиз.

Калит сўзлар:

қадриятлар тизими, инсонпарварлик, трансформация, фалсафа, дин

Қадриятлар ва тамойиллар. Қадрият деб ашё ва ҳодисалар, мазмуни ва моҳият хусусиятларига айтилади. Айрим шахслар учун бир неча ашёлар ва ҳодисалар алоҳида қадрга эга (мазмуни ва моҳиятига боғлиқ ҳолда) ҳисобланади. Улар сафига севимли ўйинчоги ёки кўйлаги, онасининг туғилган куни, университет дипломи, суюкли инсондан келган хат, никоҳ тўйи ва бошқалар кириши мумкин. Бироқ ижтимоий-маданий аҳамиятга эга, умуман олганда, жамият учун муҳим бўлган қадриятлар ҳам бор. Бундай қадриятлар маданий қадриятлар ҳисобланади. Улар ўз навбатида моддий ва маънавий қадриятларга бўлинади. Моддий қадриятларга ноёб, тарихий-маданий аҳамиятга эга моддий бойликлар ва технологиялар, маънавий қадриятларга эса ишонч-эътиқод (диний), тил, анъаналар ва урф-одатлар, фольклор, косибчилик ва ҳунармандчилик, санъат, илмий таълимлар киритилади.

Маънавий қадриятлар ичida инсоний қадриятлар энг муҳим қадрият ҳисобланади: улар инсонпарварлик ва ахлоқий ғоялар, ҳаёт мазмуни ва баҳти, раҳмдиллик, бурч, жавобгарлик, ахлоқ-одоб тамойиллари ва намуналаридир. Инсонийлик инсон шахси ғояси, шу билан бирга, ижтимоий тузилма мазмуни ҳам ҳисобланади. Одамлар табиатан тенг бўлганликлари туфайли улар ўртасида «табиий тенгликлар» шаклланган, шунга асосан инсонлар ижтимоий тенгликларга,adolat учун курашга интиладилар. Худди шундай инсоний қадриятлар туфайли олий мазмунга эгаadolat ғоялари шаклланади.

«Қадрият» ва «тамойил» тушунчалари ҳар хил маңноларга эга. Қадрият — бу абстракт, умумий тушунча, тамойил эса — муайня ҳолатларга боғлиқ одоб-ахлоқнинг асосий қонунлари ёки қоидалари. Жамиятда шаклланган қадриятлар тизими мұхим аҳамияттаға эга, улар қоидалар мазмунига таъсир қиласы. Шу билан биргә, қоидалар қадриятларға ҳам таъсир қиласы, шунинг учун ҳам қадриятлар тизими жамиятда шаклланган қоидалар бүйіча бағолаш мүмкін.

Эътиборберинг!

Қадриятлар тизими — жамиятда кенг тарқалған тушунча, ушбу тушунча орқали нималарнинг яхши ва нималарнинг ёмон, түғри ва зарур эканликлари аниқланади. Ҳар қандай жамиятда шаклланған қоидалар (ахлоқ-одоб қоидалари ва тамойиллари) қадриятлар тизими ифодасиҳисобланади.

Умуминсоний қадриятлар. Умуминсоний қадриятлар деб, бевосита тарих ёки аник тарихий тараққиётлар билан боғлиқ бўлган ёхуд қайсиdir этник анъаналар билан боғлиқ ҳолда шаклланған қандайдир маданий қадриятлар турига айтилади. Баъзан бу қадриятлар «абадий қадриятлар» ёки «оммавий қадриятлар» деб ҳам аталади. Қадриятлар ҳамма учун бир хил ёки кўпчилик одамлар учун мұхим бўлса, бундай қадриятлар умуминсоний қадриятларга айланади.

Умуминсоний қадриятлар ахлоқий, эстетик аҳамияттаға эга, инсон табиатидан иборат. Умуминсоний қадриятлар ҳар хил тарихий даврлар ва ҳар хил ижтимоий-иқтисодий тизимларда яшаган умуминсоният манфаатларини ўз ичига олади.

Эътиборберинг!

Умуминсоний қадриятларнинг кўплиги ва барқарорлиги одамларнинг умумий табиатида акс этади, бунга уларнинг антропологик хусусиятлари, келиб чиқиши, сиёсий тамойиллари ва миллати, шунингдек, билим даражаси ва даромадларининг мутлақо алоқаси йўқ.

Инсониятнинг катта қисми учун ноёб бўлган бир неча умуминсоний қадриятлар инсоният тамаддуниининг тараққиёт даврида ҳам мұхим аҳамияттаға эга бўлмоқда. Улардан бир нечтаси 1948 йилда қабул қилинган БМТнинг Инсон ҳуқуқлари бўйича Декларациясида акс этган. Умуминсоний қадриятлар сирасига қуйидаги омиллар киради. Улар: инсон ҳаёти (энг биринчи ва асосий қадрият), озодлик ва мустақиллик (қул сифатида сақлаш ва ҳибсда сақлаш, шафқатсиз ҳаракат сифатида эътироф этилади), маънавий эркинлик (барча маданиятларга, айниқса, динга қарши ҳужум қилиш қаттиқ жазоланади) тенглик ва биродар-

Умуминсоний қадриятлар

лик, ижтимоий адолат (албатта ҳар бир жамият ижтимоий адолат ва ижтимоий интизом бүйича ўз тамойиллариға әга), тинчлик (оилада ва жамиятдаги тинчлик, бутун дунёдаги тинчлик), дўстлик ва ўзаро ҳамкорлик (ёлғизлик, қатағонлик, ижтимоий таъқиблар барча маданиятларда салбий ҳодиса сифатида эътироф этилади), севги-муҳаббат, оила, болалар ва тураг-жойлар, фаровон ҳаёт (ҳеч қайси маданиятда қашшоқлик қадрият ҳисобланмайди), саломатлик («камбағал ва ногирон бўлгунча, соғлом ва бой бўлган яхши»), хавфсизлик (шахсий, оиласи өнни маданиятда ўзини тута оладиган одамлар ҳурматга сазовор бўла олади), адолат, хайриҳоҳлик (ўз оиласига, жамоасига ва ҳ.к. адолатли бўлиш), маъсулиятлилик (бурч), гўзалликни ҳис қилиш, кечиримлилик.

Умуминсоний қадриятларнинг шаклланиши. Инсоният умуминсоний қадриятларни қадрлашга бирданига эришмаган. Чунки тамаддун, маданият ва миллатлар ўртасида ўзаро тафовутлар бор, улар ўртасидаги ушбу фарқлар қадриятлар тизими орқали аниқланади. Масалан, айрим жамиятларда оиласи қадриятлар, катталарни ҳурмат қилиш ва уларга қулоқ тутиш, меҳмондўстлик қонунлари шарт ҳисобланади, бошқа жамиятларда эса, бундай фазилатлар учрамайди ёки мажбурий инсоний талаблар (императив) ҳисобланмайди. Дунё аҳли келиб чиқиши ва табиатига кўра бир хил, шу билан бирга, қадриятлар ҳамма учун умумий эканини тушунтириш учун жуда катта куч-ғайрат ва матонат сарф қилинади.

Фалсафа ва дин, ҳуқуқ ва сиёсат, адабиёт ва санъат, иқтисодиёт ва дипломатия инсон жамиятининг үйғунлиги ва улар ўртасидаги тинч алоқаларни шакллантириш учун хизмат қилади. Йирик этник-фалсафий таълимотлар ва жаҳон динларининг пайдо бўлиши, ушбу таълимотлар ва динлар доирасида муайян инсоний қадриятлар тизими ва этник тамойилларнинг шаклланишига таъсир кўрсатган. Шунингдек, инсонларнинг бир-бири билан ўзаро яқинлашиши ва умуминсоний қадриятлар тизимининг шаклланиш жараёнларини жадаллаштирган.

«Инсонпарварликнинг олтин қоидаси». Тарих олдинга томон одимлагани сари жамият ва маданият бир-бири билан чамбарчас алоқа ўрнатган ҳолда инсон табиати, онг-тафаккури ва эмпатияси (умумий ташвишлар) ҳамда умуминсоний идеалларидағи умумийликларни теран англаб, ўзаро яқинлашаверади. Албатта, ҳар хил динлар ва таълимотлардаги гуманизм кодексларида ўзаро умумий хусусиятлар ҳам учрайди: бундай хусусиятлар сирасига ҳаётни, саломатлики, фақат ўзининг эмас, бошқаларнинг ҳам шахсиятини ҳамда ор-номусларини ҳурмат қилишни киритиш мумкин.

Күп динларда, конфуций ва қадимги замон фалсафаси асосларида, «инсонпарварликнинг олтин қоидалари» мужассам этилган. «Одамларнинг ўзингизга нисбатан қандай муносабатда бўлишни хоҳласангиз, Сиз ҳам одамлар билан ҳам шундай муносабатда бўлинг».

Раҳмдилликка асосланган бундай ижобий концепция қоидаси «инсонийлик қоидалари» деб ҳам аталади. Инсонпарварликка хос олтин қоида гарчи жаҳон этикаси тамойиллари асосчиси ҳисобланса-да, бу ҳар хил маданиятларда ҳар хил баҳоланади. Олтин қоидаларнинг ўзаро алоқа жараёнлари табиий дунёда ҳам кенг тарқалган: масалан, ҳиндларнинг жайнизм таълимотига кўра, инсон ҳеч қандай ҳайвонлар, жонзотлар, ҳаёт эгаларини ўлдириши, қийнаши, азоблаши мумкин эмас. Француз файласуфи Ж.-П. Сартр инсонпарварлик тамойилини зиёли гуманитар шаклда қўйидагича талқин қилган: «Биз танлаган нарсаларнинг барчаси бойлик ҳисобланади. Бироқ кўпчилик томонидан бойликка айланмаган нарсалар, биз учун ҳам бойлик бўла олмайди».

Тарихий воқеалар тармоқларида қадриятлар трансформацияси. Умуминсоний қадриятлар инсон ва кишилик жамияти томонидан яратилди. Ҳатто ғорларда яшаган одамлар ҳам замонавий одамлар каби ёшлиқ ва саломатлик, роҳат-фароғат ва хавфсиз ҳаётни яхши кўрган. Ҳозирги айrim қадриятлар, қадим замонларда бундай мазмунларга эга эмас эди. Масалан, бугунги кунда энг олий қадрият ҳисобланадиган инсон ҳаёти, инсоният яралган ибтидоий даврларда ҳеч нарсага арзимайдиган, қадрсиз нарса бўлган.

Венгриядаги туркий халқларнинг фестивали. 2012 йил, август

Индуизм динида инсон вафот этгандан кейин унинг руҳи бошқа жонзотлар ичига кириб боради, деган тушунча бўлган. Бошқа динларда ҳаёт Худонинг совғаси («Худо беради, Худо олади») деб, одамларни ҳаёт ва ўлимга жиддий қарашга даъват этган. Антик фалсафа вужудга келгунга қадар инсонийлик тушунчasi шаклланмаган эди. Антик фалсафа, христиан дини этикаси, Уйғониш Даври гуманизми ҳамда Янги замон рационализми, Кантнинг тоифали императив этикаси, саноатлашган жамиятнинг ривожланиб, жамоалар ўртасидаги чегараларга барҳам берилиб, индивидуал аҳамиятнинг ошиши, ҳаётга нисбатан кўзқарашларни ва қадим замонлардан бери келаётган умуминсоний қадриятларни ўзгаришларга учратди. Бунга эркинлик, тенглик ва биродорлик каби қадриятлар мисол бўла олади.

Тенгсизликлар, жамоавий, синфий ёки иерархик бўлинишлар — жамият ва маданиятга хос кўринишилар ҳисобланади. Масалан, ҳинд жамиятининг варна ва касталарга бўлиниши, унда одамларнинг туғилган пайтидан бошлаб тенгсизликларга учраши, бир хил ҳуқуқ ва имкониятларга эга бўлмасликлари, ана шу ижтимоий тузилмаларнинг илк асосларидан бошланган. Ёки анъанавий қозоқ жамиятида мавжуд бўлган «аслзодалар» ва «қора халқ» сифатидаги бўлинишлар ҳам бунга мисол бўла олади. Янги замонгача французлар жамияти ҳам бошқа аграр жамиятлар каби, жамоавий ва иерархик жамият сифатида бўлинган, бу ерда феодаллар ва деҳқонлар мутлақо тенг бўлмаган. Фақат Маърифатпарварлик ғоялари билан қаноат ҳосил қилган, Буюк Француз инқилобигина, «озодлик, тенглик, биродорлик» шиорларини ўzlари учун бош тамойилларга айлантирган. Янги буржуазия тартиблари инсонларни тенглаштиришга интилиб, барча «фуқаролар»нинг бошини қўшган ҳамда ягона фуқаролик жамиятини шакллантиришга эришган. Дунёда минглаб йиллар давомида қулдорлик тузуми ҳукмронлик қилган, деҳқонлар қарам ва тобе бўлган, одамларни шахсий эркинликларидан жудо қиласидан даҳшатли қулдорлик турлари пайдо бўлган.

Кавказ халқлари анъаналари

Славян халқлари анъаналари

АҚШ ва Лотин Америкасидаги давлатларда қулларга әгалик қилиш XIX асргача чўзилган. Россияда деҳқонларни қарамлиқдан озод этиш ва Америкадаги қулдорлик тузумига қарши курашлар инсониятнинг инсонийлик йўлидаги муҳим қадами бўлди. Мана шундай эзгу ҳаракатларга қарамасдан, ирқчилик ва камситишлар, миллий бўлинишлар, ўтган қулдорлик тузуми қолдиқлари сифатида узок вақтгача сакланиб қолди. Одамларни оммавий тарзда эркинликлардан жудо қилишнинг ҳар хил шакллари ва иқтисодиётдан ташқари зўравонликлар асосида ишга жалб қилиш XX асрда ҳам учрайди: масалан, Сталин ГУЛАГи, фашистлар концлагерлари, маоист ва полпот меҳнат лагерлари бунга далил бўла олади. Тарихий даврларда одамлар бир-бири билан ўзаро нифоқлашиб, урушлар олиб борган, улар фақат ҳимояланиб қолмасдан, ҳужумлар уюштирган, бир-бирини шафқатсизларча қирғинбарот қилган, ҳисбга олган, талон-тарож қилган, бир-бирига азоб-уқуқбатлар келтирган.

Яшаш учун курашиб, қонли жангларда ўзларини (оила аъзолари ва жамоаларини) ҳимоя қилиб, озодлик ва хавфсизлик учун урушган бўлсалар ҳам инсон барибир тинчлик ва адолат қарор топишини орзу қилган. Аслида уруш қандай бир бир эзгу ишлар, айниқса, ер учун бўларди. Ерга әгалик қилиш одамларни дарбадарликдан ва очарчиликдан ҳимоя қилди, бу оила ва жамоаларнинг хотиржамлиги, бехавотир яшаши учун кафолат бўлди. Тарихда умуминсоний қадриятларни инкор этиш ва ушбу қадритларни айrim ижтимоий гурӯҳларга, этносларга, миллатлар ва тамаддуналарга (масалан, христиан) жорий этиш каби ҳаракатлар кўплаб учрайди. Саноатлашган жамият даврида миллий давлатларнинг шаклланиши миллий қадриятларга доир муаммоларни юзага чиқарди. Этномиллий асосдаги миллий давлатларнинг ташкил этилиши, у ерларда фуқароликни шакллантирган миллатларнинг катта қисмининг битта миллат вакилларидан бўлиши, биринчи ўринда этник қадриятларни чиқарди.

XX асрнинг дастлабки даврларида рўй берган иккита жаҳон уруши инсоният тарихида жуда катта трагедия ҳисобланади, ушбу хасратлар умуминсоний қадриятларнинг аҳамияти нечоғли қадрли эканлигини яққол исботлайди. Оммавий қирғин қиладиган ядро қурол-яроғларининг пайдо бўлиши, биринчи навбатда, урушларнинг олдини олиш муаммоларини кўндаланг қўяди. Фоявий сиёсий курашлар жараёнида бир неча анъанавий қадриятлар умуминсоний қадрият сифатида дунё миқёсига чиқди. Улар орасида, айниқса, тинч йўллар орқали қаршилик кўрсатиш (ёмонликка яхшилик билан жавоб бериш) концепциясини айтиш мумкин. Бу каби ҳаракатлардан ҳиндларнинг миллий озодлик ҳаракати раҳнамоси Махатма Ганди ўз куаш усули сифатида қўлланган. Тинч қаршиликлар бошқа ҳудудларга ҳам тарқалган, миллионлаб қалбларни забт этган, дунё инсонпарварлик иқлимига ижобий таъсир кўрсатган.

Бирок дунёда ҳалигача худди илгаригидек ҳар хил халқларнинг қадриятлар тизими ва муҳим ахлоқий тузумлар ўртасида қарама-қаршиликлар учрайди, уларнинг фуқароларни ажратишдан кўра бирлаштиришдаги аҳамияти катта. Ҳозирги кунда антик, христиан гуманистик ғоялари, Янги замон рационализми, XX ғасрнинг тинч парадигмаси ҳалигача долзарб муамо ҳисобланади. Умумий қадриятларнинг шаклланиши, алоҳида этнослар ўзларининг мустақил қадриятлар тизимига эга бўлишни инкор этмайди.

Анъанавий ва этник қадриятлар. Умуминсоний қадриятлардан ташқари, анъанавий ва этник қадриятлар ҳам шаклланган.

Эътиборберинг!

Бошқалар билан таққослаганда унинг фарқи ва ўзига хос хусусиятини аниқлайдиган, алоҳида ўзига хос белгиларига кўра, алоҳида олганда этносларнинг маданий анъаналари йиғиндиси — этник қадрият ҳисобланади, улардан кўпчилиги анъанавий қадриятлар сира-сига киради ва тамаддуналарда ражасини шакллантиради.

Умуман айтганда, тамаддуналарда умумий қадриятлар ҳам учрайди. Масалан, туркий халқларда қариндошлиқ, уларнинг келиб чиқишиларига доир ўхшашликларга боғлиқ ҳамда кўчманчилар тамаддунига хос хусусиятлар туфайли шаклланган, ўзаро умумий белгилар кўп учрайди. Туркий халқлар билан умумий алоқаларга эга бўлмаган, эроний кўчманчиларда ҳам улар билан бир неча умумий қадриятлар учрайди (масалан, оиласий-қариндошлиқ жамоаларга адолатли бўлиш), бу тамаддуналарга хос ўхшашликларга боғлиқ ҳолда вужудга келган. Ҳинд, ислом, христиан, будда халқларида дин билан боғлиқ умумий қадриятлар қарор топган. Конфуций динидаги ахлоқлар фақат хитойликлар орасида эмас, шу билан бирга, Узоқ Шарқда яшовчи бошқа халқлар орасида ҳам кенг тарқалган.

Этник қадриятлар ҳар бир этносларга хос ҳамда ўзларига ана шу этносларнинг урф-одатлари ва расм-руsumлари, дини, мифологияси, фольклори, мусиқаси ва адабиёти, халқларнинг бадиий маданияти (оиласий касб-корлари, декоратив-амалий санъати), шу билан бирга, Ватан олдидаги бурчи, ўзининг оила аъзолари ва жамоасига муҳаббати, инсонпарварлик қоидалари, худди шу этносларнинг тушунчаларидағи майший тенгликлар ва ижтимоий адолатни англаш, раҳбарларга анъанавий тарзда ҳурмат кўрсатиш ҳамда шаклланган ва доимий равища ривожланиб, янгиланадиган, сақланган қоидалар ва ҳаётдаги мақсадли қадриятларни ўз вужудида тўплайди.

Айрим қадриятлар этник тафовутлар хусусияти ва этносларнинг бир хилликларини аниқлайдиган, субъект сифатида муҳим аҳамиятга эга. Бундай қадриятлар сира-сига «миллий» тимсолга эга бир неча хусусиятлар киритилади, улар яшашнинг анъанавий шакллари, майший одатлар ва этикет хусусиятлар, диний хусусиятлар, кундалик

дунёқараш элементлари, миллий мифология, халқнинг бадиј тимсоли каби қадриятлардир.

Бу этник қадриятлар этногенез жараёни даврида шаклланган. Ке-йинчалик улар сиёсий, иқтисодий, ҳуқуқий, ҳарбий, диний, бадиј маданият соҳаларида шаклланган маданий шакллар билан мукаммаллашди. Бу — миллий давлатчиликнинг, бошқарув тизими ва ижтимоий шаклнинг, конфессионал, бадиј-услубий хусусиятларнинг анъанаси ва объекти.

Эътиборберинг!

Этник қадриятлар этносларга доир маданий хусусиятларнинг рамзий тимсоли ҳисобланади, бу этник бир хилликларни шакллантиришва сақлаш учун жуда муҳим вазифаларни бажаради.

Билмингизнитекшириング

1. Қадриятлар тизими деб нимага айтилади?
2. Инсоний қадриятлар қандай қадриятлар гурӯҳига мансуб?
3. Умумисоний қадриятларни сананг.
4. Умумисоний қадриятларнинг қарор топишига қандай омиллар таъсир қилган?
5. XX асрда рўй берган қандай воқеалар БМТнинг Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги Декларацияси қабул қилинишига олиб келди?
6. Қандай қадриятлар этник қадриятлар сирасига киради, анъанавий қадриятлар сирасига-чи?

Топширик:

Қўшимча манбалардан фойдаланиб, БМТнинг 1948 йилда қабул қилинган Инсон ҳуқуқлари Декларацияси тўғрисидаги модда иловасидаги манбалар билан танишинг, саволларга жавоб беринг.

А. Декларацияда ифодаланган инсонга тегишли қандай ҳуқуқлар умумисоний қадриятлар сирасига киради?

Б. Сизнингча, Декларацияда ифодаланган инсоннинг қандай ҳуқуқлари анъанавий ва этник қадриятларга зид келади?

65-§. ГЛОБАЛЛАШУВ ШАРОИТИДА МАЪНАВИЙ-АХЛОҚИЙ ҚАДРИЯТЛАРНИ ЎЗГАРТИРИШ МУАММОЛАРИ

Саноатлашган жамиятда қадриятларнинг девальвацияланиши. Умумисоний қадриятлар инсоннинг маънавий-ахлоқий қадриятлари асосини ташкил этади. Анъанавий ва этник қадриятлар билан такомиллашиб, шахсий ва ижтимоий фаровонликлар билан барқарор равишда ривожланишни, келажакка нисбатан ишончларни шакллантиради.

Эътиборберинг!

Ҳар бир жамият учун умумисоний қадриятлар қиймати барҳам топмагани алоҳида аҳамиятгаэга, чунки бу жамиятни ижтимоий инқирозга учратади, энг мураккаб шароитлар-

Ушбу дарсда:

- Қадриятлар ҳамда Умумисоний ва анъанавий қадриятларнинг девальвацияси;
- Истеъмолчи жамиятида қадриятларнинг ўзгариши;
- Глобаллашувшароитида ғарб ва анъанавий қадриятлар түқнашувлари ҳақида билиб оламиз.

Калит сўзлар:

либерал-демократик қадриятлар, қадриятларнинг девальвацияси, анъанавий қадриятлар, этник қадриятлар, прагматизм, рационализм, индивидуализм, истеъмолчи психологияси, истеъмолчи, конформизм, нигилизм, ижтимоий апатия, ёшлар субмаданияти, диний фанатизм, исломизм, исломофобия.

Шахсий даромади ва фойда топиш йўлига тушган тадбиркорлар тенглик ва ижтимоий адолат, фаровонлик, умидсизлик, ҳалоллик каби қадриятларни ёдан чиқариши мумкин, шунингдек, ўзининг шахсий фаровонликлари ва фойдасини ҳалол йўллар билан эмас, бошқа одамлар орқасида, улардан шафқатсизларча фойдаланиш орқали топиши мумкин.

Ривожланган Америка жамияти фақат ҳар бир алоҳида одамларнинг улдабурронлиги, малакалилиги, шахсий меҳнатлари орқасидагина шаклланмаган, шу билан бирга, «эгасиз» ерларни босиб олиш ва маҳаллий аҳолини хонавайрон қилиш, жанубий штатларда қуллар меҳнатидан

да эса урушга олиб келади. Анъанавий ва этник қадриятлар, айниқса, маънавий-ахлоқий қадриятлар бошқа қадриятлар билан аралашиб, сиқиб чиқарилмаслиги жуда муҳим, чунки бу омил бир хилликларни ўзгартиришга олиб келади. Натижада этнослар салбий ҳаракатларга учраши мумкин.

Саноатлашган жамиятда умумисоний, жумладан, ҳар хил қадриятларнинг девальвацияга (қадрсизланишга) учраши Европа ва Шимолий Америкадаги Янги Замондан бошланган ижтимоий жараёнлар таъсири ҳисобланади. Жамоатлар ва жамоавий алоқалар ўртасида алоқаларнинг узилиши, черковлар ва дин таъсириининг кучсизланиши, индивидуализм ва прагматизм, рационализмнинг ривожланиши бозор иқтисодиёти билан бирга қарор топди.

Ёддатутинг!

Прагматизм — ҳаётдаижобий натижаларга эришиш учун фаол ҳаракатларга интилиш ва тўғри қадам қўйиш ҳамда ижобий ёндошувлар, инсоннинг ўз ҳаракатлари самарали бўлишидан манфаатдорлиги. **Рационализм** — ҳаётнинг асоси ва инсонларнинг хулқ-атворларида онг-тафаккур мақсади тамойили мужассам деб ҳисоблайдигандунёқараш ёндошуви.

Прагматизм ва рационализм уйғунлашган ҳолда, умумисоний қадриятлар сифатида тан олиниши уларга ҳаёт, тенглик, ижтимоий адолат, адолатлилик, саломатлик, шу билан бирга анъанавий ҳамда этник қадриятлар, жамият ривожланишига олиб келади. Бироқ прагматизм ва рационализмнинг ҳамда индивидуализмнинг қаттиққўл шакллари умумисоний қадриятларнинг барҳам топишига олиб келади.

фойдаланиш ҳамда XIX аср охирларидан — ишлаб чиқариш масканларидаги одам чидаб бўлмайдиган конвейерлар тизими ва кам ойлик оладиган ишчиларнинг ҳисобидан равнақ сари юз тутган. Бундай ҳоллар Британия империясида ҳам кузатилади, улар ишчилардан бепул фойдаланиш ва мустамлакачиларга хос эксплуатациядаги ҳуқуқларга эга бўлмаган халқлар ҳисобидан кучайди. Кучли прагматизм ва индивидуализмда шахсий фойда биринчи ўринга қўйилади, одамларни «мақсадга эриширадиган барча пуллар яхши» деган тамойилларга риоя қилган ҳолда яшашга даъват әтади. Кучли индивидуалист бошқа одамларнинг ҳуқуқлари ва манфаатларини ҳеч қачон инобатга олмайди, уларни эътироф этмайди. Саноатлашган жамият тарихида «олтин ирмоқ»ни топиб, тасодифан бирданига бойиб кетган, миллиардлаб пул топган, обрў ва номусни ўйламасдан ижтимоий зинапоялардан тезда юқорига кўтарилилган одамларни кўплаб мисол келтириш мумкин.

XX аср бошларидаги умуминсоний қадриятлардаги инқирозлар — бу шу пайтдаги ижтимоий инқирозларнинг энг асосий сабабларидан биридир. Бу вақтда бутун Осиёни қамраб олган инқилоблар алангаси бир неча ўзгаришлар содир бўлишига олиб келди, аграр жамият ўзларини эксплуатация қилаётган саноатлашган жамиятга қарши чиқди, шунингдек, аграр жамият учун ҳам ўзгаришлар яратиш мавриди келган эди. Биринчи жаҳон уруши, даврлар зиддиятининг аччиқ ҳақиқатларини аниқлаб, саноатлашган жамиятнинг тараққиёт йўлига доир хавф-хатарларни намойиш қилди. Россиядаги Февраль инқилоби ва ижтимоий адолатларни шакллантиришни мақсад қилган кенгашларча синовлар, фаровонликнинг асосий тамойилларига барҳам берган ҳолда, инсонларни маънавий эркинликларидан маҳрум қиладиган тоталитар тизимнинг шаклланишига олиб келди. 1930 йилларда АҚШда рўй берган инқироз шу вақтдаги капиталистик тузилма ҳалигача та-комиллашмаганини яққол англатди. Италия ва Германиянинг асосий мафкурасига айланган фашизм ва миллатчилик, Иккинчи жаҳон уруши бошланишига сабаб бўлди, шу билан бирга, умуминсоний қадриятлар эътибордан четда қолдирилса дунёда қандай ҳасратлар қарор топишини, қандай глобал ҳалокатлар юз беришини ҳам намойиш қилди.

Умуман олганда, ижтимоий кескинликлар ва инқилобларнинг олдини олиш учун одамларнинг иқтисодий ва ижтимоий шароитларини тенглаштиришда бир неча муҳим вазифалар бажарилди.

Ушбу давлатларда кўплаб ўрта синфларнинг шаклланиши, уларнинг ижтимоий адолат ва тенг имкониятлар қарор топган жамиятга яқин бўлишига йўл очди. Ривожланган демократик давлатларда қонунларни бузмасдан ҳимоя қилишга мўлжалланган ҳуқуқий тизимлар шаклланди. Инсоннинг асосий ҳуқуқларини, айниқса, яшаш ҳуқуқлари ва эркинликларини бузиш, шахсий ҳаётига раҳна солиш, камситиш сифатида эътироф этилиб, қонун билан жазоланди. Жамиятдаги барча фуқароларнинг сиёсий ҳаётга аралашиб, давлатнинг муҳим муаммо-

ларини ҳал қилишда иштирок этадиган ҳамда инсон ҳуқуқларини бузилмаслигини назорат қиладиган фуқаролик жамияти шаклланади. Ирқчиликка қарши кураш, мультикультурализм, экологик «яшиллар» ҳаракати, таълим ва жисмоний шахслар эркинликларининг афзаликлари ҳар қандай ривожланган ғарб давлатлари учун нормал шароит ҳисобланади.

Саноатлашган иқтисодиётдаги тараққиёт ва Америка, Европа ҳамда Осиёдаги (Япония ва «Осиё йўлбарслари» — Жанубий Корея, Сингапур, Гонконг ва Тайван) ривожланган тамаддунашган давлатларда ўрта синфларнинг даромадлари ва ҳаёт тарзининг ошиши, мазкур давлатларда истеъмолчилар жамияти шаклланишига олиб келди. Бу ривожланган саноталашган жамиятга хос кўринишлардан бирига айланди.

Мазкур давлатларда шаклланган моддий фаровонликларнинг яхши томонлари билан бирга салбий томонлари ҳам юзага чиқди. Эндиликда одамларнинг катта қисми (асосан, ривожланган давлатлар аҳолиси) яшаш учун жон-жаҳдлари билан курашмайди ва «бир парча нон» учун ишламайдиган ҳолатларга етиб борди, бундай ҳолатлар инсоният тарихида биринчи марта рўй бермоқда. Нидерландия, Норвегия, Швеция, Германия, Дания каби давлатларда иш ҳафтасига фақат 27—37 соатни ташкил этди, шунга қарамасдан меҳнатга тўланадиган ҳақ юкори даражада бўлди. Бундай ҳолатлар одамларга ўзларининг малакаларини ошириш ҳамда ижодий ишлар билан шуғулланиш, саёҳатларга бориш, оила аъзоларига эътибор қаратиш, дўстлари билан тез-тез алоқалар ўрнатиш, кўргазмалар ва концертларга кўпроқ бориш имкониятларини яратди. Яшаш учун курашдан фориғ бўлган одамлар ижтимоий ёндашув нуқтаи назаридан қаралганда фаол ва ҳар хил йўналишлардаги ижтимоий ҳаракатларда тез-тез иштирок этди. Агар жамиятдаги одамларнинг билими ва умуний маданият даражаси паст бўлса, у ҳолда моддий фаровонлик, истеъмол психологияси ва конформизмнинг шаклланишига олиб келади.

Глобаллашувга қарши ҳаракатлар

Эътиборберинг!

Истеъмол психологияси асосига маркетологлар ўз маҳсулотларини қандай самара-ли ўтказишни (бу фан дунёда 1960 йиллардан эътиборан ривожлана бошлаган) ўрганиб келаётган психологик истеъмол эмас, аксинча, одамнинг сотиб олишга кучли боғлиқ бўлиши, яъни истеъмолчилик (консюмеризм) киради, бу кўп ҳоллардануфузли ижтимоий гуруҳларга яқин бўлиш мақсади орқали вужудга келадиган одатлар

Истеъмол қилиш орқали ижтимоий афзалликларга интилиш ғоялари, харидор тафаккур қилган маҳсулотнинг ўзига эмас, уни сотиб олиш завқ бағишлайди деган ишончларни шакллантиради.

Бундай одамлар учун қимматбаҳо маҳсулотларни сотиб олиш ва хизматлардан фойдаланиш ҳаётининг мазмуни ва мақсадига айланди. Улар учун бахт тушунчasi истеъмол даражасига боғлиқ бўлди. Истеъмолчилик ташқи фаровонликлар аҳамиятини оширган ҳолда, ички қадриятларнинг камайишига олиб келди, инсонийликга хос тамойилларни бузди. Ривожланган бозор иқтисодиёти жамият ва инсонни пул культига таъзим қилдирди. Барча нарсалар маҳсулотларга айланди, хоҳлаган нарсани сотиш ва сотиб олиш мумкин бўлиб қолди, булар сирасига мутахассислик, таълим, даражалар ҳам киритилди. Бунинг натижасида инсон бахт ва жисмоний тинчликни ўйлашни эмас, аксинча, фойда ва даромад келтирадиган иқтисодий машиналарнинг бир қисмига айланди. Ривожланган жамиятга хос яна бир мураккаб муаммо шуки, бундай жамиятларда конформизм ёки мослашувчанликлар ўрин эгаллади. Ҳаётга истеъмолчи сифатида қарайдиган одамлар ўзларининг қулай ҳаётларини барча қадриятлардан устун қўяди, шунингдек, ушбу фаровонликларини сақлаб қолиш учун барча «ноқулай» шароитларни писанд қилмайди, улар «ўзим соғ-саломат бўлсан бас, бошқалар билан нима ишим бор» деган тамойилда яшайдилар. Бундай одамларда эмпатия туйғулари паст бўлади, яъни яқин қариндош уруғларига нисбатан меҳр бўлмайди. Конформизмнинг оммавий кўринишлари шакли сифатида «олтин миллиардлар»нинг кўп вакиллари (ривожланган индустрисал ва постиндустриал жамиятдаги ўрта синфларнинг) ривожланаётган мустамлака давлатлардаги босқинчиликларга, Африка ва Осиёдаги очарчилик ва йўқчиликларга, шу билан бирга бутун дунёдаги инсон ҳуқуқлари бузилишига беписанд тарзда қарашларини айтсак бўлади.

Ривожланган саноатлашган жамиятларга ёшларнинг истеъмолчи жамиятга қаршилиги сифатида шаклланган субмаданиятлар ҳам хос. Кўп ҳолларда бундай субмаданиятларга (хиппи, панк, гот, эмо, экстремаллар, байкерлар, футбол ишқибозлари каби) нуфузли ижтимоий истеъмолчилар гуруҳига мансуб бўлмаган, ёшлар жалб қилинади. Бундай вояга етмаган ёшлар учун ёшларнинг субмаданиятлари жамиятшуносликнинг муҳим белгиси ҳисобланади. Ёшларнинг субмаданиятларидан айримлари салбий хусусиятларга эга, бундай муҳитга кириб қолиш ёшларнинг соғлигига зарар етказиб, уларнинг асабига тескари таъсир кўрсатади.

Тоталитар ва нодемократик жамиятларда қадриятлар инқирози. Инсон ҳуқуқлари тез-тез ва доимий равища поймол бўлиб турадиган, тоталитар ва нодемократик давлатларда, одамлар келажакдан умидларини узиб, болаларнинг келгуси ҳаётига ишончсизлик билан қарайдилар. Улар жамиятда келажакда қарор топадиган ижобий ўзгаришлар имкониятларига, камбағаллик ва ижтимоий диспропорцияларга (бундай жамиятда камбағаллар ва чаласавод аҳоли сони кўп бўлади) ишонч бўлмайди, шунингдек ўзларига ҳам (даромад келтирадиган алоҳида йўлга), ҳатто бутун жамиятга нисбатан ишончсизлик билан қарайди.

Эътиборберинг!

Бундай жамиятга ижтимоий ҳаракатсизликлар — сиёсий ва ижтимоий ҳаётда рўй берадиган воқеа-ҳодисаларга нисбатан беписандлик, оилавий ҳаёт босқичида қолиш, турмуш ташвишлари билан боғланиб, шахсий муаммоларидан ташқарига чиқа олмаслик каби унсурлар хос.

Ижтимоий ҳаракатсиз одамлар сайловларга бормайди, чунки сайловнинг адолатли ўтишига ишонмайди, митинглар ва йиғилишларда иштирок этмайди, сабаби улардан тегишли натижа чиқишидан шубҳаланади. Айрим ҳолларда инсон нигилизм исканжасиги тушиб қолади — улар ўзлари яшаётган жамият ва унинг институтларини, шу билан бирга, жамиятда тан олинган қадриятларни, жумладан анъанавий (масалан, черков) ва этник (жумладан, оила ҳам бор) қадриятларни инкор этади, тан олмайди. Нигилистлар кўп ҳолларда жамиятга қарши позицияга эга бўлиб, ижтимоий тизимларни радикал усуллар билан ўзgartариши кўзлайдиган, экстремистлар ва анархистларнинг ҳамда инқилобчиларнинг сафини тўлдирадилар.

Глобаллашув шароитида ҳар хил қадриятлар тизимининг тўқнашувлари. Глобаллашув шароитида — бутун дунё иқтисодий, сиёсий ва маданий интеграциялар ҳамда унификацияларда, сўнгги ўнлаб йилларда шаклланган жараёнлар — бошқа муҳим муаммоларни вужудга келтирмоқда. Фарб¹ оммавий маданияти бошқа дунёларга бошқача таъсир кўрсатиб, ғарбнинг либерал демократик қадриятлар тизимиға мансуб қадриятларни кенг кўламда тарқатмоқдалар. Албатта умуминсоний қадриятлар сирасига кирадиган айрим қадриятлар, анъанавий қадриятларга устунлик қиласидиган, шарқ² давлатлари учун ҳам нормал ҳисобланади.

¹ Фарб давлатлари деб индустрисиал ва постиндустрисиал жиҳатдан ривожланган жамият, асосан Европа христиан тамаддунига мансуб давлатлар ҳисобланади. Фарб тамаддуни — (келиб чиқиши) Европа, христиан тамадднуни.

² Шарқ давлатлари дейилганда аграр (анъанавий) жамиятга мансуб Осиё ва Африкадаги давлатлар тушунилади. Дунёдаги давлатларнинг маълум бир қисми, масалан, Лотин Америкаси давлатларининг, ижтимоий-иқтисодий йўналишлари Фарб ва Шарқ давлатлари оралиқларидағи шароитларни ўз ичига олади.

Бирок ғарб қадриятларининг бир неча қисми, айниңса, индивидуализм ва прагматизм устун бўлган саноатлашган жамиятларда шаклланган қадриятлар, шунингдек, суверен давлатлар, Африка ва Осиёдаги давлатларнинг анъанавий ва этник қадриятларига қарама-қарши бўлмоқда. Ҳатто Европанинг ўзида протестант Шимолий Европага хос барча қадриятлар католик давлатлар учун нормал ҳолат ҳисобланавермайди. Бунга жавоб сифатида XX асрнинг 90-йилларида глобаллашишга қарши ҳаракатлар бошланди.

Глобаллашишга қарши ҳаракатлар ҳатто Европа давлатларида ҳам тез-тез акс этмоқда, улар америкача маданиятларга бўйсунишга қаршилик қилмоқдалар, чунки Америка уларга фақат жинси ва «Мак-Дональдс»нигина таклиф қилаётгани йўқ, шу билан бирга, Голливуд асарлари орқали ўзларининг яшаш ва турмуш тарзларини ҳам тарғибот қилмоқдалар, онг-тафаккурларига сингдирмоқдалар. Шунингдек, Европа давлатларининг миллатчилари ҳам ўзларининг жамиятидаги анъанавий ва этник қадриятларни сақлаб қолишга интилмоқдалар. Осиё ва Африкадаги давлатлардаги миллатчилар ҳам ушбу йўналишларда фаол ҳаракат қилмоқдалар. Муқаммал гендер тенглик, инсонпарварликнинг таназзулга юз тутиши, атеизм, меритократия (иерархик нуфузига эмас, аниқ ишларига қараб ҳурмат қилиш) ва демократия (омма фикри нуфузли кишининг фикрига нисбатан муҳим ҳисобланадиган), ҳуқуқий жавобгарликларга устунлик бериш ва анъанавий ҳамда этник қоидаларни сақлаш, аграр ёки аграр-индустриал даражалардаги жамиятлар ва ҳукумат тепасида ҳанузгача анъаналарга риоя қиладиганлар учун ҳар қандай шароитларда бўлса ҳам қабул қилмайди.

Эътиборберинг!

Умуман олганда, ғарб қадриятлари дунёни ўзгартириш ва қайта шакллантириш («инсоният тараққиёти» сифатидатушунтирилди) га қаратилади, Шарқ қадриятлари эса дунё қандай бўлса, шундай ҳолатдасақлаш керак деган тушунчаларга асосланган. Ғарб қадриятлари табиатни ўзгартиришни, турлантиришни хоҳласа (илмий техника тараққиёти асосида), Шарқ қадриятлари эса табиат билан уйғун ҳолда яшашни асосий тамойил сифатидакўндаланг қўяди. Ғарб қадриятида ҳар бир жисмоний шахсларнинг шахсий, индивидуал мавқеи ва эркинликлари асосий ўринга қўйилса, шарқ қадриятларида эса яқин қариндошлар ва қўни-қўш нилар, диний жамоалар афзалҳисобланади.

Албатта, ғарб жамиятининг бундай анъаналари ва этник маданий қадриятлари шарқ давлатларида «ахлоққа зид» деган танқидларга учраб, қаршиликларга рўбаро келмоқда. Ғарб қадриятлари шарқ давлатларида глобаллашув, халқаро меҳнат бозори ва молия, ғарб университетлари, оммавий маданият ҳамда Интернет орқали кириб келмоқда. Танқидга учраган бегона қадриятлар кўп ҳолларда «маънавиятга қарши» ва «ахлоққа зид» дея тавсифланади.

Маънавий-ахлоқий анъаналар маданий мерослар воситаси сифатида. Бегона маданиятларнинг қадриятлари инсоннинг ички дунёсига кириш орқали унинг онгига сингиш қобилиятига эга. Бироқ кўп

ҳолларди анъанавий ва этник қадриятлар (маънавий-ахлоқий анъаналар) асосан оилавий ахлоқий тарбиялар орқали берилади, бегона, ёт қадриятларнинг кириб келишига қарши ишончли ҳимоя бўлади. Глобаллашиш шароитида кўп ҳолларда ғарбдан бошқа давлатларда анъанавий динлар пайдо бўлди ва шаклланди, шунга кўра диний тарбиялар ҳам устунликка эга бўлди. Шу даврда анъаналар ва этник қадриятлар пайдо бўлиб, этносларнинг тўлиқ сақланиб қолишига муҳим таъсир кўрсатди.

Маънавий-ахлоқий анъаналар мерос маданиятларининг қиймати сифатида, яъни жамиятдаги маданий ҳамоҳанглик, одамлар ўртасидаги алоҳида маънавий алоқаларни қарор топтиради. Бу анъанавий жамиятда кенг тарқалаётган халқаро глобаллашиш жараёнларига қарши чиқадиган зарурӣ шартлар ҳисобланади.

Глобаллашиш даврида анъанавий жамиятнинг асосий қадриятлари сифатида ўз динига содиқлик, оила ва жамоа аҳлига содиқлик, жамоадошлиқ, ўзаро ёрдам, ватанга бўлган муҳаббат (ватанпарварлик), ахлоқ (ғарбда ҳамма учун мумкин деган тушунгчаларга қарши чиқа оладиган), катталар ҳурмати, анъаналар ва этник қадриятларнинг сақланиши киради. Ғарб маданиятида қоидалардан воз кечиш фалсафа тамойиллари ва постмодернизм ҳаракатларига айланган даврда, қоидаларнинг сақланиши муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Диний фанатизм ғарб қадриятларини тан олмасликнинг жиддий шакли сифатида. Ғарбда кенг тарқалган ҳаддан ташқари либерал-демократик қадриятлар шаклларини қабул қиласлик, мана шундай қадриятларни тарқатувчиларга қарши чиқиш (аниқ мисол — Эронда рўй берган ислом инқилоби, Ғарбнинг тарафдори бўлган шоҳ ҳукуматига қаратилган) реакцион миллатчиликка ва диний фанатизм ҳамда қуролли қўзғолонларга олиб келган.

Анъанавий мусулмонча қоидалар кўпгина постмустамлака давлатлардаги ғарб қонунлари таъсирида қабул қилинган замонавий қонун талабларига зид келади. Ривожланаётган давлатларда эса асосан суверен ва мусулмонча (шариат) ҳамда одатий (урф-одатлар) ҳукуқлар ҳукмронлик қиласли. Радикал ислом экстремистик усуслар орқали суверен ва ҳуқуқий жамиятга барҳам бериб, унинг ўрнига фақат шариат ҳукмронлик қиласли давлат қарор топтириш максадида бўлди.

Либерал-демократик жамиятнинг диний фанатизмнинг тарқалишига қарши реакциялари. Мусулмон халқларнинг сони кўп бўлган постмустамлака давлатларда ислом динининг аҳамияти ошиши, ғарб олимларини «тамаддунлар тўқнашуви» (мусулмонлар ва ғарб ўртасида) тўғрисида фикр юритишга мажбур қилмоқда, бу олдинги капиталистик ва социалистик қарама-қарши тизимлар ўрнини эгаллаган, янги глобал қаршиликлар бўлмоқда. Бу каби қарама-қаршиликларнинг кучайиши кўп ҳолларда амалга ошмаган ғарб (капиталистик (либерал) шу билан бирга, социалистик) модернизация қоидалари натижалари туфайли вужудга келмоқда.

Радикал ислом ташкилотларининг террористик ҳаракатлари, Америка ва Европада исломофобия (ислом ва мусулмонларга нисбатан салбий қарашлар)нинг кучайишига олиб келди, бунга 2001 йил 11 сентябрдан (АҚШдаги йирик террорлик ҳаракатдан кейин) кейин НАТОнинг Афғонистондаги Толлибонлар ислом ҳаракатига қарши антитеррор операцияларига тайёргарликларнинг олиб борилганлигини мисол тариқасида келтириш мүмкін. Радикал исломчиларнинг ҳаракатларидан хавфсираган ғарб дүнёси НАТОнинг Афғонистонга ҳужумини бир овоздан қўллаб-қувватладилар, шу кунгача ушбу ташкилотга аъзо йигирма давлат Қенгаш Иттифоқининг Афғонистонга ағон «коммунистик» ҳукуматининг илтимосига кўра қўшинлар киритишини қоралаган эди. Кейинги йилларда исломофобиянинг кучайишига Яқин Шарқдаги маҳаллий урушлардан бош олиб Европага қочган қочқинлар сони ҳам ҳисса қўшмоқдалар. Агар бундан ўн йиллар олдин Европада ҳар хил маданий (диний ва этник) жамоаларнинг тинч ва осуда яшашини қўллаб-қувватлайдиган мультикультуризм сиёсати устун бўлса, эндиликда («тамаддуналар тўқнашуви» назариялари таъсиридан ҳоли ҳолда) мультикультуризм сиёсатининг «инқироз»га учраганлиги, мусулмонларнинг Европага бетиним кўчишидан Европа қиёфаси ўзгаришларга юз тутиб, ҳатто ғарб тамаддунига хавф солинаётганлиги айтилмоқда. Европада реакцион миллатчиликка риоя қиласидиган, ҳатто ирқчилик тамойилларига амал қиласидиган ўнг сиёсий партияларнинг сони ўсмоқда.

Билмингизнитекширинг

- Саноатлашган жамиятнинг шаклланиши даврида умуминсоний ва анъанавий қадриятларнинг инқирозга учраши сабаби нималарда эди?
- Ривожланган саноатлашган жамиятлардаги (истеъмолчилар жамиятида) қадриятларга ўзгартиришлар киритиш қандай шароитларда кечади? Мисоллар келтиринг.
- Глобаллашиш шароитида анъанавий ва этник қадриятлар қандай хатарларга учрайди?
- Диний фанатизм нимаси билан хавфли?

Топшириқ

- 1960—2010 йиллардаги ёшларнинг субмаданиятларидан бири ҳақида тақдимот тайёрланг.
- Хозирги замонда ғарбдаги постиндустриал жамият ва глобаллашиш жараёнларини қуидагича ёндашувлар асосида тавсифланг:
 - истеъмолчи одам;
 - ҳаддан ташқари индивидуалист ва прагматик;
 - нигилист;
 - диний фанат;
 - глобаллашувчи;
 - глобаллашишга қарши чиқувчи;
 - исломофобия;
 - музокарачи;
 - миллатчи;
 - шахсан ўзиники.

АТАМАЛАР ЛУФАТИ

Абстракционизм — шакл ва ҳақиқатдан тамоман воз кечиб, ранг ва тизим мувофиқларини күзлайдиган модерн санъат оқими. Бу оқим намунаси экспрессив абстракционизм ҳисобланади. XX асрнинг 1960 йилларигача тасвирий санъатда устувор йўналишга эга бўлган.

Авангардизм (авангард) — модерн бадий оқим, бу оқимга анъаналар орқали шаклланган ёндошувларга қарши, полемик («исёнкор») шаклларда тасвирланадиган дастурий хусусиятлар хос.

Фуқаролар уруши — давлат ичидағи ижтимоий зиддиятларни ҳал қилишнинг мураккаб шакли, у уюшган гуруҳлар ёки илгари қайсиdir давлат таркибида бўлган миллатлар ўртасида кенг кўламда қуролли қаршиликлар олиб бориш. Қарши томон мақсади, давлатдаги ёки айrim ҳудудлардаги ҳокимиятни босиб олиш.

Апартеид — ирқий камситишларнинг энг оғир шакли. Аҳолининг муайян гуруҳдан чиққан ирқларга боғлиқ сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва фуқаролик ҳуқуқларидан маҳрум қилиб, ҳатто ҳудудий жиҳатдан алоҳида ажратишгача учраши.

Ар-деко — XX асрдаги экспрессионис усуллар ва техника ютуқларидан фойдаланган ҳолда ўзига хос хусусиятлари билан алоҳида ажралиб турадиган модерн санъатидаги услуб.

Ар-нуво (санъатда) — Модерн. (қаранг).

Барокко — Европа санъатида XVI аср охирлари ва XVIII аср бошларигача ҳукмрон бўлган ва абсолютизмнинг ривожланиши ҳамда Маърифатпарварлик даври билан бирга пайдо бўлган услуб. Байрамона, «тантанали» хусусиятларига кўра фарқ қиласи. Меъморчилик, мусиқа ва тасвирий санъатда алоҳида акс этган.

Оммавий маданият — бу маданият одамларнинг катта қисми дидига мослаштирилган, кўпгина ҳар хил нусхалар орқали кўпайтириладиган ва замонавий техникалар ёрдамида тарқатиладиган маданият.

Варвар — римликлар ва юнонлар каби, чегарадан ташқаридаги номаълум ҳалқлар шундай аталган. Улар Рим давлатидан бошқа ҳудудларда яшаган герман қабилалари, кельтлар (бритлар, скотлар, пиклар) славянлар бўлган.

Виртуал музей — ракамли шакллардан ҳаққоний турда ва уларнинг намуналарини яратиш, сақлаш ва экспонат қилиш (намойиш этиш) ишлари билан шуғулланадиган ташкилот.

Гиперреализм (суперреализм, фотореализм каби) — XX аср охирлари ва XXI аср бошларида мавжуд бўлган санъатдаги оқимлардан бири, у рассомлардан объектларни янгилашда имкон қадар фотосуратда аниқликлар мавжуд бўлишини талаб қиласи.

Готика (готик усул) — ўрта асрлар охирларида санъатда пайдо бўлган Европадаги олий усул, «яратганни тан оладиган» ва диний йўналишлар билан фарқ қиласи.

Суверенитет — давлатнинг ички ва ташқи ишлар муносабатларида бошқа давлатлардан мустақил бўлиши.

Диктатура — чекланмаган ҳокимият, давлат бошқарувини демократияга хилоф йўллар орқали бошқариш.

Умуминсоний (абадий, оммавий) қадриятлар — жамият тараққиётида аниқ тарихий даврлар ёки қандайдир этник анъаналар билан алоқадор бўлмаган ва қадрият сифатида барча маданий шаклларни янгилайдиган қадриятлар.

Ёшлар субмаданияти — ёшларнинг оммавий истеъмолчи психологиясига, жамият қоидалари ва қадриятларига нисбатан ўзига хос қаршиликлари белгиси сифатида тузган алоҳида маданияти.

Олий (бадиий) усул — вужудига барча санъат турларини тўплаган, жумладан, адабиётни ҳам ўз таркибига олган санъат йўналиши.

Импичмент — олий мартабали шахсларни жавобгарликка тортиш ҳамда хизматдан четлаштиришнинг алоҳида тартиби.

Импрессионизм (французча *Impression* — «таъсир») — реал ҳаёт ва унинг ўзгарувчанлиги ва ўзгартырувчанлигини тасвирлашга интилиш орқали ажralиб турадиган, бир муддат таъсир кўрсатадиган тасвирий санъатнинг модерн усули.

Капитализм — 1) бозор иқтисодиёти; 2) (марксизмда) феодализмнинг ўрнига келадиган ва коммунизмни кутиб оладиган формация.

Капитуляция (нем. *Kapitulation*) — Қарши томонлар ўртасида қуролли курашларнинг тўхтатилиши тўғрисидаги халқаро ҳуқуқий битим — қуролли курашларнинг тўхтатилиши ва урушаётган томонлардан бирининг таслими. Мағлуб бўлган томон қонун бўйича бевосита бажариши шарт бўлган фойдали шартларни қўлга киритишга интилади.

Коалиция (лотин. *coalitio* — «иттифоқ») — ихтиёрий равища бир неча шахсларнинг (шахслардан иборат гуруҳлар) (масалан: давлат, ташкилот, сиёсий партиялар) муайян мақсадларга эришиш йўлларида бирлашиши. Бошқа бирлашишларга қараганда, коалициянинг ҳар бир аъзоси коалицияга тааллуқли бўлмаган ишларда ўз мустақилликларини сақлаб қолади. Мақсадларига эришгандан кейин коалиция тарқалиб кетиши мумкин.

Коалиция ҳукумати — бир неча сиёсий партия вакилларидан иборат ҳукумат.

Колония (лотин. *colōnia* «жойлашиш») — алоҳида тартиблар асосида бошқариладиган, мустақил сиёсий ва иқтисодий ҳокимиятга эга бўлмаган, чет давлатлар бошқарувидаги (метрополия), мустамлака ҳудуд.

Конвенция — халқаро битимларнинг ҳар хиллиги; сулҳ.

Конгломерат — бир неча кичик ва ўрта, бир-бири билан ишлаб чиқаришга доир алоқа ўрнатмаган корхоналар бирлашмаси.

Китч (санъатда) — оммавий маданиятдаги тимсоллардан фойдаланиш, истеъмолчи дидига қаратилган ва ҳеч қандай ички мазмунларга эга бўлмаган, таъсир кўрсатишда афзалликларни шакллантириш орқали фарқ қиласиган йўналиш. У поп-артдан кескин фарқ қиласиди.

Классицизм — XVII—XIX асрлардаги фалсафий рационализм ғояси ва антика санъат меросларига асосланган Европа санъатидаги усул. Айниқса, меъморчилик санъатида, мусиқа ва адабиётда яққол кузатилади.

Каллиграфия — тасвирий санъат турларидан бири, муҳрларни ёрқин, уйғун ва моҳирона намунада тасвирлаш санъати. Айниқса, ислом, хитой, япон, христиан (ўрта асрлар) санъатида кенг тарқалган.

Кубизм — модерн санъатдаги авангард оқим, оддий геометрик формаларни аниқлашга мослашувчан ва улардан кенг текислик форма ҳажмини тузиш.

Қадрият — ашё ва ҳодисаларнинг муҳимлиги ва моҳиятини англатадиган тавсиф.

Қадриятлар тизими — жамиятда нималарнинг яхши, тўғри ёки муҳим эканлигини англатадиган тушунчалар устунлиги. Ҳар қандай тақдирда жамиятдаги қадриятлар тизими кўринишлари уларда шаклланган тамойилларга (қоидалар ва ҳаракатлар тамойилларига) мос келади.

Маданият — 1) ҳаёт акси, инсонлар ҳаракатининг акси ва ҳаракатларни қабул қилиш омиллари, қоидалари, ашёларда акс эттириладиган, моддий тарқатувчи ва келгуси авлодларга бериладиган, жамият ва инсоннинг тарихий тараққиётларини акс эттирадиган муайян даражалари, моддий ва маънавий қадриятлар мажмуи; 2) ўзига хос қиёфалар билан ажralиб турадиган барча жамият.

Модерн (ар-нуво) — янги технологияларга қизиқиши орқали ажralиб турадиган, симметрия ва декоратив хусусиятлардан воз кечган, модерн оқим усули. Архитектурада ва декоратив-амалий санъат ҳамда театр санъати соҳаларида алоҳида кўзга ташланади.

Модернизм — XIX аср охири ва XX аср бошларидаги бадий оқимлар ва янги ижодиёт шаклларини ўз ичига олган, ҳақиқатга яқин қоидалар ҳамда классицизм ва реализмни инкор этадиган, рассомнинг эркин қарашларини ҳамда янгиликларини қўллаб-куватлайдиган Европа санъатидаги кенг кўламли йўналиши ва моҳир усул.

Монументал санъат — мемориалик ёки табиий муҳит ҳамоҳанглигиде тузилган, катта шаклли бадий асар: ёдгорликлар ва мемориал ҳайкал композициялар, рангтасвир ва мазоик паннолар, витражлар.

Мультикультурализм — Farбий Европадаги полизтник давлатлардаги тенг ҳуқуқларни таъминлашга, тинч-осойишта яшашга ва барча маданиятларни бир хил ривожлантиришга (этнослар ва этник гурухлар) йўналтирилган сиёсат.

Музей — табиатшунослик тарихи ёдгорликлари билан, моддий ва маънавий маданият ёдгорликларини тўплаш, ўрганиш, асрар ва экспорт қилиш ишлари билан шугулланадиган идора.

Санъат тўплами — бир неча санъат турларининг битта асарга ёки янги санъат турига (масалан, опера мусиқа, адабиёт, тасвирий санъат, вокал санъати ва театрларни бирлаштиради) бирлашиши.

Пацифизм — 1) зўравонликларга қарши, ижтимоий ҳамкорликларни қўллаб-қувватлайдиган, бутун дунёда тинчликни ҳимоя қиласидиган ғояларга асосланган дунёқараш; 2) ташқи босқинчилик сиёсат ва милитаризмни ахлоқий-этник жиҳатдан айблаб, қаршилик қилувчи ижтимоий-сиёсий ҳаракат.

Поп-арт — XX аср ўрталарида санъатда кенг ҳалқ оммаси ва оммавий хусусиятларга эга умуммаданиятга мослаштирилган модернизм усули.

Постмодернизм — XX асрнинг иккинчи ярми ва XXI аср бошларида фалсафа ва санъатда модернизмнинг ўрнига келган йўналиш. Постмодернизмнинг асосий ғояси — ар хил маданиятлар, усуллар ва йўналишларнинг аралашиши. Тасвирий санъатда постмодернистик оқим концептуал санъат (қаранг) ҳисобланади.

Прагматизм — фаол ҳаракатларга интилиш ва ҳаётдан олинган ижобий натижалар асосида қадамлар ва қарашларни шакллантириш, одамларни ўзларининг ҳаракатлари самарали эканлигига қизиқтириш.

Пуризм (санъатда) — декорацияларни камайтирган ҳолда, соф геометрик шакллардан фойдаланишга интиладиган модернизм оқими.

Ратификация — давлатнинг ваколатли вакили, шунингдек, ҳалқаро конвенция имзолаган ҳалқаро битимларни давлат ҳокимиятининг олий органи томонидан тасдиқланиши.

Репрессия — давлат органлари томонидан олиб бориладиган жазо чоралари, жазолаш.

Ислоҳотчилик (реформация) — ўрта асрлар Европасида аграр жамият инқирозга учрагандан кейин пайдо бўлган, католиклар черковлари устидан ислоҳотлар олиб боришга қаратилган, мана шу каби ҳаракатлар орқали протестант ва миллий давлатларнинг вужудга келишига олиб келган, натижада черковларнинг аҳамияти пасайган, диний ва ижтимоий ҳаракат.

Романтизм — XVIII аср охирлари ва XIX асрнинг биринчи ярмидаги идеалистик фалсафа ва ижодий культларга очик, исёнкор шахсни тасвирлашга асосланган, Европа санъатидаги усул. Адабиёт ва мусиқада ҳамда тасвирий санъатда алоҳида акс этган.

Маънавий қадриятлар — дин, тил, анъана, урф-одатлар ва йўл-йўриқлар, фольклор, косибчилик ва ҳунармандчилик, санъат, илмий таълимот, маънавий-ахлоқий қадриятлар.

Маънавий-ахлоқий қадриятлар — ахлоқий ва эстетик идеаллар, ҳаёт мазмуни ва баҳт-саодати, раҳмдиллик, бурч, жавобгарлик, қоидалар ва ҳаракатлар намуналари.

Санкция — ҳалқаро ҳуқуқ — ҳалқаро мажбуриятларни ёки ҳалқаро қонун-қоидаларни бузган ҳолатларда давлатларга жорий этиладиган ҳаракат чора-тадбирлари.

Сегрегация — қора танли ва оқ танли ҳалқларнинг бир жойда яшашини хоҳламайдиган, уларни мажбурий равишда ажратадиган, уларнинг битта транспорт воситасидан фойдаланишига, бўш пайтларида ёки дам олиш кунларида бирга ҳордиқ чиқаришларини таъкидаш, ирқий камситишлардан бир тури.

Секуляризация — (кейинги лотин. saecularis — халқаро, суверен) — тарих фаныда черковдан, диний идоралардан бирор нарсаларни ажратиб олиб, уни суверен, фуқаролар бошқарувига топшириш. Асосан давлатнинг черковлардан унинг ерлари ва бошқа мулкларини олишга боғлик ҳолда қўлланилади.

Сепаратизм — алоҳида ажралиб чиқишига, бўлинниб чиқишига интилиш.

Сепарат битим — давлатнинг ўз иттифоқдошлари ва ҳамкорларидан алоҳида ҳолда тузган битимлари.

Символизм (санъатда) — ғоялар ва ҳис-туйғуларни рамзлар (символлар) ёрдами орқали бадиий жиҳатдан тасвирилашга интиладиган, Европа санъатига мансуб модерн усул. Адабиёт ва тасвирий санъатда алоҳида акс этган.

Сюрреализм — санъат ғояси беъманилик (ҳиссиёт, туш кўриш, галлюцинация) деб ҳисоблайдиган модернизм оқими.

Тоталитаризм — давлат томонидан жамиятдаги барча соҳаларни мукаммал (оммавий) равишда назоратга олишни англатадиган сиёсий тизим, амалда конституцияйи ҳуқуқ ва эркинликларга барҳам бериш, муҳолифат ва бошқача фикр юритувчиларга қарши қотоғонлик.

Истеъмолчилар жамияти (оммавий истеъмол) — саноатлашган жамиятнинг юқори тараққиёт даври, бунга маҳсулотларнинг сероблиги, аҳолининг катта қисмини ташкил этадиган, ўртacha синфнинг ҳаёт тарзи юқорилиги ва нормаллиги, оммавий маданиятнинг устунлиги ва аҳолининг истеъмол психологияси хос.

Истеъмолчилар психологияси (истеъмолчилик, консюмеризм) — инсоннинг бирор нарсаларни сотиб олишда ўзини қўлга ололмайдиган заарли унсур, кўп ҳолларда бу каби харидлар эҳтиёжмандлик туфайли эмас, нуфузли ижтимоий гуруҳлар даражасига яқинлашиш мақсадида вужудга келади.

Фашизм — экстремистик этномиллатчиликка, ирқчиликка, ксенофобияга ва босқинчиликларга асосланган, мураккаб ўнгчил этномиллатчилик мафкураларининг, ҳаракатлар ва диктатуранинг умумий номи. Бугунги кунда неофашизм шаклида намоён бўлмоқда.

Федерация — давлат тузуми шакли, унга кўра давлат таркибига кирувчи федерал бирликлар (ерлар, штатлар, республикалар ва бошқалар) мустақил конституциялари, қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд органларига эга бўлади. Федерацияда ягона конституция, давлат бошқарув органларининг ягона иттифоқи (федерал) бўлади, ягона фуқаролик, умумий пул бирликлари ва бошқалар сақланади.

Фигурали санъат — реал ҳаёт ашёларини, айниқса, инсонлар ва ҳайвонларни тасвирилашга қаратилган, замонавий тасвирий санъат.

Хай-тек — дизайн ва архитектурадаги замонавий усул, техника, металл ва пластикдан фойдаланиш орқали фарқ қиласи.

Халқ демократияси давлатлари — социализм намунасини шакллантирган, Марказий ва Жанубий-Шарқий Европа давлатлари, улар кенгаш намуналаридан фарқ қиласи. Халқ демократияси сабиқ ҳукмрон доира вакилларининг сайлов ҳуқуқларини, ерга мулкий ҳуқуқларини, миллий мулк сифатида ўtkazilgan мулкларга устама ҳақ тўлаш, расмий сиёсий плюрализм хусусиятларини аста-секин шакллантириш хос.

Хартия (лотин. charta, юнон. χάρτης — қофоз, грамота), Ўрта асрлар ва Янги Замон даврида ижтимоий гуруҳлар ва синфларнинг талаблари акс эттирилган, оммавий ҳуқуқ хусусиятга эга (конституция ва бошқа ҳужжатлар) бир неча ҳужжатларнинг номи. Янги замон даврида халқаро ҳуқуқий хартиялар — бу мажбурий кучга эга бўлмаган, маъносига кўра декларацияга яқин ва асосий мазмунни шакллантирадиган ҳамда қандайдир халқаро субъектларнинг сиёсий ва ҳуқуқий муносабатлари битимининг ҳуқуқий ҳужжати.

Экспрессионизм — рассом томондан эмоцияга алоҳида эътибор қаратиладиган модернизмдаги оқим.

Учебное издание

**Каирбекова Розалия Равильевна
Тимченко Сергей Васильевич
Джандосова Заринэ Алиевна**

ВСЕМИРНАЯ ИСТОРИЯ

Часть 2

**Учебник для 10 классов
общественно-гуманитарного направления
общеобразовательных школ
(на узбекском языке)**

**Мұхаррір Ю. Файзиева, Ш. Айходжаева
Бадий мұхаррір А. Ақил
Техник мұхаррір И. Тарапунец
Компьютерда саҳифаловчи Г. Алимшееева**

Нашиётта 2003 йил 7 июля Козогистон Республикаси Таълим ва фан министригининг № 0000001 сонли давлат лицензияси берилган

ИБ № 6066

**Нашрға 03.09.19 имзо қўйилган. Ҳажми $70 \times 100^1 / _{16}$. Офсет қофоз.
Ҳарф тури «SchoolBook Kza». Офсет нашр. Шартли босма табоғи 15,48.
Шартли рангли лавҳаси 62,57. Ҳисоб нашр табоғи 12,30. Адади 2500 дона.
Буюртма №**

**«Мектеп» нашриёти, 050009, Алмати шаҳри, Абай шоҳ кўчаси, 143-уй
Факс: 8(727) 394-37-58, 394-42-30
Тел.: 8(727) 394-41-76, 394-42-34
E-mail: mekter@mail.ru
Web-site: www.mekter.kz**

*Книга представлена исключительно в образовательных целях

согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

